

Міністерство освіти і науки України
Миколаївський державний гуманітарний університет
імені Петра Могили
комплексу “Києво-Могилянська академія”

С.Г. КОВАЛЬОВА

**СУДОУСТРІЙ І СУДОЧИНСТВО
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО**

Монографія

Видавництво МДГУ ім. Петра Могили
Миколаїв
2008

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА	7
1.1. До історії вивчення судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського	7
1.2. Огляд джерел	28
РОЗДІЛ II. РОЗВИТОК СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО	37
2.1. Загальний огляд історії судоустрою українських земель Великого князівства Литовського і класифікація видів судів.....	37
2.2. Система державних судів до судової реформи 1564-1566 рр.	44
2.2.1. Центральний суд.....	45
2.2.2. Регіональні суди.	59
2.2.3. Доменіальні суди	66
2.3. Система державних судів у пореформений період і формування судової влади на українських землях.....	74
2.3.1. Судова реформа 1564-1566 рр.....	74
2.3.2. Земські суди.	75
2.3.3. Гродські суди.	82
2.3.4. Підкоморські суди.	89
РОЗДІЛ III. НЕДЕРЖАВНІ СУДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: МІСЦЕ І РОЛЬ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ	98
3.1. Копні суди як споконвічний інститут руського-українського звичаєвого права.	98
3.2. Церковні суди	108
3.3. Третейські і мирові (полюбовні) суди	117
3.4. Суд в українських містах з магдебурзьким правом	123
3.5. Суди для іновірців.....	132
РОЗДІЛ IV. СУДОВИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО	140
4.1. Учасники судового процесу.....	141
4.2. Етапи судового процесу	152
4.3. Система судових доказів	164
4.4. Винесення судового рішення і забезпечення його виконання	176
ВИСНОВКИ	180
ЛІТЕРАТУРА	184

ВСТУП

Роки незалежності Української держави відзначені бурхливим процесом наукового дослідження історії національного державного та правового життя. Інтерес до історії національного права викликаний прагненням ліквідувати “білі плями”, чиє виникнення та існування певною мірою було пов’язане з тривалими попередніми заборонами ідеологічного характеру щодо дослідження українського права; іншим чинником, що зумовив інтерес до правового минулого, стало усвідомлення необхідності відтворити об’єктивну, неупереджену картину генези та еволюції національної правової системи для визначення потенційних можливостей її подальшого розвитку.

У цьому зв’язку аналіз судової системи та судового процесу на українських землях Великого князівства Литовського є корисним і актуальним у декількох аспектах. Важливим чинником необхідності звертання до історії української правової системи литовського періоду є той факт, що період другої пол. XIV – першої пол. XVI ст. був визначальним для формування українського права як європейського за змістом і спрямованістю. Актуальність цього дослідження також вбачаємо в тому, що протягом останніх десятиліть відбулося накопичення значних за обсягом і принципових за значенням теоретичних набутоків як у правознавчих, так і в суміжних науках (історії, філософії, соціології, політології, юриспруденції). Крім того, відмова від ідеологічних обмежень дала змогу оцінювати історичні процеси не тільки з марксистських позицій, а з урахуванням можливостей інших підходів. Це вимагає теоретичного переосмислення фактів і явищ доби, яка розглядається, на основі сучасних теоретичних та методологічних досягнень.

Метою монографічного дослідження є відтворення повної картини судової системи українських земель у складі Великого князівства Литовського, з’ясування її місця та ролі у правовій системі Литовсько-Руської держави.

Відповідно до цього у монографії поставлені такі задачі:

- виявити зв’язок еволюції судової системи з еволюцією державного і суспільного життя Великого князівства Литовського;
- систематизувати і класифікувати види судів; обґрунтувати запропоновану класифікацію;
- реконструювати кожен з видів судів, уточнити їхню генезу, склад, компетенцію, функціонування, роль і місце в судовій системі;

- зробити висновки щодо характеру судової системи на різних етапах її розвитку;
- відтворити картину судового процесу в українських судах, зокрема на основі вивчення судових актів визначити і проаналізувати склад кожного з видів судів, уточнити етапи судового процесу, систематизувати судові докази;
- проаналізувати специфічні риси судового процесу в різних видах судів;
- встановити основні напрямки та характер еволюції судового процесу;
- визначити співвідношення споконвічного та запозиченого в судовій системі та судовому процесі Великого князівства Литовського.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які склалися на українських землях у досліджувану добу.

Предметом дослідження є генеза, устрій і функціонування, а також процес розвитку судової системи і судового процесу на українських землях у складі Великого князівства Литовського.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з другої пол. XIV ст. до кінця 80-х рр. XVI ст., тобто з часу входження українських земель до складу Великого князівства Литовського до впровадження III Статуту Великого князівства Литовського (1588 р.).

Територіально дослідження окреслюється межами земель Волинської, Київської і східної частини Поділля, які у складі Великого князівства Литовського згодом утворили Волинське, Київське і Брацлавське воєводства, і чия правова система і після входження до Корони Польської по Люблінській унії 1569 р. базувалася на Статуті Великого князівства Литовського 1566 року.

При написанні монографії використано традиційні, класичні методи історико-правового дослідження. Для реконструювання загальної картини генези суду і судочинства, для упорядкування фактів і явищ досліджуваної доби було використано предметно-хронологічний метод. За допомогою формально-логічного методу було узагальнено зібраний фактичний матеріал та зроблено висновки щодо особливостей функціонування того чи іншого виду суду. Системно-функціональний і системно-структурний методи використовувалися при встановленні і простеженні структурних зв'язків між явищами та фактами, які мали місце у функціонуванні судів, а також допомогли реконструювати судову систему як цілісність. Історико-порівняльний метод застосовувався при виявленні співвідношення споконвічного і запозиченого в українській судовій системі. Встановленню органічних зв'язків між суспільно-

державними процесами Великого князівства Литовського і еволюцією його правової системи, зокрема суду і судочинства, сприяв соціологічний метод. Статистичний метод і метод кількісного та якісного аналізу використовувалися при аналізі та обробці матеріалів судових актів. Без залучення герменевтичного методу неможливо було б осмислити сутність нормативних правових, а також правозастосовчих актів, матеріалів судової практики.

Теоретичною основою монографії стали фундаментальні положення, сформульовані в працях теоретиків права, істориків, політологів, соціологів С.С. Алексєєва, Е. Аннерса, Г.Дж. Бермана, М. Блока, П. Вандича, М. Вебера, Т.В. Кашаніної, Г. Кельзена, Д.А. Керімова, Г.В. Мальцева, Л.О. Морозової, Ю.М. Оборотова, М.П. Орзіха, К. Поппера, П.М. Рабиновича, Г. Ріккерта, Н. Старченко, А.Дж. Тойнбі, Ф.А. Хайека, Є.О. Харитонова, Н.М. Яковенко, О. Ярмиша. Вказані положення стосуються концепцій типології цивілізацій, моделей розвитку суспільства, принципів структурної організації органів державної влади, умов і можливостей суспільних і правових взаємовпливів тощо.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛА

1.1. До історії вивчення судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського.

1.2. Огляд джерел.

1.1. До історії вивчення судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського

Хоча перші розвідки з історії судоустрою і судочинства українських земель Великого князівства Литовського з'явилися понад півтора століття тому, повної об'єктивної картини судової системи і судового процесу не було створено. Донедавна не було спеціальних монографічних досліджень із вказаних проблем; окремі елементи судоустрою і судочинства висвітлювалися дослідниками в основному в контексті аналізу інших сторін суспільно-політичного і державного життя князівства. Вивчення питання не було безперервним, цілісним, автори не завжди були вільними від ідеологічних впливів тієї чи іншої доби.

Одними з перших почали вивчати право Великого князівства Литовського польські дослідники; вони підкреслювали його зв'язок із польським правом, вбачали у польському праві витoki більшості правових інститутів Великого князівства, залишаючи поза увагою будь-який їхній зв'язок із правом руським (зауважимо, що такої ж думки дослідники дотримувалися щодо суспільного і державного життя князівства). Так, Я.-В. Бандтке-Стенжинський розглядав право Великого князівства Литовського як провінційне польське право і виводив походження земських і гродських судів, які діяли на території князівства, від польських судів¹.

Першим звернув увагу на такий зв'язок І. Данилович, який вказав і довів, що, по суті, право Великого князівства Литовського було руським правом². Дослідник увів до наукового обігу значну

---

¹ Bandtke-Stenzinski J.-W. Pamiętnik dla naprawy Rzeczypospolitey. – Krakow, 1841.

² Danilowicz I. Historyczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego // Wizerunki i roztrzasania naukowe. – Wilno, 1837. – Т. 13; Danilowicz I. Statut Kazimierza IV, pomnik z XV wieku uchwat litew. – Wilna, 1826.

кількість фактичних документів і матеріалів, досліджував литовські літописи, списки Статутів Великого князівства Литовського. Ним був знайдений і вперше виданий Судебник Казимира IV (І. Данилович помилково датував його 1492 роком). Вчений започаткував погляд на право Великого князівства Литовського як на литовсько-руське право, що в 50-ті-60-ті рр. ХІХ ст. певною мірою сприяло появі і вкоріненню концепції Литовсько-Руської держави. Але безпосередньо судової системи і судочинства І. Данилович не розглядав.

Дослідження державно-правового життя Великого князівства Литовського набули інтенсивності і систематичності з 60-х рр. ХІХ ст. Насамперед вони були пов'язані з Київським університетом, де в другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст. працювали вчені – історики і правознавці – представники школи західноруського права³. Протягом вказаного періоду з'явилися праці М. Владимирського-Буданова⁴, М. Ясинського⁵, О. Малиновського⁶, М. Максимейка⁷,

---

³ Бондарук Т. Західно руське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). – К.: НАН України, Інститут держави і права, 2000.

⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Литовские евреи // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – № 1. Його ж. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I, II. – К., 1891. Його ж. Німецьке право в Польщі і Литві. – Львів, 1903. Його ж. Обзор истории русского права – Ростов-на-Дону, 1995. Його ж. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. I. – К., 1889. Його ж. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – К., 1907. Його ж. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. VI. – К., 1907. Його ж. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1. – Происхождение Главного Литовского Трибунала”. – СПб., 1904. Його ж. Формы крестьянского землевладения в Западной России в XVI в. – К., 1911.

⁵ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – К., 1897. Його ж. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1. – К., 1901. Його ж. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1894.

⁶ Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. – Ч. 1. Боярская дума Древней России. – Томск, 1903. Його ж. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. – Ч. 2. – Рада Великого княжества Литовского. – Томск, 1912. Його ж. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894.

⁷ Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. – К., 1894. Його ж. К вопросу о литовско-русских сеймах. – СПб., 1904. Його ж. Русская правда и литовско-русское право. – К., 1904. Його ж. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902.

Г. Демченка⁸, Ф. Леонтовича⁹, В. Антоновича¹⁰, М. Довнар-Запольського¹¹, М. Любавського¹² та ін. У їхніх дослідженнях вивчалось і аналізувалось суспільне і державне життя Великого князівства Литовського, його економіка, литовсько-руське право взагалі, але питання судоустрою і судового процесу українських земель литовського періоду розглядалися фрагментарно. Лише окремим видам судів присвячені монографічні дослідження. Так, у праці М. Ясинського “Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и

---

⁸ Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трёх редакциях. – Ч. 1. – К., 1894. Його ж. Притомные люди и копная сторона. – Варшава, 1894.

⁹ Леонтович Ф. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Юстиции. – 1997. – Май. Його ж. Исторические исследования о правах литовско-русских евреев. – Вырезка. – Комп. № 3.– С. 1-43, 1-48. Його ж. История русского права. Вып. 1. Литература истории русского права. – Варшава, 1902. Його ж. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI вв. – 1863. Його ж. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Просвещения. – 1896. Його ж. Очерки истории литовско-русского права. – СПб., 1894. Його ж. Панский двор в Литовско-Русском государстве. – Варшава, 1895. Його ж. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – № 3, 5, 6, 7. Його ж. Рада великих князей Литовских // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – № 10. – С. 273-331. Його ж. Русская Правда и Литовский Статут. – К., 1897. Його ж. Сельские ремесленники в Литовско-Русском государстве. – Варшава, 1898. Його ж. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895.

¹⁰ Антонович В. История Литовской Руси. Лекции профессора ун-та св. Владимира В.Б. Антоновича. 1881-1882. – К., 1882. Його ж. Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. – Т. 1. – К., 1885. Його ж. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV ст. – К., 1896. Його ж. Исследования о городах Юго-Западного края. Монографии. – Т. 1. – К., 1885.

¹¹ Довнар-Запольский Н. Акты Литовско-Русского государства. – Т. 2. – М., 1897. Його ж. Берестейское староство в XVI в. – Б. м. и г. Його ж. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. 1. – К., 1901. Його ж. Договор Рады великих князей Литовских с великим князем Сигизмундом-Августом. – К., б. г. Його ж. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., 1905. Його ж. Спорные вопросы в истории Литовско-Русского сейма. – СПб., 1901. Його ж. Украинские староства в первой половине XV века. – К., 1908.

¹² Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – СПб., 1894. Його ж. Литовско-Русский сейм. – М., 1900. Його ж. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – М., 1892. Його ж. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. Його ж. Разбор сочинения М. Довнар-Запольского “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. – СПб., 1904.

компетенція” був відтворений і докладно проаналізований матеріал стосовно складу, компетенції, устрою, функціонування, різновидів великокнязівського суду. М. Ясинський визначив коло осіб і коло справ, підсудних виключно великокнязівському суду, вказав на причини переважання вказаного виду суду. Автор першим спробував на основі аналізу відомих йому судових актів, вміщених у Литовській Метриці, виділити асесорські, маршалківські, комісарські суди як різновиди великокнязівського, вказати на судову роль Пани-Ради. Вказана праця залишається найбільш вагомим дослідженням діяльності великокнязівського суду¹³. М. Владимирський-Буданов в основному погодився з висновками М. Ясинського, але наполягав на визнанні самостійності судової ролі Пани-Ради¹⁴. М. Максимейко зауважив, що присутність Панів-Ради була обов’язковою під час розгляду судових справ на сеймах¹⁵.

М. Максимейком були зібрані і видані матеріали сеймів Великого князівства Литовського, у тому числі матеріали, які стосуються судової діяльності сеймів, а також змагань шляхти за досягнення рівності з магнатами в галузі судочинства, які передували впровадженню судової реформи 60-х рр. XVI ст.¹⁶. Вчений зробив загальний огляд матеріалів і прокоментував їх, не зупиняючись спеціально на аналізі історії судоустрою.

Спеціальних досліджень судів воєвод і старост немає. Відносно докладну картину їхнього устрою і функціонування навів О. Грушевський у монографічному дослідженні, присвяченому містам Великого князівства Литовського¹⁷. Дослідник визначив склад, устрій, компетенцію регіональних судів (у монографії вони названі судами намісників-державців), розглянув випадки, у яких судова влада передавалася воєводами та старостами своїм намісникам. Загальна картина складу, устрою, компетенції суду воєвод і старост з більшою чи меншою мірою повноти відтворюється також у монографіях М. Любавського, Ф. Леонтовича, М. Довнара-Запольського, М. Макси-

---

¹³ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция.

¹⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1.

¹⁵ Максимейко Н. К вопросу о литовско-русских сеймах.

¹⁶ Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.

¹⁷ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. старина и борьба за старину. – К., 1918.

мейка, присвячених іншим питанням державно-правового життя Великого князівства Литовського¹⁸. Істотних відмінностей у поглядах на устрій і функціонування судів воєвод і старост у дослідників не виникало, оскільки спеціального детального аналізу вказаних судів не було зроблено. Автори обмежились визначенням у загальних рисах кола справ і кола осіб, підсудних суду воєвод і старост, вказали на обов'язкову присутність свідків на суді, на існування практики передачі воєводами і старостами права суду своїм намісникам. Однак дослідники не приділили достатньої уваги аналізу відмінностей, які існували в суді воєвод і старост у різних регіонах Литовсько-Руської держави.

Цю прогалину значною мірою заповнив М. Ясинський у монографічному дослідженні “Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства”, у якому детально проаналізував історію та зміст обласних привілеїв, зокрема, Волинського та Київського. Вчений виділив і прокоментував ті їхні положення, які стосуються судового процесу, таким чином наочно показавши відмінності, які існували в судах Київського воєводи та Волинського старости. М. Ясинським також наведені витяги з судових актів, які ілюструють застосування положень привілеїв на практиці.

На основі аналізу відповідних статей Статуту 1566 року базується дослідження устрою і компетенції пореформених судів – земського, гродського та підкоморського – проведене І. Лаппо¹⁹. Однак роботи мають в основному описовий характер; автор не врахував істотних відмінностей, які існували між писаним правом і фактами реального життя. Крім того, у відтвореній картині діяльності судів є деякі неточності, пов'язані з тим, що автор недостатньо чітко визначив різницю між судами за II і за III Статутами Великого князівства Литовського. І. Спрогіс у передмові до тому XVII Актів Віленської комісії спробував на підставі не тільки

---

¹⁸ Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. Його ж. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута; Леонтович Ф. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве; Довнар-Запольский Н. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах; Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.

¹⁹ Лаппо И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Июнь. Його ж. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Август. Його ж. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Январь.

Статутів, а й судових актів, вміщених у томі, уточнити компетенцію і функціонування земських судів²⁰. У працях інших істориків права – М. Любавського, Ф. Леонтовича, М. Довнара-Запольського – дається лише загальна стисла характеристика вказаних видів судів, здебільшого автори обмежувались лише вказівками на коло справ, підсудних кожному з видів суду за Статутом 1566 року. Поза увагою дослідників лишилося визначення ролі судової реформи в генезі судоустрою Великого князівства Литовського.

Слід зауважити, що, хоча визначення Великого князівства Литовського як Литовсько-Руської держави затвердилося в російській історіографії, подальший його розвиток розглядався як послідовне спольщення в усіх царинах суспільного, державного і правового життя, отже, основним чинником, що зумовив еволюцію суду великокнязівського і судів намісників, старост і воєвод, а також проведення судової реформи 60-х рр. XVI ст., дослідники XIX – початку XX ст. вважали польські впливи, майже цілком ігноруючи природні закономірності розвитку судової системи Литовсько-Руської держави. Вони також недостатньо чітко прослідкували зв'язок судоустрою Великого князівства Литовського із судоустроєм Київської Русі. Як виняток можна назвати фундаментальну монографію О. Малиновського “Рада великих князей литовских в связи с Боярской Думой Древней Руси”, у якій дослідник чітко продемонстрував тісний зв'язок вказаних органів, але саме судова функція Панів-Ради ним характеризується поверхово.

Магдебурзьке право в містах Великого князівства Литовського, в тому числі розташованих на українських землях, досліджувалося М. Владимирським-Будановим, М. Довнар-Запольським, Ф. Тарановським, В. Антоновичем, О. Кістяківським. Серед дослідників не було однастайності стосовно трактування ступеня впливу, характеру, особливостей прояву, функціонування магдебурзького права. В. Антонович, М. Владимирський-Буданов вважали, що магдебурзьке право негативно вплинуло на розвиток українських земель, штучно накинувши їм чуже за духом право, а М. Довнар-Запольський вважав цей вплив позитивним. (Цікаво, що С. Соловійов, не аналізуючи функціонування магдебурзького права на українських землях, відзначив його роль як позитивну у формуванні правосвідомості литовсько-руського суспільства, хоча в цілому порівняння

---

²⁰ Спрогис И. Земские суды Великого княжества Литовского // Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. – Т. XVII. Вступит. статья. – Вильна, 1890.

суспільного і правового життя Московської Русі й Литовської, на його погляд, було не на користь останньої²¹.)

В. Антонович стверджував, що з магдебурзького права на українських землях було взято лише форму, провідною ж юридичною нормою залишався місцевий звичай²². М. Владимирський-Буданов не погоджувався з В. Антоновичем і вважав, що в українських магдебургіях засадами права були саме іноземні джерела, тобто німецьке право цілком витіснило місцеве²³. О. Кістяківський, намагаючись примирити ці діаметральні погляди, зазначав, що магдебурзьке право в українських містах було не номінальним, а діючим, тобто воно діяло шляхом застосування судами ручних книг польських юристів, однак воно могло змінюватись від місцевих звичаїв, які часто діяли поруч із ним і його замінювали²⁴. Його твердження підтримав Ф. Тарановський²⁵.

Суди магдебургій розглядалися вказаними дослідниками у контексті загального огляду дії магдебурзького права у Великому князівстві Литовському в XIV-XVI ст.

Проаналізувавши привілеї, видані великими князями литовськими євреям, С. Бершадський зробив висновок (на наш погляд, хибний, якщо брати до уваги факти реального життя, зафіксовані в документах) щодо їхньої абсолютної відокремленості від загальнодержавної юрисдикції як національної меншини²⁶. Ф. Леонтович визначив порядок розгляду справ у спеціальних єврейських судах²⁷.

У другій пол. XIX ст. почалося вивчення копних судів. Саме поняття про вказаний вид судів уведено до наукового обігу В. Іванишевим²⁸; дослідник вказав на ареал поширення копних судів

---

²¹ Соловьёв С. История России с древнейших времён. – Книга IV (тома 7-8). – М., 1960. – С. 149-155.

²² Антонович В. Исследование о городах Юго-Западного края.

²³ Владимирський-Буданов М. Німецьке право в Польщі і Литві.

²⁴ Кістяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879.

²⁵ Тарановский Ф.В. Обзор памятников Магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. – Варшава, 1897.

²⁶ Бершадский С.А. Документы и регистры к истории Литовских евреев из актов книг: Метрики Литовской, Виленского центрального Архива и некоторых печатных изданий. Т. I-II (1388-1569). – СПб., 1882. Його ж. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве. – СПб., 1883.

²⁷ Леонтович Ф. Историческое исследование о правах литовско-русских евреев.

²⁸ Иванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863.

(на основі доступних йому судових актів копних судів він зробив висновок про існування вказаних судів лише на білоруських землях), розкрив загальні принципи їхньої діяльності. У розвідці І. Спрогиса вказано, що копні суди діяли і на литовських і польських землях²⁹. Пізніше географію копних судів було уточнено і розширено, документально доведено, що вони діяли не тільки на білоруських, а й на українських землях. М. Ясинським був зібраний значний за обсягом фактичний матеріал щодо функціонування копних судів³⁰, що дозволило пізнішим дослідникам реконструювати основні етапи копного судочинства. На основі Статутів Г. Демченком було визначено ставлення державної влади до копних судів, ступінь її участі у копному судочинстві³¹. Хоча і схематично, але було простежено еволюцію копних судів протягом їх існування. У невеликій за обсягом праці О. Єфименко відтворила загальну картину генези копних судів, докладно проаналізувала зв'язок копного судочинства із звичаєвим правом³². Названі дослідники вважали копні суди впливовим інститутом литовсько-руського права і підкреслювали гармонійний зв'язок копного права із правом писаним. Ф. Леонтович стверджував, що копний суд у XVI ст. вже не відігравав ролі як судовий орган. На думку дослідника, Статут 1588 року, згадучи про копи у земельних справах, мав на увазі суто шляхетські з'їзди, які вирішували земельні суперечки шляхти. Копи як такі перетворилися на збори сільських громад і вирішували переважно організаційні і господарські питання³³.

Практично не дослідженою в цей період залишалась діяльність церковних, доменіальних і третейських судів на українських землях Великого князівства Литовського.

Дослідження судового процесу не вийшло за межі лапідарного вивчення. Ф. Леонтович, проаналізувавши Руську Правду і Статути Великого князівства Литовського, першим звернув увагу на зв'язок процесуального права Київської Русі та Великого князівства

---

²⁹ Спрогис И. Древний народный копный суд в северо-Западной Руси. – Витебск, 1895.

³⁰ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах.

³¹ Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в трёх его редакциях.

³² Ефименко А. Копные суды в Левобережной Украине // Киевская Старина. – 1885. – № 10. Її ж. Народный суд в Западной России // Русская мысль. – Кн. VII-VIII.

³³ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права.

Литовського і дійшов висновку, що литовське судочинство XVI ст. було продовженням давньоруського судочинства³⁴. У працях М. Ясинського, І. Лаппо, І. Спрогіса є деякі вказівки на окремі деталі процесуального права в судах Великого князівства Литовського. Процесуальна роль свідків досить докладно розглядається в працях Г. Демченка “Притомные люди и копная сторона” та В. Демченка “Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого”. Деякі елементи судового процесу, які походять зі звичаєвого права (ставлення шапки, присяга), проаналізовані у працях М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, М. Бакая, Ф. Леонтовича³⁵.

Слід відмітити, що загальна характеристика правового життя українських земель у складі Великого князівства Литовського дається у працях провідних українських істориків кінця XIX – початку XX ст. – М. Грушевського, О. Єфименко³⁶. М. Грушевський був першим з дослідників, який, докладно проаналізувавши причини виникнення суду пана над селянами в українських землях Великого князівства Литовського, порівняв їх з такими на польських землях і зробив висновок про відмінність шляхів формування вказаного виду суду в землях Польщі і Великого князівства Литовського. Судоустрій і судочинство М. Грушевський і О. Єфименко спеціально не досліджували (деякі види суду навіть не називаються авторами), крім того, їхні розвідки мають історичний, а не юридичний характер. Вагомим внеском у розвиток історичної та історико-правової науки стала концепція України-Русі М. Грушевського. Вчений довів наступництво України із Київською Руссю, а XIV-XVI ст. вважав литовським періодом розвитку українських земель.

Серед польських дослідників другої половини XIX – поч. XX ст., які вивчали проблеми права Польщі, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, відзначимо А. Яблоновського, П. Домбковського,

---

³⁴ Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты.

³⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии; Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России; Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. // Киевская Старина. – 1836. – № 11; Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права.

³⁶ Грушевський М.С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1994; Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990.

В. Мацейовського, В. Камінецького, О. Бальцера³⁷. Ними були розглянуті окремі риси судового процесу, проаналізовані документи, які регламентували становище іноземців у Речі Посполитій, проведений порівняльний аналіз окремих інститутів права слов'янських народів.

Отже, протягом ХІХ – початку ХХ ст. на основі безпосереднього аналізу значної за обсягом кількості зібраних документів і матеріалів почалось досить інтенсивне вивчення державного, суспільного, економічного життя Литовсько-Руської держави, але судова система і судовий процес досліджувались лише у контексті загального аналізу епохи. Систематичних і системних досліджень судоустрою і судочинства не було. Дослідження державності і права в основному носили описовий характер. Робились деякі спроби узагальнити зібрані факти, але тодішній рівень розвитку теоретичної бази правознавчих і суспільствознавчих наук не дав змоги зробити висновки про характер та загальні тенденції розвитку української правової системи ХІV – першої пол. ХVІ ст.

Наступний етап вивчення питання пов'язаний з 20-ми рр. ХХ ст. – періодом бурхливого розвитку українських науки і культури. Одним із найцінніших, на нашу думку, надбань цієї доби є те, що визнана була концепція України-Русі, висунута М. Грушевським; до наукового обігу був офіційно введений термін “українське право”, а друга пол. ХІV – перша пол. ХVІ ст. стали розглядатися як литовський період розвитку української державності і права.

У ці роки в Радянській Україні помітно зростає інтерес до українського звичаєвого права; у цьому контексті в працях окремих вчених досліджуються деякі елементи судоустрою і процесуального права українських земель Великого князівства Литовського. З-поміж таких праць слід відмітити як найбільш фундаментальні монографію І. Черкаського “Копні суди на Україні-Русі” і його ж дослідження “Поволення над трупом забитого”³⁸. У монографії на основі система-

---

³⁷ Jablonowski A. Ziemia Wolynska w polowie XVI wieku // Zrodla dziejowe. – Т. 6. – Warszawa, 1877; Dabkowski P. Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskim w drugiej polowie XV i w XVI w. (1447-1588). – Lwow, 1912. Його ж. Zaginiona ksiega sadowe wojewodstwa ruskiego i belskiego // Studya nad historia prawa polskiego. – Т. VII. – Lwow, 1921; Balzer O. Historia porownawcza praw slowianskich. – Lwow, 1900. Його ж. Sadownictwo ormianskie w sredniewiecznym Lwowie. – Lwow, 1909. Його ж. Statut ormianski w zatwierdzeniu Zygmunta I s 1519. – Lwow, 1908; Kamieniecki W. Rozwoj wlasnosci na Litwie w dobie przed I Statutem. – Krakow, 1914; Maciejowski W.A. Historia prawodawstw slowianskich. – Warszawa, 1862.

³⁸ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі ХVІ-ХVІІІ вв. // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4, 5. Його ж. Поволення над трупом забитого // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – Вип. I. – К., 1925.

тизації всіх відомих актів про копні суди зроблений ретельний аналіз всіх етапів копного судочинства. Однак вчений обмежився лише докладним аналізом практичного функціонування копних судів і не осмислив їхнього місця і ролі у тодішній судовій системі. На основі детального аналізу процесуального права українських магдебургій реконструйовано і досліджено такі елементи судового процесу як поволення, передбачене магдебурзьким правом, і виволання, відображене в Статутах.

До цього періоду належить праця С. Борисенка “Адвокатура в Україні”, у якій на основі аналізу Статутів розглядається діяльність адвокатів у земських судах, а на основі аналізу пам’яток магдебурзького права – функціонування адвокатури в судах магдебургій. Дослідник вказав на відмінність природи адвокатури в земських судах і судах магдебургій: якщо в першому випадку адвокат виступав як судовий представник, то в другому – як правозахисник³⁹.

Г. Попов на основі аналізу судових актів, які надходили до Луцького Трибуналу, відтворив порядок апеляційного розгляду справ указаним органом. Автор вказав на причини створення і ліквідації Луцького трибуналу, визначив його роль у становленні апеляційних інстанцій в українській судовій системі⁴⁰. П. Клименко в аналізі міської цехової організації магдебургій XVI-XVIII ст. визначив коло справ, підсудних цеховому суду⁴¹.

Із посиленням адміністративно-командної системи в СРСР в 30-ті рр. XX ст. центр досліджень українського права переміщується за кордон, де у вільному Мюнхенському Українському університеті і в Празі викладають А. Яковлів, Р. Лащенко, М. Чубатий та інші. У монографічному дослідженні А. Яковліва “Впливи Старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI століття” у розділі, присвяченому литовському періоду розвитку українського права, аналізуються деякі елементи судового процесу, однак, на наш погляд, значення чеських впливів на українське процесуальне право явно перебільшене⁴². Суттєвим внеском у розробку проблеми діяльності на українських землях XV-XVI ст. копних судів стала праця

---

³⁹ Борисенко С. Адвокатура в Україні. – К., 1928.

⁴⁰ Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – Вип. 1. – К., 1925.

⁴¹ Клименко Ф. Западно-русские цехи XVI-XVIII вв. – К., 1914. Його ж. Цехи на Україні. – К., 1929.

⁴² Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV-XVI століття. – Прага, 1929.

Р. Лашенка⁴³. Дослідник підтвердив існування копних судів не тільки на білоруських, але й на українських землях. Ним був уточнений склад судів, принципи його діяльності. Р. Лашенко підкреслив генетичний зв'язок копних судів із вічовими судами і судами верви Київської Русі, а копного судочинства – із судочинством за Руською Правдою. У праці “Лекції по історії українського права” Р. Лашенко спробував дати цілісний огляд історії національної правової системи, виявив загальні тенденції розвитку українського права литовської доби, показав його наступництво з правом Київської Русі⁴⁴. Однак система судоустрою не була проаналізована дослідником.

М. Чубатий відтворив загальну картину розвитку українського права литовської доби і довів, що правова система українських земель XIV – першої пол. XVI ст. розвивалася в напрямку, накресленому правовими традиціями Київської Русі⁴⁵.

У праці Я. Падоха “Суди і судовий процес Старої України” поданий стислий аналіз історії українського судоустрою і судочинства з давньоруських часів. Дослідник виділив чотири етапи розвитку судової системи у Великому князівстві Литовському. Перший він визначив як період існування тих видів судів, які були створені в добу Київської Русі. Хронологічні межі цього періоду – з другої пол. XIV ст. до Кревської унії 1385 р. Другий етап визначений як період до середини XV ст., тобто до ліквідації удільної системи в державі. Третій період, на його думку, тривав до судової реформи 1564-1566 рр. З другим і третім періодами дослідник пов'язав виникнення на українських землях Великого князівства Литовського судів третейських, вотчинних, судів у магдебургіях, судів над національними меншинами. Четвертий період характеризується появою земських, гродських і підкоморських судів. Отже, автор першим спробував простежити еволюцію судоустрою на українських землях XIV-XVI ст., хоча і поверхово, без аналізу кожного етапу розвитку судової системи⁴⁶.

---

⁴³ Лашенко Р. Копні суди на Україні. – Ч. 1. – Львів, 1926.

⁴⁴ Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – Ч. II. Литовсько-польська доба. – Вип. 1. Пам'ятники права. – Прага, 1924.

⁴⁵ Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XV ст. – “Записки”. – Т. СXXXIV. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права / За ред. В. Іваненка. – Український Вільний університет. – Мюнхен, Київ. – 1994.

⁴⁶ Падох Я. Суди і судовий процес старої України: нарис історії. – Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1990.

Теоретичні і фактологічні надбання, одержані у вивченні історії українського права в указаний період, знайшли відображення у працях істориків, насамперед, в “Історії України” Н. Полонської-Василенко. Хоча зроблений нею огляд судів українських земель Великого князівства Литовського дуже стислий і здебільшого обмежується лише констатацією факту існування того чи іншого виду суду, дослідниця вперше спробувала перелічити всі відомі види судів, отже, показати систему судів. Поруч з копними судами вона вказала на існування подібних до них судів міських громад. Не названими нею лишилися третейські суди, суди магдебургій, різновиди великокнязівського і церковного суду. Не були скласифіковано названі суди. Поза увагою Н. Полонської-Василенко лишився судовий процес⁴⁷.

Таким чином, характерною ознакою даного періоду вивчення історії судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського є прагнення дослідників не тільки поглибити знання про окремі елементи судоустрою та судового процесу, а й узагальнити і систематизувати зібраний попередніми поколіннями вчених фактичний матеріал, який стосувався окремих видів судів (насамперед, копного суду та суду в містах з магдебурзьким правом). Більш високий, порівняно із попереднім періодом, рівень теоретичних положень правознавчих і суспільствознавчих наук дозволив вперше зробити деякі висновки про характер і тенденції розвитку українського права кінця XIV – першої пол. XVI ст., однак щодо судової системи і судового процесу таких висновків зроблено не було.

Відмітимо, що студіювання суспільного, державного, правового, економічного, культурного життя Великого князівства Литовського набуло інтенсивності не лише в Україні. Як і українська, білоруська історіографія в 20-ті рр. XX ст. мала академічну свободу і яскраво виражений національний характер. Досліджувалися проблеми формування білоруського етносу, вивчалася звичаєве право. Оскільки білоруські землі потрапили до складу Великого князівства Литовського в XIII ст., справивши великий вплив на Литву, і перебували там до кінця XVIII ст. (тобто протягом 500 років), то Велике князівство Литовське визначається як Литовсько-Білоруська держава. В. Пічета зробив спробу комплексного дослідження історії становлення і розвитку Литовської держави до Люблінської унії⁴⁸.

---

⁴⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К.: Либідь, 1992.

⁴⁸ Пічета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. – М., 1961. Його ж. История Литовского государства до Люблинской унии. – Вильно, 1921.

Вивчення права Великого князівства Литовського в 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. тривало і в Польщі, і в Литві. Дослідження стосувалися студіювання джерел права, зокрема, Статутів Великого князівства Литовського, визначення правового становища верств населення князівства, вивчення окремих галузей права⁴⁹. Спеціальних розвідок, присвячених судовій системі і судовому процесу, не було.

У Радянському Союзі з 30-х рр. дослідження історії, державності, права Великого князівства Литовського набуло деяких особливостей. З одного боку, панівна ідеологія не могла не залишити свого відбитку на загальних концепціях досліджень і теоретичних висновках авторів. Правова система Великого князівства Литовського трактувалася з позицій класовості; наголос робився на національному і соціальному гнобленні українського і білоруського народів іноземними поневолювачами. Прагнення воз'єднатися із “старшим братом” вважалося домінантою української і білоруської історії; під цим кутом зору розглядалася й історія права Великого князівства Литовського, зокрема, його українських земель. Не вживалися терміни “Литовсько-Руська держава”, “Литовсько-Білоруська держава”, “литовсько-руське право”, “литовсько-руська шляхта”. Принижувався або і зовсім ігнорувався внесок українського і білоруського народів у розвиток державності і права Великого князівства Литовського, дослідження суспільного життя країни стосувалися переважно селянства і міщанства.

З іншого боку, розширилася географія досліджень: свій внесок у розробку питання роблять вчені України, Білорусі, Росії, а з кінця 50-х рр. – і Литви. Це дозволило уточнити картину економічного, політичного, суспільного, державного і правового розвитку різних регіонів князівства, дало матеріали для порівняльного аналізу розвитку українських, білоруських, литовських, російських земель XIV-XVI ст., для проведення більш ретельних досліджень. Вивчення різних аспектів середньовічної історії князівства збільшилося в 60-ті – 80-ті рр. Серед найбільш вагомих праць цього періоду, присвячених українським землям у литовський період, слід відмітити монографії українських

---

⁴⁹ Adamus J. O wstepnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu) // Ateneum Wilenskie. – R. XII. – Wilno, 1937; Dabkowski P. Zaginiona ksiego sadowe wojewodstwa ruskiego i belskiego // Studya nad historia prawa polskiego. – T. VII. – Lwow, 1921; Dobrowski K. Wroзда i pojednanie w sadownictwie polskich wsi beskidowych XVI i XVII wieku // Studya nad historia prawa polskiego. – T. VIII. – Sz. 4. – Lwow, 1926; Kutrzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polska 1385-1569 // Pamietnik VI Powszechnego zjazdu historykow Polskich w Wilnie 17-20 wrzesnia 1935 r. – Lwow, 1935; Jablonskis K. XVI amziaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. – Kaunas, 1930.

істориків К. Гуслистого, В. Мишка, Ф. Шабульдо⁵⁰, де розглянуте соціальне, економічне, політичне життя українських земель XIV-XVI ст.; правове життя, хоча в основному більш пізнього періоду, висвітлюється у відомій праці А. Ткача “Історія кодифікації дореволюційного права України”⁵¹. Суспільне і правове життя білоруських земель вивчали А. Грицкевич, М. Єрмолович, В. Дружчиць, З. Кописський, Д. Похилевич, І. Юхо⁵². Серед вчених Литви, які працювали над періодом XIV-XVI ст., варто відмітити С. Лазутку, В. Рауделюнаса, С. Вансевічюса, А. Васіляускене, І. Валіконіте, Ю. Юргиніса, М. Юкаса, В. Андрюліса⁵³. Безперечно, вказані дослідження зробили суттєвий внесок у вивчення суспільного і державного життя Великого князівства Литовського, його правових пам’яток, але судова система і судовий процес у цих працях не досліджувалися, щонайбільше, були названі

---

⁵⁰ Гуслистий К. Нариси з історії України. – Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) – Вид-во АН УРСР. – К., 1939; Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963. Його ж. Українсько-російські зв’язки в XIV-XVI ст. – К., 1959; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Ин-т истории АН УССР. – Наук. думка. – 1987.

⁵¹ Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.

⁵² Грыцкевіч А. Беларуская шляхта. – Мінск, 2001. Його ж. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII веках. – Минск, 1975; Ермаловіч М.І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн., 1994; Ермаловіч М.І. Беларуская дзяржава Вялікая княства Літоўскае. – Мінск: Беллітфонд, 2000; Дружчыц В. Магістрат у беларускіх местах з Магдэборскім правам у XV-XVII сталяццях. – Минск, 1964; Копысский З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – I пол. XVII в.: Автореферат дисс. ... д-ра ист. наук. – Минск, 1967; Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII веках. – Львов, 1957. Його ж. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV-XVI веках // Вопросы истории. – 1973. – № 12; Юхо И. Основные черты судеустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 года. – Вильнюс, 1982. Його ж. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Минск, 1978.

⁵³ Лазутка С. I Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. – Вильнюс, 1983; Лазутка С., Ульвидайте Л. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529) и их источники // Научные труды вузов Литовской ССР. История. – Т. 31. – 1990; Raudeliunas V. Antrojo (1566) Lietuvos Statuto nuorasai // Teisiniu Institutu Raida lietuvoje XIV-XIX a. – Vilnius, 1981. – P. 6-30; Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в Великом княжестве Литовском (конец XV-XVI в.) и его отражение а Первом Литовском Статуте: Автореферат ... канд. юрид. наук. – Вильнюс, 1978; Valikonite I. Nasles vainikine lietuvos Didziojoje Kuniaikstysteje XVI a.: norma ir realybe // Второй Литовский Статут 1566 года: материалы конференции, посвящённой 425-летию Второго Статута. – Вильнюс, 1993. – С. 82-90; Vansevicius S. Lietuvos valstybes ir teises istorija. – Vilnius, 1997. – P. 91-105; Vasiliauskiene A. Antrojo Lietuvos Statuto Lucko nuorasai paleografija // Istorija XXVIII: Is feodaliniu ir urzuaziniu santykiu raidos lirtuvoje istorijos. – Vilnius, 1987. – P. 35-53; Jablonskis K. XVI amziaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. – Kaunas, 1930; Jurginis J. Baudziavos isigalejimas Lietuvoje. – Vilnius, 1962; Jucas M. Baudziavos irimas Lietuvoje. – Vilnius, 1971; Андрюлис В.И. Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588 года: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Вильнюс, 1975.

види судів, причому наголос робився на класовому характері судоустрою і судочинства.

Безпосереднім внеском у розробку питання судоустрою Великого князівства Литовського став невеличкий за обсягом навчальний посібник, написаний видатним представником одеської школи права О. Суріловим⁵⁴. Автор зробив стислий комплексний огляд історії держави і права Великого князівства Литовського, торкнувся судової системи і судового процесу. Дослідник характеризував судову систему Великого князівства Литовського як сукупність судів: великокнязівського, судів намісників-державців, копних судів, третейських, церковних, судів панів над селянами, судів у містах з магдебурзьким правом. Вказано було, що внаслідок судової реформи 1564-1566 рр. суди намісників-державців замінені були судами земськими, гродськими і підкоморськими. Судовий процес визначався як гласний і змагальний. Вказувалося на відсутність різниці між цивільним і кримінальним процесами, названі були процесуальні докази (власне зізнання, письмові документи, свідочькі показання, присяга). Опис судової системи і судового процесу був схематичним, але О. Суріловим була закладена традиція виділення вказаних видів судів і визначення рис і характеру судового процесу.

Серед праць, які стосуються безпосередньо судів Великого князівства Литовського, відмітимо також передмову М. Пешак до “Книги Київського підкоморського суду”, у якій автор простежує формування інституту підкоморського суду в українських землях і вказує на основні етапи судочинства в підкоморських судах. Однак, дослідниця не ставила за мету проаналізувати роль і місце вказаного виду суду в судовій системі держави, отже, вона розглядає підкоморський суд окремо від інших видів судів і не зупиняється на аналізі значення виникнення даного інституту в українських землях⁵⁵.

У монографіях А. Пашука, присвячених історії судоустрою і судочинства Гетьманщини, розглядається пізніший період; автор простежує історію становлення деяких видів судів (вотчинного, третейського, церковного), вказує на різновиди суду в містах-магдебургіях. Але А. Пашук не класифікує суди, не простежує зв'язку їхнього розвитку з розвитком суспільно-державного життя; у монографії перебільшується класовий характер судочинства і судоустрою

---

⁵⁴ Сурилов А.В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского. – Кишинёв, 1961.

⁵⁵ Книга Київського підкоморського суду / Ред. М. Пешак. – К., 1991.

досліджуваного періоду, згідно з чим трактування устрою і діяльності судів набуває деякої тенденційності⁵⁶.

П. Сас у праці “Феодальные города Украины XV-XVI веков”⁵⁷ спробував дати всебічну і досить неупереджену картину життя українських магдебургій кінця XIV – першої пол. XVI ст., зокрема, дав загальну характеристику судів міст-магдебургій. Одним із перших дослідників, проаналізувавши архівні документи (судові акти Луцького і Володимирського судів), вчений підтвердив висновок Н. Полонської-Василенко щодо існування міського громадського суду у Володимирі-Волинському, подібного до копного суду. Це дало підставу досліднику зробити висновок про трансформацію магдебурзького права в українських землях під впливом місцевих правових традицій.

На початку 90-х рр. з’явилися праці А. Гурбика, у яких дослідник торкається діяльності копних судів на українських землях XIV-XVI ст.⁵⁸. Однак автор розглядає громадський суд у контексті загального аналізу українського селянського буття вказаного періоду, а не як складову частину судової системи. Слід також зазначити, що П. Сас і А. Гурбик – історики, отже, ними ведеться дослідження з історичних, а не юридичних позицій.

Цікавим є науковий доробок польських дослідників права Великого князівства Литовського. Як і в СРСР, у Польщі інтерес до права XIV-XVI ст. активізувався в 60-ті-80-ті рр. минулого століття. Праці Ю. Бардаха, Х. Ковалевича, В. Курашкевича, Х. Ловмянського, С. Касперчака, Є. Мулярчика, Й. Охмянського⁵⁹ стосуються джерел

---

⁵⁶ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях. – Львів, 1967. Його ж. Судові установи і їх діяльність на Україні. – Львів, 1971.

⁵⁷ Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – К., 1989.

⁵⁸ Гурбик А. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV-XVI ст. // Середньовічна Україна. Зб. Наукових праць. – Вип. II. – К., 1997. – С. 32-46. Його ж. Копні суди на Україні в XIV-XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 24-31.

⁵⁹ Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznan, 1988. – S. 140-187. Його ж. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV-XVI w. – Warszawa, 1970. Його ж. Z najnowszych badan nad historia prawa lietewskiego // Czasopismo prawno-historyczne. – 1980. – R. 32. – Z. 2. Його ж. Statuty Litewskie w ich kregu prawnokulturowym // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznan, 1988; Bardach J., Kurytowicz M. Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Srodkowo-Wshodniej. – Warszawa, 1999; Kasperczak S. Rozwoj gospodarki folwarcznej na Litwie i Bialorusi do polowy XVI wieku. – Poznan, 1965; Kowalewicz H., Kuraskiewicz W. Wielkopolskie rotty sadowie XIV-XV wieku. – Poznan – Wroclaw. – 1959. – 604 s.; Lowmianski H.K. Popisy wojska Wielkiego Ksiestwa Litewskiego w XVI w. jako zrodlo do dziejow zaludnienia // Mediewalia w rocznice pracy naukowej J.Dabrowskiego. – Warszawa, 1960; Mularczyk J. Dobor i rola swiadkow w dokumentach slaskich do konca XIII w. – Wroclaw, 1977. – 180 s.; Ochmanski J. Ruskie wzory organizacyjnej panstwie Litewskim XIV-XV wieku // Slowianie w dziejach Europy. – Poznan, 1974.

права Великого князівства Литовського, впливів на нього римського права, правового становища окремих верств населення князівства, однак судова система і судовий процес як такі названими дослідниками не розглядаються. Безпосередньо судового процесу торкається стаття В. Кулісевича⁶⁰, у якій аналізується процесуальна процедура ставлення шапки – судового доказу, який походить зі звичаєвого права.

Принципово новий виток вивчення українського суспільного, державного і правового життя розпочався зі здобуттям Україною державної незалежності. При всій різноманітності тем досліджень основний напрямок пошуків можна визначити як вивчення духовного і матеріального життя доби XIV-XVI ст. Протягом останніх років з'явилися праці, у яких аналізується процес формування станів, проблеми розстановки станових сил, основні тенденції і напрямки еволюції державного життя, характер і ступінь іноземних впливів на суспільний і державний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського, дані економічного життя держави, особливості приватного життя українського населення Великого князівства Литовського, формування української ментальності, уточнюються деякі деталі епохи⁶¹. Хоча вказані дослідження безпосередньо не стосуються питань судоустрою і судочинства, вивчення творчого доробку сучасних дослідників дозволило нам доповнити і уточнити картину судової системи і судового процесу на українських землях литовської доби, а також зробити висновки щодо характеру і основних напрямків їх розвитку у світлі сучасних теоретичних надбань.

Протягом останніх років з'явилися декілька публікацій, присвячених устрою українських магдебургій, їхньому економіко-господарчому життю. Помітним внеском у вивчення магдебурзького права в Україні стала праця Т. Гошко, у якій дослідниця проаналізувала розподіл

---

⁶⁰ Kulisiewicz W. "Postawienie czapki" – studium z dziejow litewskiego postepowania sadowego w XV i XVI wieku // Czasopismo prawno-historyczne. – 1982. – Т. XXXIV.

⁶¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. Її ж. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. Її ж. У пошуках витоків: проблемибілоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991-1992 рр. // Історія, історіографія, джерелознавство. Історичний збірник. (Статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 112-137; Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої пол. XVI століття) // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – Т. V. – К., 1998. – С. 68-81. Її ж. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58-43; Музиченко П. Магдебурзьке право в Україні // Юридический вестник. – 1994. – № 3. – С. 17-21; Сас П.М. Політична культура українського суспільства. – К., 1998.

повноважень між органами міської влади у м. Львові, вказала на види судів, назвала судових чиновників і визначила їхні обов'язки⁶².

У 2000 р. колективом авторів за загальною редакцією П. Музиченка була видана поки що єдина в Україні монографія з питання судоустрою і судочинства досліджуваного в даній дисертації періоду – “Суд і судочинство на українських землях у XIV-XVI ст.”⁶³. У ній вперше представлена система судів, подана класифікація судів XIV-XVI ст. П. Музиченко поділяє суди на центральні, місцеві і спеціальні. Але автори не обмежились рамками литовської доби і включили до системи і проаналізували також ті суди, які виникли вже після Люблінської унії (наприклад, каптурові, козацькі суди, гетьманський суд, Головний Литовський Трибунал, Луцький Трибунал тощо). Перед авторами не стояло завдання чітко розмежувати суди на українських землях Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. У монографії відтворена система судових чиновників, проаналізований судовий процес.

За останні п'ять років побачили світ невеликі за обсягом розвідки з права XIV-XVI ст. Серед них відмітимо статтю Н. Старченко “Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї”⁶⁴, у якій поданий аналіз шлюбно-сімейного права Волині XVI ст. Дослідниця навела витяги із судових справ, записаних у земських судових книгах Волині. Стаття В. Поліщука “Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр.” присвячена аналізу процесуальної ролі “офіційних свідків” – судових чиновників, які брали участь у судовому процесі. Автор назвав судових чиновників, які діяли в судах на українських землях у XV – першої пол. XVI ст., визначив їхні функції⁶⁵.

Спроба цілісно показати судову систему Великого князівства Литовського була зроблена С. Кудіним. Автору належать декілька статей, у яких дається стисла характеристика кожного з видів судів. С. Кудін виділяє державні суди, серед яких називає великокнязівський (господарський) суд, асесорський, маршалковий, комісарський суд, а також суд Панів-Ради. Вказані види судів С. Кудін відносить до

---

⁶² Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – Львів, 2002.

⁶³ Музиченко П., Ковальова С., Долматова Н., Крумаленко М., Єфремова Н. Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть. – Одеса, 2000.

⁶⁴ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58-43.

⁶⁵ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація. – К.: Смолоскип. – 2000. – № 1. – С. 123-163.

центральных. Місцеві державні суди, за С. Кудіним, були представлені судами старост, воєвод та великокняжих намісників. Крім державних, дослідник виділяє також спеціальні суди, до яких зараховує міські (у містах, які користувались магдебурзьким правом), копні, доменіальні і духовні⁶⁶. На жаль, автор не вказує, який критерій був покладений ним в основу такої класифікації; поза його увагою лишилися такі види судів, як третейські і полюбовні, суди для іновірців. Обмежений обсяг публікацій не дав змоги простежити еволюцію судоустрою.

Про відсутність скільки-небудь єдиної концепції судової системи і судочинства в українських землях Великого князівства Литовського свідчить навіть лапідарний аналіз виданих впродовж останніх п'яти років підручників з історії держави і права України, де бачимо досить істотну розбіжність навіть у визначенні різновидів судів епохи, що розглядається. Автори виділяють суд великого князя, суд Пани-Ради (із зазначенням, що він не розгорнувся в окрему судову установу), суд намісника, який потім був переданий до рук воєвод і старост, панські суди (над залежним селянством), копні суди; далі вказується, що внаслідок проведення реформи магнатів і шляхту було позбавлено права юрисдикції і утворилися три типи судів у кожному судовому повіті: земський суд, гродський і підкоморний (так у підручнику). Інші автори характеризують судову систему українських земель польсько-литовського періоду, не конкретизуючи, які з названих видів судів існували у Польщі, які – у Великому князівстві Литовському. Названо сеймовий і королівський суд, земський (із зазначенням, що він розглядав цивільні і кримінальні справи шляхти), гродський, підкоморський, церковний (з розподілом на духовний і доменіальний), суд у королівських і приватновласницьких містах, суд у містах з магдебурзьким правом (з розподілом на поточний і виложений суди), цехові суди магдебурій, копні суди (автор стверджує, що вони діяли переважно на королівських землях); як апеляційна інстанція названі Коронний і Литовський Трибунали. В іншому підручнику виділяються такі види судів в українських землях Великого князівства Литовського: великокнязівський (як різновид називається суд Панів-Ради), обласні (регіональні), домініальні і копні. Суд у містах з магдебурзьким правом згадується в спеціальному розділі і до даної системи не включається. Вказано, що внаслідок судової реформи з'явилися земські, гродські і підкоморські суди. Іншим автором названі великокнязівський суд з різновидами – сеймовим і судом Панів-Ради, територіальні (обласні)

---

⁶⁶ Кудін С. Державні суди Литовсько-Руської доби // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 41. – С. 2. Його ж. Спеціальні суди Литовсько-Руської держави // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 42. – С. 2. Його ж. Судова система українських земель у XVI – I половині XVII ст. // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 43. – С. 2.

суди, доменіальні, копні; серед пореформених судів він називає земські, гродські і підкоморські суди. Автор також виділяє каптурові суди. Суд у містах з магдебурзьким правом також розглядається в окремому розділі і до даної системи не включається⁶⁷. Таким чином, автори підручників не мають єдиної думки щодо структури судової системи, складу і компетенції окремих видів судів українських земель Великого князівства Литовського.

Немає усталеної концепції судового процесу епохи, яка розглядається. Характер процесу визначається як обвинувачивально-змагальний, позовний (обвинувачувальний), є думка, що процес у справах, пов'язаних зі злочинами проти церкви і держави, мав слідчий характер, в інших випадках був змагальним⁶⁸. Цілком зрозуміло, що підручники розраховані на студентів вузів, а не на вузькоспеціальних фахівців, отже, автори не ставили за мету ретельно і докладно аналізувати українські суд і судочинство литовської доби, але наведений огляд навчальної літератури свідчить про те, що у вітчизняній історико-правовій науці не вироблено усталеної думки щодо структури судової системи, складу і компетенції окремих видів судів українських земель Великого князівства Литовського.

Закономірним і зрозумілим є той факт, що протягом останнього десятиліття інтенсифікувався інтерес до досліджуваної епохи в Литві та Білорусії. Литовські і білоруські вчені намагаються осмислити загальні тенденції розвитку державності і права Великого князівства Литовського, визначити внесок литовців і білорусів у створення і становлення князівства, особливості формування литовського і білоруського етносів у добу середньовіччя, уточнити специфіку функціонування магдебурзького права в білоруських містах, правове становище національних меншин у князівстві⁶⁹. Спеціальних досліджень судової системи і судочинства не проводилося.

⁶⁷ Історія держави і права України / За ред. В. Гончаренка. – К., 1995; Історія держави і права України. Ч. 1: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А. Рогожин, М. Страхов, В. Гончаренко та ін. / За ред. акад. Академії правових наук України А. Рогожина. – К.: Ін Юре. – 1996; Чайковський А. Історія держави і права України. – К., 2000; Музиченко П. Історія держави і права України. – К., 1999.

⁶⁸ Історія держави і права України. Ч. 1: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А. Рогожин, М. Страхов, В. Гончаренко та ін.; Музиченко П. Історія держави і права України; Чайковський А. Історія держави і права України.

⁶⁹ Василь Варонін. Полацкія путныя слугі ва урадавай палітыцы ВКЛ (XV – сярэдзіна XVI ст.). – Мінск, 2001; Грыцкевіч А. Беларуская шляхта; Єрмаловіч М.І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн., 1994; Роголєв А. Великое княжество Литовское: поиски исторических закономерностей // Крыжовы шлях. – Мінск: Згода. – 1993; Мацвеева Т.Р. Магдэбурскае права на Беларусі. – Мінск, 1994; Vansevicius S. Lietuvos valstybes ir teises istorija. – Vilnius, 1997; Лазутка С., Ульвидайте Л. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529) и их источники.

1.2. Огляд джерел

Для вирішення завдань, поставлених у дослідженні, автором залучалися друковані та архівні джерела. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої групи належать тексти джерел права XI-XVI ст., насамперед, Руської Правди, Уставів князів Володимира і Ярослава про церковні суди, Волинського і Київського обласних привілеїв, Судебника великого князя Казимира, тексти сеймових ухвал, тексти Статутів Великого князівства Литовського, Саксонського Дзеркала.

Списки Короткої і Поширеної редакцій Руської Правди неодноразово публікувалися як у дореволюційні, так і в радянські часи. При написанні монографії використане видання, здійснене в 1984 році в I томі “Российского законодательства X-XX веков”⁷⁰. Текст Короткої редакції в ньому наводиться за Академічним списком з варіантами із новгородського Археографічного списку. Текст Поширеної редакції поданий за Троїцьким списком з варіантами із Синодального списку, списків Мусін-Пушкінської і Карамзінської групи.

Руська Правда була важливим джерелом права Литовсько-Руської держави і, зокрема, її українських земель, особливо у другій пол. XIV – першій пол. XV ст., тобто в період панування неписаного права⁷¹. Окремі норми Руської Правди були внесені, безпосередньо або із модифікаціями, до Судебника Казимира (пор., наприклад, ст. 121 Поширеної редакції зі ст. 1 Судебника); норми Руської Правди, зокрема процесуальні (наприклад, порядок проведення зводу як процесуальної процедури; відповідальність за переховування біглої челяді), закріплювалися в обласних привілеях, виданих Волинській і Київській землям. У кожному судочинстві широко використовувалися описані в Руській Правді процедури зводу і гоніння сліду. Із судових актів XV-XVI ст. довідуємося, що в судовій процедурі брали участь дітьки – судові чиновники, про яких згадується в Руській Правді.

У рамках того ж видання, що і Руська Правда, побачили світ Устав князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних і Устав князя Ярослава про церковні суди. Устав князя Володимира поданий у двох редакціях – Оленінській і Синодальній; Коротка редакція Уставу князя Ярослава наводиться за Кормчим ізводом з

---

⁷⁰ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – М., 1984.

⁷¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права – Вып. I. – С. 5.

варіантами із Фроловського, Академічного, Бальзеровського і Белозерського ізводів; в основу наведеного тексту Поширеної редакції Уставу князя Ярослава покладені списки Іпатьєвського й Основного ізводів. Вказані джерела дають змогу відтворити діяльність церковних судів в Київській Русі, дістати уявлення про коло підсудних їм справ і осіб і, порівнявши отримані відомості із записами про судові справи XV-XVI ст., проаналізувати зміни, які відбулися в церковних судах протягом досліджуваного періоду.

Текст Судебника Казимира (1468 р.) можна знайти в “Христоматии по истории русского права” М. Владимирського-Буданова (з цікавим коментарем упорядника), а також у вільнюському виданні Судебника, здійсненому за редакцією А. Тіла⁷². У литовському виданні наводяться різночитання за Румянцевським, Софіївським списками, а також за варіантом, опублікованим І. Даниловичем. У Судебнику відображений новий порівняно із попереднім законодавством етап розвитку суду панів над селянами, впроваджуються деякі нові процесуальні норми (наприклад, затверджуються тортури для підозрюваного як засіб отримання власного зізнання) і правові принципи (такі, як звільнення від відповідальності дітей до 7 років, одноособова відповідальність за злочин, якщо жінка і діти злочина не знали про злочин чоловіка і батька і не вживали краденого тощо).

Тексти Волинського і Київського обласних привілеїв наводяться М. Ясинським у монографії “Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства”, текст Київського привілею (латинським шрифтом) також вміщений М. Ясинським у “Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве”; Волинський і Київський привілеї надруковані М. Любавським у додатках до “Очерков истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно”. Джерела дають змогу визначити специфіку суду київського воєводи і волинського старости: коло підсудних їм справ і осіб, склад суду, порядок стягнення судової платні тощо. Привілеї також дають відомості про суд пана над селянами, які мешкають на його території, встановлюють правила підсудності у випадках, коли позивач і відповідач належать різним панам.

“Грамоты великих князей Литовских”, “Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI веков”, “Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст.” містять міжнародні договори великих князів, грамоти містам про надання

---

⁷² Судебник Казимира (1468) / Отв. ред. А. Тила. – Вильнюс, 1967.

магдебурзького права, привілеї окремим категоріям населення і особам на особливу підсудність тощо. Ці документи допомагають відтворити принципи діяльності так званих “сумісних”, або “вобчих”, судів, які створювалися у випадках, коли сторони були підданими різних держав або, пізніше, належали різним панам; виявити категорії осіб, які підлягали особливій підсудності; визначити причини впровадження магдебурзького права у Великому князівстві Литовському і повноваження судів у містах-магдебургіях.

Дослідження сеймових постанов і ухвал дає змогу простежити процес змагань шляхти за рівність з магнатами в галузі судочинства. Прохання шляхти, відповіді на них великих князів, постанови сеймів відображають намагання шляхти отримати швидке, неупереджене і недороге правосуддя; аналіз постанов 1529 і 1531 рр. вказує на спробу впровадження в державі сеймового суду. Матеріали сеймових ухвал і постанов видані як додаток у монографії М. Максимейка⁷³, містяться в дослідженні М. Любавського⁷⁴.

Найкрупнішою правовою пам'яткою Великого князівства Литовського, безперечно, є три Статути – 1529, 1566 і 1588 років. Текст Статуту 1529 року (за Дзялиньським списком з різночитаннями за Фірлейським і Слуцьким списками) був надрукований давньоруською мовою, але латинськими літерами у виданні “Zbior praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudziez rozprawy seimowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1569”. У 1854 р. текст Статуту за Слуцьким списком був виданий у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських. Текст наводився давньоруською мовою. У радянський період у Мінську був виданий текст Статуту 1529 року за редакцією К. Яблонскіса з перекладом на російську мову. Повне академічне видання Першого Статуту було здійснене литовськими вченими під керівництвом С. Лазутки в 1991 р. Другий Статут був виданий у 1855 р. у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських (за списком Василя Усовича); видання Пекосиньського (1900 р.) було здійснене старопольською і латинською мовами. Текст Третього Статуту видавався у Временнику Московського Імператорського Товариства Історії і Старожитностей Російських; у 1989 р. був виданий у Мінську давньоруською, латинською мовами з перекладом на російську мову. Відмітимо перше в Україні видання Статутів Великого

---

⁷³ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.

⁷⁴ Любавский М. Литовско-Русский сейм.

князівства Литовського, яке було здійснене авторським колективом науковців Одеської національної юридичної академії під керівництвом П. Музиченка⁷⁵. Тексти Першого і Другого Статутів наводяться за різними списками (Статут 1529 року – за Дзялинським списком з різночитаннями за списками Замоївських, Фірлейським, Лаврентіївським, Слуцьким; Статут 1566 року – за списком В. Усовича; Статут 1588 року, як відомо, був надрукований у Вільні в друкарні Мамоничів), давньо-руською і латинською мовами, додається вперше зроблений переклад на сучасну українську мову. Видання Другого і Третього Статутів супроводжується коментарем. Матеріали видання відкривають простір для подальших розвідок правового, державного і суспільного життя Великого князівства Литовського на основі аналізу джерел права. Зокрема, дістаємо змогу проаналізувати такі аспекти судоустрою і судочинства, як устрій, повноваження, функціонування регіональних судів, або судів воєвод і старост (за Статутом 1529 року), порядок комплектування, устрій, різновиди, особливості функціонування судів, створених у ході судової реформи 1564-1566 рр., – земського, гродського і підкоморського, визначити різновиди великокнязівського суду, принципи діяльності третейських судів, дістати уявлення про судовий процес до і після судової реформи тощо.

Саксонське Дзеркало було пам'яткою магдебурзького права. Порівняння його норм, зокрема процесуальних, із тими, що реально діяли в судах міст-магдебургій на українських землях, дає підстави для висновків щодо особливостей функціонування магдебурзького права в судах Києва, Володимира, Луцька.

Другу важливу групу джерел складають судові акти XIV-XVI ст. Збереглися записи судових справ великокнязівського суду, судів воєвод і старост, записи про третейські суди, полюбовні угоди, протоколи справ, які розглядалися земськими, гродськими, підкоморськими судами, акти копних судів, судів міст-магдебургій. Публікація цієї групи джерел пов'язана, насамперед, із діяльністю створеної в 1843 р. Київської Археографічної комісії, до складу якої входили В. Антонович, В. Іванишев, М. Владимирський-Буданов. З 1845 р. комісія видавала

---

⁷⁵ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003.; Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2004.

“Памятники Киевской Археографической комиссии” (4 томи), а з 1859 р. почала видавати “Архив Юго-Западной России”. Акти судів, що діяли на українських землях (на Волині, Київщині і Брацлавщині), вміщені в томі IV, до якого увійшли матеріали про боярство, томі V, до якого входять акти про міста, томі VI, до якого увійшли акти про селянство, томі VII, у якому містяться акти про колонізацію, томі VIII, де містяться акти Барського староства⁷⁶. У 1864 р. розпочала роботу Віленська Археографічна комісія, до складу якої входив І. Спрогіс. З-поміж виданих комісією протоколів судових справ відмітимо акти земських судів (т. XVII), акти копних судів (т. XVIII)⁷⁷. Переважна більшість виданих комісією матеріалів стосуються литовських і білоруських земель Великого князівства Литовського, але є і такі, що стосуються земель українських. У 1868 р. В. Антонович і К. Козловський видали “Грамоти великих князів Литовських”, де серед інших документів вміщені записи розглянутих великими князями судових справ⁷⁸. Протоколи судових справ XIV-XVI ст. містяться у виданих Ф. Леонтовичем актах Литовської Метрики⁷⁹ і виданих М. Довнар-

---

⁷⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1865; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – К., 1869; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. – К., 1876; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 7. Акты о заселении Юго-Западной России (1498-1795). – К., 1905; Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 8. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI вв. – К., 1893.

⁷⁷ Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. Т. XVII. Земские суды. – Вильна, 1890; Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – Варшава, 1891.

⁷⁸ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868.

⁷⁹ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1896; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 2. 1499-1507. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1897.

Запольським актах Литовсько-Руської держави⁸⁰. Акти Литовської Метрики, зокрема, судові справи, які розглядав великокнязівський суд, увійшли до ХХ тому Російської історичної бібліотеки⁸¹. Книги Литовської Метрики, у яких зустрічаються судові акти, було видано в Мінську і Вільнюсі в 90-ті рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.⁸². Значна кількість актів копних і доменіальних судів опублікована М. Ясинським⁸³. У 1907 р. були опубліковані записи гродської судової книги м. Луцька за 1577 р.⁸⁴. Судові акти містяться також у таких виданнях, як “Коденська книга судових справ”⁸⁵, “Українські грамоти XIV ст.”⁸⁶, “Грамоти XV ст.”⁸⁷, “Волинські грамоти XVI століття”⁸⁸, “Кременецький земський суд. Описи актових книг”⁸⁹, “Книга Київського підкоморського суду”⁹⁰, “Документи на половецком языке XVI века”⁹¹, “Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг”⁹². При написанні данного дослідження також були використані деякі

---

⁸⁰ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – М., 1899.

⁸¹ Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. ХХ. – СПб., 1848.

⁸² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Архіў Канцелярыі вялікага Князя Літоўскага. Кніга 28. (1522-1552). Кніга запису 28 (Копія канца XVI ст.). Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – Менск, 2000; Литовская Метрика (1528-1547). – 6-я книга судных дел. – Вильнюс, 1995.

⁸³ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – К., 1897.

⁸⁴ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. / Ред. Е.П. Дякоковский. – К., 1907.

⁸⁵ Коденська книга судових справ. – К.: Всеукр. Акад. наук. – 1931.

⁸⁶ Українські грамоти XIV століття / Ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка. – 1965.

⁸⁷ Грамоти XV ст. / Ред. В.М. Русанівський. – К., 1974.

⁸⁸ Волинські грамоти XVI ст. – Упорядники В.Б. Задорожній. А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка. – 1995.

⁸⁹ Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – К., 1959.

⁹⁰ Книга Київського підкоморського суду / Ред. М. Пещак. – К., 1991.

⁹¹ Документи на половецком языке XVI века (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Под ред. Е. В. Севортыана. – М., 1967.

⁹² Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг: Довідник / Г. Сергійчук (склад.), Г. Боряк, Л. Демченко (наук. ред.); Державний комітет архівів, Центральний державний історичний архів України. – Вип. 1: Справи 1-5. 1566-1570. – К., 2002.

архівні матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁹³.

Усього нами проаналізовано понад 400 записів судових справ. Ця група джерел дає змогу реконструювати картину судочинства в судах на українських землях Великого князівства Литовського. Аналізуючи судові акти, можна дійти висновку щодо дотримання тих чи інших передписань законодавчого характеру, практичного застосування різних за походженням норм у судовому процесі, порядку представлення судових доказів, складу учасників процесу. Відмінності між законодавчими передписаннями і реальним втіленням їх у судову практику дозволяють зробити висновок щодо правосвідомості українського суспільства XIV-XVI ст.

Третю групу джерел складають численні документи XIV-XVI ст., які стосувалися державного і приватного життя: люстрації, грамоти-пожалування, прохання і клопотання до великого князя різних представників груп населення, купчі, дарчі, доручні записи, заповіти, тексти угод, вінові записи, письмові зобов'язання, боргові розписки тощо. Ці документи надруковані у вже згадуваних виданнях праць Київської Археографічної комісії (томи IV, V, VI, VII, VIII "Архива Юго-Западной России"), томі I "Актів, относящихся к истории Южной и Западной России", виданих Археографічною комісією в Санкт-Петербурзі⁹⁴, а також в "Українських грамотах XIV ст.", "Грамотах XV ст.", "Волинських грамотах XVI століття", "Грамотах великих князів Литовських", актах Литовської Метрики. Документи, які стосуються торгівельних відносин, видані в збірнику "Торгівля на

---

⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 227. – зв. 228; ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-2; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 40; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 5-7; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 27 зв., 28; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 9; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 40 зв., 41; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 68; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 4; ЦДІАК України. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв., 63; ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1; ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35, 36.

⁹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией. – Т. 1. 1361-1598. – СПб., 1863.

Україні”⁹⁵. Ця група джерел, хоча і не характеризує безпосередньо судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського, є корисною базою для відтворення загальної картини доби XIV-XVI ст. Цінний матеріал для загальної характеристики епохи дають опубліковані мемуари діячів XVI ст., зокрема, мемуари Михалона Литвина⁹⁶.

Наявна джерельна база є достатньою для вивчення судоустрою і судочинства і їхньої еволюції на українських землях Великого князівства Литовського.

Таким чином, зусиллями дослідників – істориків і правознавців – зібраний значний за обсягом документальний матеріал, який належить до періоду XIV – першої пол. XVI ст. Така фундаментальна документальна база дала змогу дослідникам констатувати існування на українських землях Великого князівства Литовського певних видів судів. Досить ретельно проаналізовані устрій, функціонування та компетенція великокнязівського суду, регіональних, копних судів (хоча зазначимо, що не всі зроблені висновки вважаємо безспірними); на основі детального вивчення Статутів 1566 і 1588 років відтворено порядок комплектування, склад та функції земських, гродських і підкоморських судів.

Однак стосовно проблеми, яка розглядається у монографії, більшість досліджень має фрагментарний, безсистемний характер, судоустрій і судочинство на українських землях Литовсько-Руської держави розглядаються в них у контексті вивчення інших проблем. Отже, у вивченні судової системи і судового процесу на українських землях Великого князівства Литовського нерозв’язаним залишається ряд проблем. Остаточо не визначені різновиди судів; не існує усталеної загальноприйнятої концепції системи і класифікації судів; не простежено еволюцію судової системи і не встановлені її характер і основні напрямки; не визначений ступінь самостійності та повноважень ряду судів; є розбіжності у визначенні складу суду великого князя, регіональних судів, доменіального суду, пореформених судів; не встановлено характеру підсудності в різних судах; не визначені до кінця роль і склад свідків; практично не вивченими залишаються

---

⁹⁵ Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990.

⁹⁶ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.

третейські та полюбовні суди; до кінця не уточнено різновиди церковних судів та особливості функціонування кожного з них; не показана розбіжність між писаним правом і фактами реального життя і не проаналізовані причини такої розбіжності. Слід зазначити, що у вітчизняній науці до цього часу не існує усталеної історико-юридичної термінології, яка стосується XIV-XVI ст., що, на нашу думку, можна пояснити недосконалим станом вивченості проблеми.

Отже, проблема судоустрою і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського потребує подальшого вивчення. Наявна джерельна база є достатньою для продовження наукових досліджень у цій царині.

РОЗДІЛ II

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ СУДІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

- 2.1. *Загальний огляд історії судоустрою українських земель Великого князівства Литовського і класифікація видів судів.*
- 2.2. *Система державних судів до судової реформи 1564-1566 рр.*
  - 2.2.1. *Центральний суд.*
  - 2.2.2. *Регіональні суди.*
  - 2.2.3. *Доменіальні суди.*
- 2.3. *Система державних судів у пореформений період і формування судової влади на українських землях.*
  - 2.3.1. *Судова реформа 1564-1566 рр.*
  - 2.3.2. *Земські суди.*
  - 2.3.3. *Гродські суди.*
  - 2.3.4. *Підкоморські суди.*

2.1. Загальний огляд історії судоустрою українських земель Великого князівства Литовського і класифікація видів судів

В історії розвитку судоустрою українських земель Великого князівства Литовського вважаємо за можливе виділити три етапи. Перший охоплює період від другої пол. XIV до поч. 70-х рр. XV ст., тобто від входження Київщини, Волині і Поділля до складу Великого князівства Литовського до скасування удільної системи у князівстві. Протягом цього періоду суспільне і державне життя князівства було подібним до суспільного і державного життя Київської Русі⁹⁷. Достатніх документальних даних про судоустрій цих часів не збереглося. Однак із текстів Руської Правди і Уставів князів Володимира і Ярослава випливає, що в Київській Русі існували суд великого князя, суди його намісників, вотчинні суди, суди верви, церковні суди⁹⁸. У документах

⁹⁷ Ефименко А.Я. – История украинского народа. – С. 113.

⁹⁸ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – С. 66, 67, 69, 170; Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут. – С. 7.

XV ст. є вказівки на існування цих видів судів у Литовсько-Руській державі⁹⁹, отже, висновок щодо запозичення Великим князівством Литовським судової системи Київської Русі і зберігання її протягом названого періоду вважаємо очевидним.

Наступний етап припадає на останню третину XV – 60-ті рр. XVI ст., тобто від ліквідації удільної системи і утворення централізованої держави до судової реформи 1564-1566 рр. Протягом цього періоду ранньофеодальна монархія трансформується у станово-представницьку, інтенсифікується процес консолідації станів. У судоустрої Великого князівства Литовського відбуваються якісні зміни. Виникає низка нових видів судів, зокрема, третейські, суди для іногородців, суди в містах з магдебурзьким правом, зростає кількість доменіальних судів; великі князі практикують передачу суду комісарам, маршалку, Пани-Раді; подібним чином воєводи і старости доручають право суду своїм намісникам. Серед дослідників немає одностайності стосовно визначення причин такої передачі. Ф. Леонтович звернув увагу на те, що третейські, доменіальні суди, суди для іногородців і суди в містах з магдебурзьким правом були становими судами, і дійшов висновку, що передача державною владою права суду окремим верствам або особам була наслідком станового розшарування суспільства¹⁰⁰. М. Максимейко і В. Антонович пов'язували виникнення вказаних видів судів з прагненням влади звільнитися від надмірного обсягу справ, які вважалися другорядними порівняно із справами військовими¹⁰¹. А. Пашук вважав, що третейські та доменіальні суди утворилися внаслідок польських впливів¹⁰². На нашу думку, чинників, які зумовили процес виникнення нових видів судів, було декілька. Основна причина передачі державною владою права суду магнатам і шляхті (у третейських і доменіальних судах), міщанам (у судах міст-магдебургій), етнорелігійним меншинам (суди для іновірців), окремим особам (доручення великим князем суду комісарам, маршалку, Пани-Раді) полягала в тому, що об'єктивні умови державного існування Великого князівства Литовського в XIV – першій пол. XVI ст. зумовили підпорядкованість внутрішньої політики держави її зовнішній політиці.

---

⁹⁹ Судебник Казимира (1468) / Отв. ред. А. Тила. – С. 28; Грамоти XV ст. – С. 123; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 18.

¹⁰⁰ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут. – С. 24.

¹⁰¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 9.

¹⁰² Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях. – С. 34, 26.

Напружена зовнішньополітична ситуація диктувала необхідність постійного підтримання військової готовності князівства і головна увага уряду мусила бути зосередженою на військових справах і безпосередньо пов'язаних із ними фінансових; всі ж інші, у тому числі і судова, посідали другорядні місця. Іншу причину вбачаємо у тому, що в XV ст. посилилася корпоративність суспільства і виникнення станових судів було закономірним. Певну роль відіграв і притаманний феодальному праву пріоритет приватного права над публічним.

Визначимо ще одну причину, яка, на нашу думку, є однією з найістотніших. Як у ранньофеодальній, так і в станово-представницькій монархії судова функція влади поглиналася адміністративною, отже, у державі була відсутня судова влада як окрема владна гілка. Спеціальних судових установ до судової реформи 1564-1566 рр. у державі не було, суд і судочинство не відігравали помітної ролі в державному житті князівства і не впливали на внутрішню, а тим більше на зовнішню державну політику. Відправлення суду об'єктивно було скоріше джерелом прибутку, ніж засобом забезпечення порядку в державі або впливовим владним чинником.

Третій етап розвитку судоустрою Великого князівства Литовського і, зокрема, на його українських землях, розпочався із проведенням судової реформи 1564-1566 рр. Він пов'язаний із скасуванням судів воєвод, старост і їхніх намісників і впровадженням принципово нових видів судів – земських, гродських і підкоморських. На нашу думку, саме судова реформа започаткувала формування окремої судової влади в Литовсько-Руській державі.

Система судоустрою Великого князівства Литовського протягом довгого часу розглядалась як низка різноманітних судів, пов'язаних між собою більшою чи меншою мірою. Спроби скласифікувати суди були здійснені лише протягом останніх років, хоча ще М. Ясинський говорив про державні (великокнязівський і його різновиди, суд воєвод, старост і намісників), приватні і станові суди (копні, полюбовні, панські, або вотчинні, і міські)¹⁰³. С. Кудін виділяє суди державні (великокнязівський, або господарський, маршалковий, асесорський, комісарський, суд Панів-Ради) і спеціальні (міські, доменіальні, духовні, копні)¹⁰⁴. Така класифікація є новою і оригінальною, однак

¹⁰³ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С.18.

¹⁰⁴ Кудін С. Державні суди Литовсько-Руської доби // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 41. – С. 2; Кудін С. Спеціальні суди Литовсько-Руської держави // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 42. – С. 2; Кудін С. Судова система українських земель у XVI – I половині XVII ст. // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 43. – С. 2.

до неї не включені третейські і полюбовні суди, а також суди для іновірців. Зауважимо, що термін “спеціальні” стосовно названих судів не є точним. Звичайно спеціальними кваліфікуються суди, які розглядають специфічні справи, отже, такими, на нашу думку, можна вважати лише духовні суди церкви (вони розглядали здебільшого сімейні справи) і згадані С. Кудіним серед міських судів цехові суди (розглядали справи, які виникали в процесі виробництва). На жаль, автор не вказав, який критерій був ним покладений в основу такої класифікації, що, очевидно, зумовилось обмеженим обсягом публікацій.

П. Музиченко наводить іншу класифікацію судів. За його концепцією, суди поділялися на центральні (великокнязівський, або господарський суд з його різновидами, Головний Литовський Трибунал і Луцький Трибунал), місцеві (копні, домініальні, обласні, земські, гродські, підкоморські і міські), спеціальні (церковні, гетьманський суд, цехові, ярмаркові, суди над іновірцями, каптуровий суд, полюбовні, або приятельські, козацькі суди)¹⁰⁵. Дослідник включив до класифікації всі суди, які діяли на українських землях у XIV-XVI ст., – і у Великому князівстві Литовському, і в Речі Посполитій.

З огляду на множинність можливих критеріїв, можна навести різні класифікації судів Великого князівства Литовського. Відразу зауважимо, що внаслідок проведення судової реформи 1564-1566 рр, суди намісників було замінено на земські, гродські і підкоморські суди.

За ієрархічністю суди поділяються на центральні і місцеві. До центральних можна віднести суд великого князя (із різновидами), до місцевих – решту судів.

У державі діяли литовсько-руське право (писане і звичаєве), іноземне (німецьке, волоське), канонічне, право етнорелігійних груп (іудейське, мусульманське, вірменське). За походженням права, яким керувалися у судах, останні можна поділити на суди литовсько-руського права (великокнязівський, суди намісників, копні, домініальні, третейські), суди магдебургій, церковні суди, суди для іновірців.

За колом підсудних справ суди поділялися на суди загальної юрисдикції (великокнязівський, суди намісників, домініальні, копні, суди магдебургій, третейські) і спеціальної юрисдикції (церковні, цехові).

За колом підсудних осіб можна виділити загальні (великокнязівський, суди намісників, третейські, копні) і станові суди (церковний, домініальний, суди магдебургій, суди для іновірців).

---

¹⁰⁵ Музиченко П., Ковальова С., Долматова Н., Крумаленко М., Єфремова Н. Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть.

За суб'єктом-ініціатором створення виділялися суди, створені за ініціативою населення (третейські, копні, суди для іновірців) і створені державою (великокнязівський, суди намісників, церковні, доменіальні, суди магдебургій).

За принципом формування суди поділялися на виборні (копні, суди магдебургій, третейські, суди для іновірців) і такі, що призначалися (великокнязівський із різновидами, суди намісників, доменіальні, церковні).

За обсягом компетенції розрізняємо загальнодержавні (суд великого князя, намісників, церковні) і локальні (доменіальні, копні, суди магдебургій, суди для іновірців).

Розрізнялися суди першої ланки і апеляційні. Традиційно апеляційною інстанцією був суд великого князя; пізніше гродський суд став апеляційною інстанцією для копних судів і судів для іновірців.

За часом виникнення існували традиційні суди, які склалися ще у Київській Русі (копні, великого князя, намісників, церковні) і нові (доменіальні, суди магдебургій, третейські, суди для іновірців; після судової реформи 1564-1566 рр. – суди земські, гродські та підкоморські).

За характером права, якими керувалися суди, розрізнялися суди світські (великокнязівський, доменіальні, суди намісників, магдебурзькі, копні, третейські) і духовні (церковні, суди для іновірців).

За повноваженнями особи, яка відправляла судочинство, виділимо суди основні і делегованого судочинства (відбувалися за дорученням особи, якій належало право суду, – різновиди великокнязівського суду, суду намісника).

Хоча важко заперечувати системність судів Великого князівства Литовського, ясно, що єдину всеохоплюючу їхню класифікацію здійснити неможливо. Для феодальної держави було характерним те, що судова система в ній складалася стихійно. Наслідком цього стала невпорядкованість судоустрою, переплетіння компетенції судів, можливість альтернативного вибору суду для сторін. Нові суди виникали по мірі необхідності або у зв'язку з появою нових явищ у державі (пореформені – земські, гродські, підкоморські, а також суди доменіальні, третейські, магдебурзькі), не завжди вписувалися у вже існуючу систему.

Усвідомлюючи відносність будь-якої класифікації, автор пропонує поділити суди за ступенем участі влади в роботі судів і за принципами підсудності, виділивши суди державні та недержавні – ті, що знаходилися в руках адміністрації, і незалежні від державної влади.

До **державних судів** Великого князівства Литовського належали:

1. Центральний суд:

- суд великого князя (господаря);
- суди за його дорученням:
  - суд Панів-Ради;
  - суд маршалка;
  - маршалківський суд;
  - комісарський суд.

2. Регіональні суди:

- суд воєвод, старост, намісників;
- суд за їхнім дорученням: суди намісників воєвод і старост.

3. Доменіальні суди.

До **недержавних судів** належали:

- церковні суди;
- суди в містах з магдебурзьким правом;
- третейські та полюбовні суди;
- копні суди;
- суди для іновірців.

Визначимо, що через відсутність судової влади до проведення судової реформи 1564-1566 рр. державні і недержавні суди були не досить чітко розмежовані: по-перше, і в державних, і в недержавних судах судили особи, які отримували на це право від великого князя і не були професіоналами, від них навіть не вимагалось обов'язкового знання права; по-друге, як недержавні, так і державні суди не були постійно діючими установами, а відправляли правосуддя лише у разі потреби; по-третє, і державні, і недержавні суди у більшості випадків мусили керуватися спочатку звичаєвим, а згодом – писаним загальнодержавним правом, а канонічне і магдебурзьке право, якими мали керуватися церковні суди і суди магдебургій, в українських землях були значною мірою модифіковані під впливом місцевого права¹⁰⁶; нарешті, сторони, могли на будь-якій стадії процесу перенести справу з недержавного суду до центрального державного суду (крім селян та мешканців магдебургій) і мали можливість альтернативного вибору суду.

Однак існували принципи, на наш погляд, відмінності: у державних судах правосуддя відправляли посадові особи, які були представниками державної адміністрації, отже, вони несли безпосередню відповідальність перед владою; підсудність державним судам

---

¹⁰⁶ Кистяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ. – С. 148.

визначалась за територіальним принципом, недержавним – за становим або за станово-територіальним. Окрім того, держава залишила за собою право контролю над недержавними судами. Так, апеляційною інстанцією для духовних, третейських судів, судів магдебургій був центральний державний суд; місцеві державні суди (гродські) певною мірою контролювали діяльність копних судів і судів для іновірів.

Як вказувалося вище, незважаючи на другорядне становище суду і судочинства, у Литовсько-Руській державі судова система зазнавала розвитку. Еволюція судової системи зумовлювалася еволюцією державного, правового та суспільного життя і була відбитком вказаних процесів. Ще однією істотною відмінністю між державними і недержавними судами була неоднакова можливість для влади втручатись у їхню діяльність. Вплив на перші відбувався безпосередньо і, таким чином, зміни в їхньому устрої, компетенції і функціонуванні були санкціоновані “зверху” і відбувалися швидше, ніж у недержавних судах. Отже, найбільш наочною еволюція виявилася в системі державних судів. Після судової реформи 1564-1566 рр. у системі **державних судів** відбулись якісні зміни, і вона набула такого вигляду:

- суд великого князя і його різновиди;
- земський суд;
- гродський суд;
- підкоморський суд;
- доменіальний суд.

Зміни в структурі державних судів поглибили відмінності між державними і недержавними судами і розпочали процес формування на українських землях судової влади.

Що стосується недержавних судів, то можливості впливу влади на їхній устрій та функціонування значно обмежувалися, насамперед, звичаєм. Еволюція вказаних судів відбувалася досить повільно і торкалася виключно деяких їхніх окремих рис і особливостей, структура ж їх лишалась незмінною. Тому недержавні суди не утворили певної системи, а залишалися, скоріше, низкою станово-територіальних судів. Однак, зміни в них відбувалися “знизу”, з ініціативи самого населення (щоправда, переважно суспільної верхівки), отже, на нашу думку, функціонування саме недержавних судів сприяло ефективнішому подоланню правового нігілізму, формуванню певної поваги та інтересу до права і до суду. Таким чином, діяльність недержавних судів зробила свій певний внесок у формування в князівстві судової влади.

2.2. Система державних судів до судової реформи 1564-1566 рр.

Якісні зміни у розвитку державних судів Великого князівства Литовського відбулися внаслідок проведення судової реформи 1564-1566 рр., тому ми вважаємо доцільним розглянути державні суди в XIV – першій пол. XVI ст. (дореформений період) і другій половині 60-х рр. XVI ст. (від судової реформи до Люблінської унії).

Однією з ознак ранньофеодальної монархії є невідділеність суду від адміністрації. Право верховного суду в державі знаходиться в руках монарха, на місцях відправляють суд призначені ним намісники-управителі окремих регіонів. Оскільки за феодальної доби приватне право домінує над публічним, то основною метою правосуддя є відшкодування збитків потерпілій стороні та поповнення державної скарбниці (яка ототожнювалася зі скарбницею монарха).

Київська Русь не була винятком, тому великокнязівський і регіональні суди Литовсько-Руської держави вважаємо спадщиною Київської Русі і споконвічним інститутом давньоруського права. Запозичення Литовським князівством українського-руського права, зокрема давньоруської судової системи, відбулося на державному рівні, тобто маємо підстави говорити про подальший розвиток українських правових традицій у литовський період.

Оскільки великокнязівський суд і суд воєвод та старост знаходився в руках державної адміністрації (центральної і місцевої, або регіональної), ми назвемо його державним судом, який складається із двох щаблів – центрального і місцевих (регіональних) судів. Відразу зауважимо, що кожний з названих видів судів мав деякі різновиди, які ми розглянемо нижче.

Хоча державний суд у Великому князівстві Литовському зберіг свою давньоруську основу, у його устрої, компетенції та функціях відбулися певні зміни, зумовлені еволюцією суспільно-державного життя князівства. Однак вони були органічним продовженням загальних тенденцій розвитку, намічених ще в давньоруські часи.

Одна з найістотніших змін полягала у звуженні обсягу підсудності державній юрисдикції. У Київській Русі державному присуду підлягало все населення держави за винятком деякої кількості “церковних людей” і холопів, яких мав судити їхній хазяїн. З-під присуду державних судів Великого князівства Литовського протягом кінця XIV – першої пол. XV ст. було вилучено приватновласницьких і монастирських селян та міщан магдебургій. Вказані верстви населення підпадали присуду недержавних станових судів (див. розділ III). Панівні верстви

(магнати і шляхта) також одержали право за власним бажанням створювати приватні суди (третейські або полюбовні) для розгляду своїх справ. Право створювати свої власні суди одержали також національні меншини.

Державні суди ми вважаємо такими, що базувалися на територіальних засадах: по-перше, їх розподіл співпадав з територіальним поділом держави; по-друге, державні суди судили всіх мешканців даної території, крім вищевказаних категорій населення; по-третє, існували досить помітні відмінності в праві окремих земель, отже, державні суди мали враховувати ці регіональні особливості права.

2.2.1. Центральний суд

Суд у Великому князівстві Литовському не був відділений від адміністрації, отже, головною фігурою державного суду традиційно вважався великий князь (господар). Не існувало постійного і визначеного місця великокнязівського суду; він чинився в тому місці держави, де в даний момент знаходився правитель¹⁰⁷. Це є свідченням другорядності, додатковості відправлення суду порівняно з іншими державними справами великого князя, а отже відсутності судової влади в державі.

Великий князь виступав як суд першої інстанції для певного кола осіб і з певного кола справ, і як вища апеляційна інстанція для регіональних судів, а також для судів полюбовних, третейських і судів магдебургій.

З волі великого князя відбувалось надання певним верствам і особам права виключної підсудності центральному суду, що було значною пільгою, оскільки великокнязівське правосуддя було відносно швидким, недорогим і неупередженим, а крім того панував погляд на голову держави як на носія вищої справедливості¹⁰⁸. При відправленні суду великий князь мусив дотримуватись правових звичаїв, а після впровадження писаного права – норм Статутів. Отже, в Литовсько-Руській державі, зокрема в українських її землях, панував принцип зверхності закону, традиції над державною владою. Так, із запису в Литовській Метриці від 18 травня 1496 р. довідуємося, що на прохання відповідача великий князь Олександр дав жалуваного листа на землю,

---

¹⁰⁷ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С. 31.

¹⁰⁸ Там само. – С. 7.

яка вже належала позивачеві. Судова справа вирішується великим князем “по старине” (за показаннями свідків), а не за власним жалуванним листом¹⁰⁹.

Більше того, у випадках порушення законності або традицій з боку сторін, що змагалися, справа вирішувалася великим князем за законом. Так, у судовій справі, записаній в Литовській Метриці 11 травня 1496 р., йшлося про порушення правила заповіту. Великий князь вирішив справу за законом¹¹⁰. Отже, влада дбала про поновлення справедливості в суспільному житті держави. Тому населення прагнуло звертатися до суду великого князя. Протягом XV ст. найчисельнішою категорією осіб, які підлягали юрисдикції центрального суду, стали магнати, оскільки саме вони в даний період посідали провідне місце в державі. Вказані пільги надавалися спеціальними великокнязівськими “закривальними”, або “залізними”, листами або привілеями, часто разом із наданням земель.

З кінця XV ст. така пільга поширилася на іншу численну категорію осіб – відкупників мит, корчем та інших статей великокнязівського прибутку. Слушним є твердження М. Любавського, який вважав, що причиною було прагнення центральної влади збільшити надходження до великокняжої скарбниці та унезалежити вищеназваних осіб від можливої протидії або втручання з боку місцевої влади¹¹¹. У свою чергу, додамо, що, очевидно, така практика виникла у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. разом із поширенням в державі ідей Ренесансу та Реформації. Вказівок на надання вказаній категорії населення судової пільги у більш ранній період нами не виявлено.

8 червня 1558 р. великий князь Сигізмунд II Август надіслав листа “до всех князей, панов, воевод, каштелянов, маршалков, старост, державец, кнегинь, паней, вдов, наместников, тивонов, землян, дворан, войтов, бурмистров, радец и всех врядников его милости господарских и теж князских, панских и духовних”, у якому зазначив, що “...каждый мытник и поборца, албо арендарь, хто бы одно колвек яким пожитком скарбу нашего шафовал, водле постановеня нашего, не повинен ни перд ким иным, толко перед нами, господарем, або паном подскарбием земским, або теж, кому быхмо мы злецыли,

---

¹⁰⁹ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 96.

¹¹⁰ Там само. – С. 95.

¹¹¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 628.

становитися и отказовати...” І далі: ”...приказуем, аж бы есте всех справец и слуг ...поборовых и мытных, кром права горячого и иного злочинства, сами не судили и врьдником своим судити не казали, и квалтом их до того не примушали, трудностей ни которых над росказанье и постановене нашо не чинечи...”¹¹². В іншій грамоті великого князя читаємо: “Мы, господарь, постерегаючи того, якобы за тими спору и незгоды вашими, шкода в пожитках скарбу нашого не делалася, для тогож, естлибы есте себе от них в той справе мытной кривду якую мели, ... тогда приказуем вам, ажбы есте теперь зараз в том з ними перед нами, господарем, яко в речи поборовой, расправилися, а заочне некоторых пофалок им самим и справцам их не чинили”¹¹³. Отже, бачимо, що також звільнялись від місцевої підсудності і чиновники, яких митники розсилали для збирання королівських мит. Таким чином, митники, корчмарі та інші відкупники стали іншою групою, яка отримала право виключної підсудності.

Надання судового імунитету стосовно місцевих судів не тільки аристократам-магнатам, а й відкупникам великокнязівських статей прибутку, які звичайно були простолюдинами, а іноді навіть іногородцями, свідчить про певний прагматизм державної влади у підході до цього питання. Однак, обсяг такого імунитету різнився для магнатсько-шляхетської верхівки і для відкупників. На відміну від магнатів, які отримували право “не судитись у поветех” дожиттєво, відкупники користувалися цією пільгою лише доки знаходилися на посаді. Крім того, слід зазначити, що відкупники великокнязівських статей прибутку були підсудні центральному суду лише у цивільних справах; у тяжких кримінальних справах, особливо при впійманні їх на “гарячому вчинку”, їх мали судити місцеві суди. Очевидно, це пояснюється тим, що регіональні суди могли вчинити правосуддя на місці негайно; при передачі ж справи до центрального суду майже неминучим було б зволікання, оскільки гаявся час на подорож до місця перебування великого князя. Отже, на нашу думку, влада починає усвідомлювати суспільну небезпечність тяжких кримінальних злочинів і намагається забезпечити оперативне судочинство у таких справах.

Стосовно магнатсько-шляхетської верхівки діяли інші правила. У листі великого князя Олександра від 30 травня 1496 р. своєму наміснику князю Мартину читаємо: “...коли о котором великом деле

---

¹¹² Грамоти XV ст. – С. 110-111.

¹¹³ Там само. – С. 105.

они [шляхта] отзовуть ся до нас, до господаря, и ты бы им того не заборонял, а о посполитых делехъ можешь и сам досмотрати межи ними и справедливость чинити...”¹¹⁴. На українських землях регіональні суди взагалі не могли здійснювати вирок, винесений шляхті у справах з особливо тяжких кримінальних злочинів, без затвердження його великим князем. У привілеї Київській землі зазначено: “А коли проступить бояринь, ино наместнику нашому осудивъ и за поруку давши до нас отложить; мы пак волни будем в той вине взяти и отпустить”¹¹⁵. У привілеї Волинській землі читаємо: “А князей и панов и землянь, старосте нашому злыми словы не соромотити, у казнь и у вежу их не сажати; а если бы который ся провинил въ чомъ, князь, або панъ, або землянинъ, ино старосте нас обослати: как мы его научим нашим листом, або послом нашим, што бы мел с тымъ вчинити, ино ему подле науки наше то вчинити”¹¹⁶. На нашу думку, таке ставлення влади до магнатів і шляхти Волині та Київщини можна пояснити тим, що протягом тривалого часу (до початку XVI ст.) українські землі Великого князівства Литовського зберігали свою правову самобутність. Це було можливим, оскільки входження Київської та Волинської землі в XIV – першій пол. XV ст. до складу Литовського князівства не було остаточним і безумовним, їх статус коливався протягом вказаного періоду¹¹⁷, і лише з другої пол. XVI ст. можна говорити про остаточне інтегрування цих земель у державне життя Великого князівства Литовського; однак і тоді зберігаються певні специфічні риси суспільного і правового життя Волині й Київщини, що дозволяє нам зробити висновок про збереження національної правової самобутності українських земель.

Крім кола осіб, існувало коло справ, підсудних виключно великому князю. За Статутом 1529 р. (Дзялинським списком), до них належали політичні та службові злочини, справи про визнання шляхетства, про позбавлення шляхетської гідності, суперечки щодо великокнязівських маєтків тощо (розд. I, арт. 2, 5, 6, 20), тобто злочини, що були небезпечними для державного життя. На нашу думку, підсудність вказаних справ центральному суду свідчить про

---

¹¹⁴ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 107.

¹¹⁵ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 6.

¹¹⁶ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 389-390.

¹¹⁷ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 42-46.

усвідомлення владою їх небезпечності для держави. Великокнязівська Устава 1509 р. навіть встановлювала конфіскацію маєтків державних злочинців як особливий вид покарання. Отже, вважаємо, що можна говорити про початок формування публічно-правового погляду на злочин у Литовсько-Руській державі. Очевидно, що названі справи, указані в Статуті, могли виникати виключно в шляхетсько-магнатських колах, отже, у вказаних справах до суду великого князя притягались лише магнати й шляхта. Отже, привілейована підсудність була встановлена лише для суспільної верхівки держави.

Однак, окрім вищеназваних випадків, всі бажаючі могли звертатись до суду великого князя, обминаючи місцеві суди. Як вказувалось вище, центральний державний суд мав суттєві переваги над місцевими, тому до безпосереднього суду великого князя вдавались часто, і не тільки привілейовані верстви. Траплялись випадки звернення не тільки фізичних, але і юридичних осіб до центрального суду. У 1503 р. київські міщани скаржились великому князю на зловживання владою місцевим тивуном і просили “их з тивунских рук выняти”¹¹⁸. У 1566 р. міщани Володимира неодноразово порушували клопотання перед Сигізмундом-Августом про усунення від влади вїта Максима Лудовича і добились свого¹¹⁹.

Але привілейовані особи могли за взаємною згодою звернутися у кримінальній справі до суду воєводи або старости, незважаючи на встановлені правила підсудності. Така невизначеність, нерозмежованість компетенції центрального і місцевих державних судів, їх взаємозамінюваність свідчить про несформованість як публічно-правового погляду на злочин в дореформений період, так і взагалі судової влади в державі.

Довіра і любов до ради у середньовічному суспільстві вважались особливою чеснотою, одним із дарів святого Духу, що мав убезпечити людину від гордині¹²⁰; отже, за звичаєм, суд великого князя не був одноосібним. У судових актах періоду, що розглядається, згадуються численні присутні на великокнязівському суді. Досить часто це були представники земель, у яких мешкали сторони; також у переважній більшості судових актів XIV-XVI ст. згадується присутність на

---

¹¹⁸ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – С. 132.

¹¹⁹ Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – С. 23, 24, 35, 47.

¹²⁰ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої пол. XVI століття). – С. 69.

великокнязівському суді радних панів: “Смотрели есмо того дела съ паны радами нашыми” – традиційний початок багатьох судових актів¹²¹. Така присутність, на нашу думку, певною мірою сприяла гласності судового процесу і водночас формуванню погляду на великокнязівський суд як на справедливий і неупереджений. Але М. Любавський вказав ще на одну причину зберігання традиційної присутності “сторонніх людей” у центральному державному суді: оскільки до видання Статуту 1529 року загальнодержавного права в князівстві не було, центральний суд судив згідно з місцевим правом землі, у якій мешкали сторони. Ясно, що великий князь не міг досконально знати звичаєве право окремих земель; таким чином, необхідною була присутність таких знавців. Їхньою функцією було консультувати суд про можливі особливості та відмінності, про правомірність тієї чи іншої санкції з точки зору місцевого звичаєвого права¹²².

У пошуках правосуддя населення мусило здійснювати подорож до місця перебування князя, але не було гарантії, що зацікавлена особа зможе добитись розгляду своєї справи. Переобтяжений справами князь звичайно відмовляв населенню, посилаючись або на нестачу часу, або на відсутність належних радників. Окрім того, великий князь, який водночас був і польським королем, більшість часу знаходився у Польщі; населення Литовсько-Руської держави могло звертатись до нього тільки під час перебування його у князівстві. Тому не є випадковим, що населення прагнуло домогтись правосуддя на сеймах, коли можна було напевне застати і голову держави, і всіх радних панів. Однак траплялись відмови у відправленні правосуддя й на сеймах: великий князь відповів майже на всі прохання станів сейму 1511 р. стосовно змін у порядку судочинства, що йому “немає діла” до судових справ¹²³. Судові справи розглядались на сеймах Мінському 1507 р., Берестейському 1515-1516 рр., Віленських 1522 р. і 1528 р. Але надмірна кількість справ, які чекали на розгляд, не дозволила вирішити їх всі. Саме тому великий князь практикував доручення розгляду справи наближеним особам. Ми погоджуємось з М. Ясинським, який вважав, що такі доручення не змінювали природу суду; він за суттю

---

¹²¹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 215, 220; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 23, 78; Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 29, 137.

¹²² Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – С. 53.

¹²³ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 533.

свою залишався судом великокнязівським, оскільки мав на меті лише розвантажити великого князя від безпосередньої участі у справах, які вважались державою другорядними, до того ж, діяв виключно під контролем голови держави. М. Ясинський класифікував суди, які діяли у Великому князівстві Литовському за дорученням великого князя, таким чином: суд маршалка, маршалків-ський суд і комісарські суди (решта судів, виділених М. Ясинським, знаходяться поза часовими межами періоду, що розглядається)¹²⁴. Ми в основному погоджуємося із класифікацією М. Ясинського, але вважаємо за можливе додати до вказаних різновидів судів суд Пани-Ради, а також уточнити й упорядкувати цю класифікацію, взявши за основу ступінь самостійності різновидів судів.

Вважаємо, що за ступенем самостійності у вирішенні судових справ першим з різновидів великокнязівського був суд Пани-Ради. Відносно ролі та ступеня участі Пани-Ради в суді великого князя немає однастайності. М. Ясинський не виділяв даний орган у різновид великокнязівського суду, але вказував, що Рада, за дорученням великого князя, могла вести попереднє розслідування обставин справи і представити результати на розсуд князя, але остаточне рішення справи і винесення вироку належало останньому¹²⁵. М. Владимирський-Буданов вважав, що присутність радних панів на суді великого князя була обов'язковою, оскільки останній взагалі не мав права суду без Пани-Ради; більше того, дослідник започаткував поглядав на суд Ради як на окремий вид суду¹²⁶. Проаналізувавши судові акти і документи періоду, що розглядається, ми дійшли висновку, що Пани-Рада як така, сама по собі, не виконувала судової функції. Хоча траплялись випадки відмови великого князя чинити правосуддя, посилаючись на відсутність належних радників, вважаємо, що присутність радних панів на суді була скоріше даниною традиції, витоки якої слід відносити до давньоруських часів. На доказ нашої точки зору зауважимо, що, по-перше, склад присутніх на суді радних панів не був постійним. 31 травня 1495 р. на суді великого князя

---

¹²⁴ Ясинский М. Очерки по истории судеустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С. 18.

¹²⁵ Там само. – С. 34.

¹²⁶ Владимирский-Буданов М.Ф. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1. – Происхождение Главного Литовского Трибунала”.

Олександра був присутнім тільки воєвода віленський, канцлер Миколай Радзивіл¹²⁷. На суді великого князя Сигізмунда 15 червня 1511 р. були присутніми: віленський єпископ, віленський воєвода, троцький воєвода, Жомойтський староста, воєводи Полоцький, Новогрудський та ін.¹²⁸. 8 травня 1529 р. на суді великого князя Сигізмунда були присутніми три особи: маршалок, намісник Волинський пан Матвій Вотехович, писар¹²⁹. 1 вересня того ж року на суді були присутніми: князь єпископ віленський, воєвода Віленський, староста більський і мозирський, воєвода Троцький, віленський староста, маршалок земський воєвода новогрудський та ін.¹³⁰. На суді того ж великого князя Сигізмунда 21 вересня 1512 р. були присутніми: “панове рада вси”, а окрім того “тежь в тот час при нас были панове рада короны полское”¹³¹. Отже, склад і кількість присутніх на суді радних панів не були визначені; великий князь судив у присутності тих із них, хто в кожний даний момент знаходився “під рукою”, не виключаючи й іноземців-поляків. Таким чином, склад присутніх був досить випадковим, тож даний орган не міг обмежувати судову владу великого князя.

По-друге, хоча більшість судових актів починається посиленням на присутність Пани-Ради, однак є й такі акти, де вказано: “Сам Александр”¹³². У деяких з цих актів також згадується про присутніх на суді радних панів (у кінці акту)¹³³, але з тексту документів ясно, що їх роль зводилася виключно до присутності; безпосередньої участі у розгляді справи вони не брали. Водночас, у деяких актах¹³⁴ вказівок на присутність на суді радних панів немає взагалі.

---

¹²⁷ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 67.

¹²⁸ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 214.

¹²⁹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 227.

¹³⁰ Там само. – С. 229.

¹³¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Приложение. – С. 27.

¹³² Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 67, 72, 83.

¹³³ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 75-76; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 67.

¹³⁴ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 76-77; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 67.

Прямі вказівки на безпосередню участь і самостійну роль Пани-Ради в суді великого князя зустрічаємо тільки у випадках доручення великим князем провести справу самостійно. “Приказаньем господаря нашего короля и великого князя его милость Жикгимонта, я князь Костентин Иванович Острожский, воевода троцкий, гетман его милости, староста бряславский и веницкий, смотрели есмо того дела”, – читаємо у вироку троцького воеводи князя Костянтина Острозького від 23 січня 1529 р. У винесеному вироку Костянтин Острозький прямо зазначив, що справу вирішував згідно з думкою великого князя, висловленою тим з цієї справи раніше¹³⁵. В акті, датованому кінцем XV ст., записано, що жорославські піддані свідчили перед радними панами (намісником гродненським та старостою жомойтським), призначеними великим князем вислухати свідоцтво жорославців. Свої показання свідки закінчили словами: “А хто бы хотел о том инак поведити, нехай господарь великий княз кажетъ насъ с тым перед собою очевисто поставити”¹³⁶. Отже, і безпосередній розгляд справи радними панами відбувався лише з доручення і відома великого князя; причому і сторони, і судді усвідомлювали зверхність великого князя над таким судом. Траплялись випадки, коли радні пани виступали в судовому процесі лише як свідки¹³⁷. В інших випадках їм доручалося наглядати за процедурою принесення присяги¹³⁸.

“Мы з панами радами помысливше, нашли есмо...” – не більше, ніж традиційна формула. Як бачимо з судових актів, великий князь радився з Пани-Радою лише при виникненні справ, для вирішення яких немає відповідної норми ні в звичаєвому праві, ні в законодавстві. Здебільшого у таких випадках передбачалось, що прийняте рішення відіграватиме надалі роль судового прецеденту в державі, отже, при вирішенні такого роду справ бажана була колегіальність (зазначимо, що за привілеєм 1492 р. законодавча влада великого князя обмежувалась Пани-Радою). У тривіальних справах, де рішення очевидне, великий князь вирок виносив сам¹³⁹. Також одноосібним було його

¹³⁵ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 215.

¹³⁶ Там само. – С. 74.

¹³⁷ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 212; Там само. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 90.

¹³⁸ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 72, 73.

¹³⁹ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 11, 67, 79, 83

рішення з найбільш серйозних справ, особливо з кримінальних: вбивства, наїзду на маєток, образи або звинувачення в підробці документів тощо¹⁴⁰.

Крім того, Пани-Рада не могла сама, зі своєї ініціативи, відправляти правосуддя; її суд відбувався лише за спеціальним дорученням глави держави, здебільшого одноразовим, для даного конкретного випадку. Радні пани чинили суд не тому, що судова влада великого князя була обмеженою (нагадаємо, що привілей 1492 р., який істотно обмежив великокнязівську владу в державі на користь Пани-Ради, не згадує про право суду Ради), а через переобтяженість глави держави іншими, більш нагальними справами. Отже, їхня участь у центральному державному суді зводилась в основному до ролі асистентів великого князя.

Слід зауважити, що в 1529 р. відбулася спроба змінити ситуацію: були впроваджені періодичні спеціальні судові сейми Пани-Ради. До їхньої компетенції входило збиратись для розгляду судових справ і під час відсутності великого князя, причому їхнє рішення не підлягало апеляції, як і рішення самого великого князя; у цьому ми вбачаємо спробу впровадити центральну судову установу. Однак суб'єктивною метою такого впровадження було знизити переобтяженість великого князя другорядними для держави справами, якими вважались справи судові порівняно із справами військовими, причому пріоритет останніх прямо визнавався державою. У 1531 р. було встановлено, що сесії судових сеймів мають відбуватися двічі на рік: на Різдво та в сьому суботу по Великодню. Термін другої сесії було вмотивовано так: саме в цей час, навесні, звичайно починалися іноземні, насамперед, татарські, навали на Велике князівство Литовське; отже, “чымъ бы ваша милость мяли по люди писати и ихъ збирати, а они вси въ тотъ часъ будутъ на сойме, тогда ваша милость им очевисто розкажете, абы на войну поготову были на том местце, где потреба вскажетъ”¹⁴¹.

Пани-Рада не розвинулись в окрему судову установу; до часів прийняття Статуту 1566 р. вказані судові сейми перестали практикуватись. Отже, суд Пани-Ради можна вважати не самостійним видом суду, а різновидом великокнязівського. Однак, Пани-Рада з усіх різновидів великокнязівського суду найближче підійшла до потенційної можливості стати самостійним судовим органом. Великий Вальний

---

¹⁴⁰ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 88, 90, 112-113; Там само. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 130.

¹⁴¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 119.

сейм Речі Посполитої у 1588 р. затвердив закон (конституцію), за яким сеймовий суд міг судити і за відсутності короля, але це сталося поза рамками періоду, який розглядається в даній роботі.

Іншим різновидом великокняжого суду був маршалківський суд. За М. Ясинським¹⁴², великий князь міг надати маршалку повноваження судити на невизначений термін, отже, маршалківський суд набував деяких рис постійної судової установи. Він працював і під час перебування великого князя в Литві, і за його відсутності. Протягом першої пол. XVI ст. юридично були закріплені деякі положення про маршалківський суд. Так, Статут 1529 року визначив, що даний вид суду при розгляді справ має керуватись “стародавнім звичаєм”, тобто звичаєвим правом, і Статутом (розд. III, арт. 4). Було визначене коло справ і коло осіб, підсудних маршалківському суду. Його юрисдикції підлягали справи бояр і шляхти, які мешкали у великокнязівських маєтках, справи про з’явлення до місця перебування великого князя зі зброєю, вчинення там “квалту”, безпорядків (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 18). Більським привілеєм 1564 р. до компетенції маршалківського суду було віднесено справи землевласників з приводу нез’явлення їх на військову службу. Вказане положення було закріплене сеймовою ухвалою 1567 р. За Статутом 1529 року, маршалківський суд мав право висилати вижив і дітьких (розд. III, арт. 4). Його рішення могли виноситись цілком самостійно, але не можна вважати таку передачу права суду остаточною і визнавати маршалківський суд самостійною установою: у багатьох “спірних” випадках маршалківський суд припиняв свою діяльність “до науки господарской”, тобто до консультації з главою держави. Крім того, невдоволена рішенням сторона могла апелювати до великого князя. М. Ясинський розрізняв маршалківський суд і суд маршалка. Істотна відмінність останнього від маршалківського суду полягала в тому, що суд маршалка відбувався з огляду на одноразове доручення великого князя розглянути конкретну справу. Таким чином, суд маршалка наближався за характером діяльності і за повноваженнями до комісарського – наступного різновиду великокнязівського суду.

Практика доручення суду комісарам, тобто особам, посланим із “комісією”, із спеціальними повноваженнями, була досить поширеною. За М. Любавським, перші згадки про комісарський суд належать до

---

¹⁴² Ясинский М. Очерки по истории судеустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С. 214.

1475 р.¹⁴³. Комісари діяли колегіально. До видання Статуту 1566 року вони розглядали здебільшого земельні і цивільні справи, але іноді – і кримінальні. Статут 1566 року передав земельні справи до компетенції земських та підкоморських судів, отже, за комісарськими судами лишилося чітко обмежене коло справ. За Статутом 1566 року до компетенції комісарських судів належали лише справи про межі між великокнязівськими і шляхетськими маєтками і про викуп великокнязівських маєтків (розд. IV, арт. 58).

Комісарський суд за характером діяльності був недостатньо віддиференційованим від інших різновидів судів. Він мав багато спільних рис із судами регіональними і третейськими. До третейських судів його наближує можливість для сторін обирати суддів за обоюсторонньою згодою, “кого бы хто усхотел”. Поширена практика призначення комісарами представників місцевої адміністрації – воєводи або старости – наближувала комісарський суд до регіональних судів. Але певна зовнішня подібність не дає підстав ототожнювати комісарські суди із вказаними. Комісарський суд, як різновид великокнязівського, відбувався виключно “з волі і ласки господарської”, отже, судді-воєводи, старости або інші посадові особи діяли не з огляду на свої функціональні обов’язки, а лише за дорученням центральної влади. Право сторін обрати суддів-комісарів за власним бажанням також надавалося великим князем, який залишав за собою право контролювати дії комісарів на будь-якій стадії процесу.

Комісарський суд не був закладом постійним, або таким, що періодично збирається; він не мав визначеного місця перебування, постійного складу й визначеної компетенції. Призначався комісарський суд для кожної конкретної справи окремо.

М. Ясинський стверджував, що комісари, маршалки, намісники виступали здебільшого як асистенти великого князя. Вони проводили попереднє слідство, опитували свідків, розглядали представлені сторонами документи¹⁴⁴. Проаналізувавши акти Литовської Метрики, доходимо висновку, що, як правило, такі доручення відбувались у випадках цивільних справ, які стосувались землі (встановлення меж, присудження маєтків тощо) або спадщини (здебільшого нерухомої),

---

¹⁴³ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 649.

¹⁴⁴ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С. 76.

тобто у майнових справах¹⁴⁵. Справи кримінальні – особисті ображення, вбивства або звинувачення у вбивстві, наїзди на маєток – великий князь судив особисто, без висилання комісарів¹⁴⁶.

Таким чином, різновидами великокнязівського суду були комісарські, маршалківські суди і суд маршалка; у період 20-60-х рр. XVI ст. таким різновидом був суд Пани-Ради. Доручення розгляду судових справ іншим особам було викликане не прагненням виокремити судову владу як таку, а відбувалося з тих причин, що відправлення суду було справою другорядною, отже його можна було доручити довіреним особам і обійтися без особистої присутності великого князя, хоча, як бачимо, важливі справи, а також справи спірні, вирішувалися ним особисто.

Однак, на нашу думку, практика відправлення суду не особисто великим князем, а іншими особами за його дорученням свідчить про наявність передумов формування в Литовсько-Руській державі спеціальних судових установ. З усіх різновидів великокнязівського суду найближче підійшла до потенційної можливості розвинути в самостійну судову установу Пани-Рада. Однак, внаслідок зближення Великого князівства Литовського із Польщею посилюються польські впливи на правову систему князівства, зокрема, на розвиток судової системи. Природний шлях еволюції припиняється й замінюється штучно накинutoю польською моделлю.

З середини XV ст. до великокнязівського суду звертались також у разі невдоволення вироками регіональних судів. М. Ясинський вважав, що однією з причин звертання до центрального суду як до апеляційної інстанції була відсутність до 1529 р. єдиного кодексу законів у князівстві¹⁴⁷. Як наслідок, суд на місцях нерідко чинився на особистий розсуд судді, отже, допускалися численні зловживання владою. Крім того, судді були перевантажені не тільки судовими, але й адміністративними справами, отже, ставилися до судових обов'язків недбало¹⁴⁸. Населення змушене було вимагати перегляду справи в центральному суді. У XIV – на початку XV ст. апеляціям ходу не

---

¹⁴⁵ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 23, 34, 113.

¹⁴⁶ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 83, 88, 90; Там само. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 130.

¹⁴⁷ Ясинский М. Очерки по истории судостройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1.

¹⁴⁸ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 661-662.

давали, оскільки формально вироки місцевих судів вважались остаточними¹⁴⁹. Однак з середини XV ст. вкорінюється інший погляд на регіональні суди і великокнязівський суд стає апеляційною інстанцією для державних регіональних судів і для деяких недержавних – третейських, полюбовних, а також для окремих видів судів міст-магдебургій. Започаткований був процес формування дволанкової судової системи. (Однак зауважимо, що остаточно державний суд оформлюється як дволанковий після проведення судової реформи в 1564-1566 рр., оскільки до того часу існувала практика переносу справи в центральний суд в обмінання місцевих судів за наявності обопільної згоди сторін. Статут 1566 року, який закріпив впровадження реформи, заборонив звертатися до суду великого князя, доки справа не буде розглянута в місцевому суді, таким чином, за центральним судом закріпилася функція апеляційної інстанції, крім певного кола справ, підсудних виключно велико-князівському суду.)

Скарги, що надходили від вказаних судів, великий князь розглядав з Пани-Радою або доручав розгляд іншій особі. Берестейський староста пан Юрій Іллінич розглядав “приказанием господаря короля его милости Жикгимонта” разом із панами правильність суду свого намісника берестейського Мишка Романовича¹⁵⁰. Такий суд не слід вважати проявом діяльності регіонального суду, оскільки подібний розгляд справ не належав до компетенції воєвод і старост, а відбувався з огляду на одноразове доручення великого князя.

Як і великий князь, судді, що чинили правосуддя за його дорученням, суворо дотримувалися норм писаного права, зокрема, Статутів. Аналіз протоколів судових справ і записів до Литовської Метрики за 1540-1541 рр. дозволяє стверджувати, що посилення суддів на Статут 1529 року мали місце більш ніж у 50 випадках, що становить приблизно 20 % всіх справ. Крім того, навіть якщо прямі посилення на кодекс відсутні, рішення майже дослівно повторюють артикули Статуту¹⁵¹.

Таким чином, центральний державний суд був представлений судом великого князя і рядом установ, що діяли за його дорученням і від його імені. Існували потенційні передумови виникнення спеціальних судових установ, але вказаний потенціал не реалізувався, оскільки

---

¹⁴⁹ Там само. – С. 643.

¹⁵⁰ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 38.

¹⁵¹ Литовская Метрика. 1540-1541. Книга судных дел. 10-я кн. – Вильнюс, 2002. – С. 73.

природний хід еволюції судової системи був штучно перерваний впливом польського права. Із появою писаного права судді суворо дотримувалися букви закону, що свідчить про усвідомлення ними ролі правосуддя у державі.

2.2.2. Регіональні суди

Другою ланкою державного суду були регіональні суди. Вище ми вказували, що вони були започатковані ще за доби Київської Русі, отже, є одним із найтрадиційніших, споконвічних інститутів українського права. Вказаний вид суду проіснував з часів Київської Русі до судової реформи 60-х рр. XVI ст. Його еволюція була зумовлена суспільно-політичними процесами, які відбувалися в державі.

Як відомо, у Київській Русі органами місцевого загального управління були призначені Київським князем намісники й тивуни, яким належала і судова влада. У XV ст. в Литовсько-Руській державі виникають централістські тенденції. Удільна система скасовується, а на чолі колишніх удільних князівств або особливих самостійних володінь стають намісники. У землях Волинській та Більській вони, за польським зразком, отримали назву старост; головні намісники князівств Віленського, Троцького, Київського, Полоцького, Вітебського, також за польським зразком, стали називатись воєводами; у Смоленській землі залишилася назва намісника. Існували певні відмінності у функціях воєвод, старост та намісників, але у сфері судової діяльності означені особи мали практично однакові права. З ліквідацією удільної системи воєводи, старости і намісники стали вищою адміністративно-судовою владою в своїх землях. Таким чином, суд у Великому князівстві Литовському залишається залежним від адміністрації, а судова влада не відокремлюється від адміністративної.

Для позначення адміністративних округів спочатку вживалось руське слово “волость”, пізніше польське “повіт” і зрідка – “держава”. Звідси традиційна назва голови місцевої адміністрації ”намісник-державець”¹⁵².

Порівняно з давньоруськими часами змінився і обсяг судової влади намісників-державців. У Київській Русі їхній підсудності підлягало все населення землі, крім осіб, які підлягали церковному суду. У Великому князівстві Литовському до середини XV ст. їхня судова влада поширювалася на шляхту й міщан (щодо селян для них існували певні обмеження), хоча шляхту воєводи та старости мали

---

¹⁵² Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. – С. 615.

судити, “седши съ князьми и боярами”, а міщан судили за посередництвом своїх слуг – тивуна й осмника. У другій пол. XV ст. практика вилучення з-під регіонального присуду інтенсифікується: деякі категорії населення одержали пільги на підсудність виключно центральному державному суду, інші були передані під юрисдикцію недержавних судів. Однак, вказані вилучення не були абсолютними. Як уже зазначалося, сторони мали право за обопільною згодою перенести справу з великокнязівського суду до регіональних. Регіональні суди були апеляційною інстанцією для копних судів; до їхньої компетенції відносився нагляд за належним відправленням правосуддя у доменіальних судах. Статут 1529 року зазначає: “а естли оный [пан] разы два на обсылане справедливости вчинити не хотел; тогды в чием повете оного пана тот подданный сedit, то воземши децкого от воеводы або от старосты, и тамже в том повете перед правом поставити мает; а оный маеть там права доводити перед поветовым судьею” (розд. VI, арт. 13). Згідно з обласними привілеями землям Київській та Волинській, у випадках справ між великокнязівськими і панськими підданими судити мають намісники разом із паном або його суддею. Вказане положення підкреслювалося великим князем в окремих випадках. При підтвердженні надання земель Онуфрієвському монастирю від 2 липня 1468 р. зазначалось: “а коли будет которому человеку нашему [великокнязівському, підлеглому регіональному суду] дело до монастырского человека, ино нашим наместником и тивуном тех людей судити з архимандритом Онуфрейским...”¹⁵³.

Приватноправовий погляд на злочин, характерний для доби раннього феодалізму і започаткований на українських землях ще за доби Київської Русі, призводив до того, що як вимагання, так і здійснення правосуддя було приватною справою. Однак у період, що розглядається, із формуванням зрілого феодалізму, зароджується погляд на злочин як на державну справу, злочин починає вважатися дією, небезпечною для всього суспільства. Отже, суд у справах, пов’язаних із найбільш тяжкими злочинами, що становлять загрозу для держави і суспільства, влада залишає в руках державних судів. Оскільки ці злочини підлягали виключно суду старости або воеводи, їх називали “старостинськими артикулами”.

Не можемо поділити думку М. Любавського, що впровадження в українських землях старостинських артикулів було зумовлене польським впливом¹⁵⁴. Вважаємо це результатом органічного розвитку вітчизняної судової системи, який був зумовлений об’єктивним

¹⁵³ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 15.

¹⁵⁴ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 248.

розвитком суспільства. Влада усвідомлювала суспільну небезпечність найбільш тяжких кримінальних злочинів, тому й не віддавала їх у руки вотчинників. Для порівняння можна згадати, що в Московській Русі суд у найбільш тяжких кримінальних злочинах також знаходився в компетенції держави, а не вотчинників.

Польське право певною мірою вплинуло лише на обсяг справ, що вважались особливо тяжкими. Перелік цих злочинів до видання Статуту 1529 року, тобто до впровадження писаного права, дещо варіював в залежності від регіону. Так, на Волині це були “розбой приличний”, тобто, з речовими доказами, “кгвалт”, “всильство” (насильство над жінкою), покалічення шляхтича й підпал¹⁵⁵. На Підляшші, де значними були впливи польського права, до старостинських артикулів належали розбій, домовий наїзд, насильство над жінкою і підпал¹⁵⁶. (Зазначимо, що на Підляшші магнати й шляхта підлягали суду старости лише застаростинськими артикулами. Всі інші справи пануючої верстви розглядали земські суди, створені за польським зразком; земельні суперечки на Підляшші вирішувались старостами разом із членами земського суду, тобто в таких випадках головна роль належала старості.)

Статут 1529 року ліквідував цю різницю у визначенні найбільш тяжких кримінальних злочинів і єдиними для всієї держави старостинськими артикулами визнав наїзд на маєток, розбій і вбивство.

У наведеній вище грамоті Сигізмунда-Августа від 8 червня 1558 р. вказується, що митники звільняються від обласного присуду в усіх справах, “кром права горячого и иного злочинства”¹⁵⁷, тобто старостинські артикули діяли й у відношенні до цієї категорії населення.

Вище ми вказували, що у більшості українських земель Великого князівства Литовського, зокрема, на Волині та Київщині, вирок воєводи і старости, винесений шляхті в особливо тяжких кримінальних справах, мав бути затвердженим великим князем. Однак сторони за обопільною згодою мали право звернутись до регіонального суду і виконати його рішення без звертання до центрального суду, а також вдатися до недержавних судів – третейського або полюбовного. Реальні обмеження для верхівки стосувалися лише рішень про встановлення шляхетства, оскільки нобілітація була прерогативою глави держави.

---

¹⁵⁵ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 36.

¹⁵⁶ Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – С. 492.

¹⁵⁷ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 118.

Отже, чіткого розмежування компетенції центрального та регіональних судів не існувало. Верхівка (магнати, шляхта, вище духовенство) мала право вибору суду; таке право було обмежене для селян та міщан, у тому числі і мешканців магдебургій. Із розвитком феодалізму й ускладненням державного життя князівства право відправлення суду починає розглядатись насамперед як право одержання судових мит, отже, воно виступає як засіб збагачення осіб, які відправляють суд. Надання особі права суду розглядалось як платня за сумлінну службу поруч із таким традиційним наданням, як маєток. Отже, у справі судочинства на перший план виступає не відправлення правосуддя, а стягування судової платні. Певну роль відігравав вже згадуваний факт, що об'єктивні умови існування Литовсько-Руської держави диктували пріоритет зовнішньої політики над внутрішніми справами, з-поміж яких виділялись, насамперед, справи військові.

Однак не слід вважати, що держава зовсім не дбала про відправлення правосуддя. У листі до свого служебника, датованому приблизно 1389 р., великий князь Вітовт писав: “Тылько тот судник Вязовецкій Пилипко жаловал ся нам: привернул дей еси его к конокормству; ино чи не боишься ты, смерде, нас, да чи не бывал ты у нас под посохом, што его с того дела вернешь, что он на нас суды чинит?”¹⁵⁸ У дарчій грамоті Борисовцям тивунського прибутку (із правом суду) Вітовт зазначає: “А кто имеет черезъ сюю нашу грамоту в чом их обидити, того и сказним”¹⁵⁹. Отже, у XIV-XV ст. дбання держави про недоторканність суду та суддів мало характер особистого втручання великого князя в справи намісників з метою надання їм допомоги. Спеціального механізму захисту суддів не існувало.

Іншим свідоцтвом піклування влади про відправлення правосуддя можна вважати той факт, що суд воєвод і старост, як і суд великого князя, не був одноосібним. Склад присутніх на суді осіб і їхні функції ми розглянемо нижче; зауважимо тільки, що їхня присутність значною мірою сприяла демократизації судового процесу і була деякою гарантією запобігання зловживань з боку суддів. Право судити означало право стягувати судову платню. Зловживання владою виявлялося як у перевищенні розмірів платні, так і в порушенні меж своєї компетенції. Зем'яни вінницькі скаржились на те, що намісник князь Богуш Корецький судить їх підданих “не обсылаючи [їх самих, тобто зем'ян] и на подданных их справедливости у них [зем'ян] не просечы...”¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Українські грамоти XIV століття. – С. 103.

¹⁵⁹ Там само. – С. 130.

¹⁶⁰ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – С. 84.

Великому князю Олександру скаржився князь Богдан Федорович, намісник путивльський, що намісник черкаський пан Кмита, всупереч загальним правилам, судить його слуг і людей, які мешкають у Черкасах, і бере з них судову платню¹⁶¹. Аналогічні скарги приносились великому князю на порушення регіональними судами прав присуду монастирів і церков. Ігумен та старці київського Нікольського монастиря скаржились на старосту черкаського Дашковича, що той наказав монастирських людей Совинців “имати и в нятство сажати и за поруки давати”¹⁶². Вінничани скаржились на старосту вінницького князя Федора Сангушковича, що останній надсилав своїх вижив у панські маєтки, якщо позивачі зверталися зі скаргою до старости на панських людей. Князь визнав правоту вінничан і нагадав старості, що в такому випадку давати вижив – право панів¹⁶³.

Центральна влада вимагала, щоб судді регіональних судів керувалися чиним правом. Виправдовуючись перед великим князем у тому, що судив більських зем’ян “не водле обычаю права”, Більський судя Рачко казав: “Я-мь дей на них безъвинно ничего не брал, справовал-ом-ся дей там и рядил водлуг старого звычай их права”¹⁶⁴.

Система кормління, успадкована Литовсько-Руською державою від часів Київської Русі, поглибила практику ставлення до внутрішніх справ як до другорядних. Практикувалося надання воєводам та старостам двох і більше держань, вони мали численні обов’язки при дворі великого князя, могли займати водночас декілька посад тощо; отже, мусили відволікатись від судових справ. Таким чином, виникала необхідність на період відсутності воєвод та старост призначати помічників – у документах того часу вони називаються служебниками. Серед служебників згадуються тивуни, осмники, намісники. Межі їхньої компетенції коливалися в залежності від волі місцевої адміністрації, якій вони цілком підпорядковувалися, – від права розгляду дрібних кримінальних справ до взагалі суду на час своєї відсутності; також їм міг доручатись суд у певному окрузі, на певних ярмарках тощо; однак, вони не мали права судити “шляхту и боярь”, тобто магнатів і шляхту; не був визначений термін їхнього перебування на посаді (вони могли бути призначеними або “до волі

¹⁶¹ Литовская Метрика (1528-1547). – 6-я книга судных дел. – С. 278.

¹⁶² Василенко М. Матеріали до історії українського права: В 2 т. – Т. 1. – К., 1929. – С. 307.

¹⁶³ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – С. 86.

¹⁶⁴ Литовская Матрика / Русская Историческая Библиотека. – Т. XX. – Вып. 1. – С. 886.

господарської”, або “до живота свого”, або “колеєю”, тобто, по черзі, по роках)¹⁶⁵. Така невизначеність статусу служебників була зумовлена незрілістю і недосконалістю структури адміністративного апарату Литовсько-Руської держави.

У деяких випадках служебники не мали права вирішувати важливі справи без відома воєводи або старости. Так, Ольбрахт Кгаштовт наказував своєму служебнику, наміснику більському, щоб той відклав розгляд справи міщанина Сегеневича “до приїхання свого к Бельску, хочаби им сам в том справедливость вчинити”¹⁶⁶.

Із виникненням практики доручення служебникам суду над населенням в регіональних судах спостерігаються численні випадки зловживання владою не тільки з боку воєвод та старост, а й з боку служебників. Так, київські міщани скаржились великому князю Олександру, що “от тивунов киевских великии им кривды и втиски и драпежства деются” і просили, щоб великий князь їх “з тивунских рук выняли.” Великий князь ухвалив, що “тивуну не надобе судити их и рядити ... и некоторых пошлин не брати”¹⁶⁷.

Щоб забезпечити своєчасне та справедливе відправлення правосуддя у повітах, влада зобов’язала воєвод і старост обрати з-поміж місцевої шляхти “двох людей добрих і віри гідних” як наглядачів в регіональних судах. Статут 1529 року встановлює, що вказані шляхтичі мають бути присяглими і до їхніх обов’язків належить чинити суд у відсутності воєвод та старост разом із служебниками останніх. Водночас впроваджувалася посада присяжних писарів, які мали бути присутніми при суді, вести протокол і дбати про належне стягування судової платні зі сторін. (Статут 1529 р., розд. VI, арт. 4) Слід погодитися з думкою М. Любавського, який вважав названу практику прелюдією до впровадження земських судів¹⁶⁸.

Але вказані заходи бажаних результатів не дали: на практиці і воєводи, і старости, і їхні служебники нерідко чинили суд у присутності випадкових осіб, або навіть одноосібно, отже, зловживання владою з боку регіональних судів не припинилося.

---

¹⁶⁵ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 539.

¹⁶⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1. 1361-1598. – С. 167.

¹⁶⁷ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – С. 135.

¹⁶⁸ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 549. Його ж. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 662.

Численні зловживання, а також надмірна судова платня стали основною темою скарг шляхти, які приносились великому князю на сеймах.

Існували численні види судової платні. Здебільшого ці судові мита йшли або цілком на користь воєводи або старости, або ділились між ними та великим князем. Найважливішим із судових мит був пересуд, що йшов на користь суддів. Спочатку пересуд виплачувався або позивачем, або відповідачем, що виграв справу. Пізніше, за Уставою 1509 р., пересуд став сплачуватися відповідачем, який виграв справу (“хто правом доищеться”). Був визначений розмір пересуду, пізніше зафіксований Статутом 1529 року: 0,1 позовної суми. З призначенням намісника великий князь спеціально визначав, яка частина пересуду належить воєводі або старості; іноді останні, за рішенням великого князя, одержували весь пересуд. Іншим видом судової платні були вини. Вони звичайно йшли на користь великого князя, але іноді останній передавав певну частину вин або “малі вини” цілком регіональному суду. Воєводи та старости стягували “виметне”, або “викидщину” – суму закладу, який робили сторони при виникненні спору. Сторона, що програвала, позбавлялась закладу на користь суду. “Змирщина”, або “змирська куниця”, виплачувалась воєводі або старості у випадках, коли сторони, які звертались до суду, дійшли згоди до винесення вироку. За Більським привілеєм, розмір змирщини складав від 5 до 12 грошей. На користь суду також йшли “заруки”, або “заклади” – сума, яку сторони за обоюсторонньою згодою домовлялись виплатити воєводі або старості у випадку подальшого правопорушення з боку однієї зі сторін. Привілей Більській землі також згадує “помоцне” – мито з виправданого відповідача (5 грошей); а також межові мита (12 грошей), які сплачувались при поновленні земельних меж¹⁶⁹.

Вказані судові прибутки намісників-державців були спадщиною давньоруської старовини. У цьому можна переконавшись, порівнявши їх із прибутками суддів за “Руською Правдою”. На давність походження вказують також назви деяких судових мит, наприклад, “змирська куниця”.

Як великий князь, так і воєводи та старости у своїй судовій діяльності потребували допомоги інших осіб, оскільки судова процедура була досить складною. Таких осіб, які, за дорученням великого князя або намісника-державця, займали певні “вряди”, посади в суді та управлінні, називали врядниками. Слід зазначити, що мова йшла не про постійні посади, а про одноразові особисті доручення, що їх мали виконувати слуги великого князя або воєвод та старост за

¹⁶⁹ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 119, 194, 103.

дорученнями останніх. У судових актах згадуються такі в'ярники, як діцькі, вижі, дільчі, ув'язчі, єдначі тощо. Докладніше їхні функції розглядаються нижче. Згідно з системою кормління, судова процедура в державних судах передбачала стягнення судової платні зі сторін на користь кожного із в'ярників.

Михалон Литвин так змалював стан тодішнього суду: “Бере голова суду, бере слуга суду, бере нотаріус, бере протонотаріус, бере виж, який призначає день суду, бере діцький, який викликає звинуваченого, бере чиновник, який викликає свідків...” Воєводи “зайняті безліччю справ суспільних і приватних, тому вони розглядають справи тільки в святкові дні... немає визначених місць для їхніх засідань. Часто оскаржений змушений шукати правосуддя більш як за 50 миль... Згадані воєводи мають своїх намісників, котрі, насичуючи своє тіло, сидять звичайно в суді під галас гостей, мало знайомі із законами, проте завжди стягують свій пересуд”¹⁷⁰.

Державні регіональні суди, очолювані магнатами, мало вдовольняли потребам більшості підсудного їм населення з причин їхньої високої вартості, участі в них некомпетентних осіб, судової тяганини.

Протягом останньої чверті XIV – першої пол. XVI ст. провідну роль у державі відігравали магнати, що виявлялося і в галузі судочинства. Це яскраво відбивалося в організації та устрої регіональних судів. По-перше, на посади воєвод і старост, які здійснювали відправлення суду на місцях, призначалися магнати. По-друге, самі магнати здебільшого одержували судовий імунітет стосовно місцевої судової влади: їх мав судити виключно великий князь. По-третє, магнати одержали право доменіального суду, тобто суду над мешканцями своїх маєтків.

У першій пол. XVI ст. через об'єктивні соціальні процеси, які тривали в Литовсько-Руській державі, провідну роль у князівстві починає відігравати шляхта. Вона розпочинає змагання за рівність із магнатами в правах, зокрема, і в галузі судочинства. На сеймах 1547, 1551, 1554 рр. шляхта вимагає скасування судових привілеїв магнатів. На Віленському сеймі 1551 р. під тиском шляхти було переглянуто розміри пересуду і вижового¹⁷¹.

Вказані досягнення були прелюдією до проведення докорінної реформи регіональних державних судів.

2.2.3. Доменіальні суди

Характерною рисою феодалізму є надання землевласникам-феодалам державних прав у межах їхніх земельних володінь. Одним

¹⁷⁰ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – С. 24.

¹⁷¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С.147, 164.

із таких прав є право суду над населенням, яке мешкає на території домену. Отже, суди панів над підлеглими селянами слід вважати державними судами. Традиційно вважається, що на українських землях право суду пана над підлеглим йому населенням виникло в литовсько-польський період внаслідок польських впливів¹⁷². Однак зауважимо, що ще в Київській Русі існувало право церкви судити осіб, які мешкали на церковних землях¹⁷³, отже, вотчинний суд церкви існував ще в давньоруські часи. Безперечно, право панів, тобто світських феодалів, судити своїх селян склалося на українських землях Великого князівства Литовського внаслідок контактів із Польщею, однак інститут вотчинної юрисдикції існував майже у всіх феодальних європейських країнах (Росії, Франції, Іспанії тощо), отже, не може розглядатись як виключно польське надбання. Крім того, передумови його формування і механізм вкорінення в Литовсько-Руській державі, як вказав М. Грушевський, значною мірою відрізнялися від польської моделі: якщо у Польщі право суду панів над селянами означало повний пріоритет шляхетської верстви над селянством і абсолютну безправність останніх, то в Литовській Русі надання такого права магнатам і шляхті було пов'язане з посіданням ними землі, а не з обмеженням прав селянства¹⁷⁴. З огляду на відсутність усталеної термінології, автори підручників з історії держави і права України суду пана над селянами називають “домініальним” або “доменіальним”. Оскільки право суду панівних верств над селянами склалося в Литовсько-Руській державі як атрибут земельної власності, то вважаємо більш точною назвою для вказаного виду суду “доменіальний”, тобто такий, що пов'язаний із доменом, земельним володінням.

На українських землях юридичне оформлення доменіального суду розпочалося ще в Київській Русі. Устави князів Володимира і Ярослава надали православної церкві право судити осіб, які мешкали на її землях. У литовську добу влада видає ряд юридичних актів, які продовжили і поглибили цей процес. Привілей Ягайла 1387 р. надав право доменіального суду в Литовсько-Руській державі католицькому духовенству. Городельський привілей 1413 р. надав право суду над своїми підданими світській верхівці – магнатам і шляхті, – що

---

¹⁷² Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях. – С. 73; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 635.

¹⁷³ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – С. 148, 149, 160.

¹⁷⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – С. 53.

перейшли в католицьку віру. А. Пашук вважає, що це стало одним із чинників, який зрівняв у правах литовсько-руську шляхту з польською, яка вже мала таке право¹⁷⁵. Однак реальний хід історичного розвитку, а саме, опір католизації з боку руської знаті в XV ст., не дозволив цілком впровадити в українських землях вказані положення в життя. Фактичне формування світського доменіального суду розпочалося тільки з виданням привілею 1447 р., коли право суду над селянами було надане всім землевласникам.

А. Пашук зазначає, що підсудність селян панам посилила їхню залежність від останніх, але на той час це ще не було обмеженням особистих прав селян. Вказане надання носило здебільшого фінансовий характер: пан мав доставити звинуваченого селянина в суд, за що пану йшла платня, яка раніше належала діцькому: "...а виноватый, который вину заслужил, пану своему, а не иному, будет обязан заплатить"¹⁷⁶. Однак слід зауважити, що привілей 1447 р. прикріпив селян до землі, заборонивши перехід селян із приватних маєтків до великокнязівських і навпаки, і правосуддя над селянами вже здійснювалося їхніми панами.

Надання феодалам права суду над мешканцями їхніх земель було значною пільгою, що посилило роль землевласників у державі. Відомий французький дослідник феодалізму М. Блок вказував, що тільки право судити дозволяло забезпечувати ефективне виконання підлеглими своїх обов'язків і, не дозволяючи їм виконувати вироки судів чужих, давало найнадійніший засіб водночас і захищати їх, і панувати над ними. Це право було надзвичайно прибутковим. Адже воно не тільки включало в себе стягування штрафів та судових видатків, а також забезпечувало великі доходи від конфіскацій; більш, аніж будь-яке інше, воно ще й сприяло тій трансформації звичаїв у обов'язки, з якої володарі мали стільки вигод¹⁷⁷.

Право повного суду панів над селянами було підтверджене Судебником 1468 р., який, по суті, був виданий великим князем Казимиром як кодекс доменіального судочинства: "На подавание [підданих] предреченных княжат, рытерев, шляхтичов, боярь, местичов, децких не дамы: олиж бы первой от пана, которому же тот поддан, который кривду вчинил, правда пожадана была..."; "А которому

¹⁷⁵ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях. – С. 74.

¹⁷⁶ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI веков. Сб. материалов, подгот. И.И. Яковкиным. – С. 134.

¹⁷⁷ М. Блок. Феодальне суспільство: Пер. з фр. – К.: Вид. дім "Всесвіт", 2002. – С. 368-369.

человеку князьському или паньському или боярьському до князьских и до паньских или до боярьских людей дело: ино хто ищетъ на ком, ехати ему искати правом перед осподарем его” (Судебник Великого князя Казимира 1468 року, арт. 11). Причиною таких змін у вотчинному правосудді стали зміни в суспільно-державному житті Великого князівства Литовського: у XV ст. значно посилюється роль магнатів у державі, відбувається остаточна консолідація цієї верстви. Право доменіального суду, яке було пов’язане саме із посіданням землі, мало забезпечити владі господаря лояльність землевласників, водночас посиливши роль і могутність магнатів у державі. Із середини XV ст. великокнязівська влада значною мірою обмежується Пани-Радою, яка була представлена магнатами. Великий князь стає лише “першим серед рівних” (за польським зразком). Надання магнатам державного права – права суду над підданими – зводило великокнязівську вотчину до рівня приватновласницької. Більше того, великий князь де в чому мав навіть менше прав за своїх підданих-магнатів (на нього з кінця XV ст. поширювались, у державних інтересах, такі обмеження у розпорядженні своєю вотчиною, яких не знали магнати, наприклад, він не міг передавати свою вотчину в спадщину).

Ще однією причиною впровадження доменіального суду було те, що розпорядження підлеглим населенням відбувалося на практиці внаслідок простого застосування сили з боку феодалів. За думкою М. Блока, легалізація доменіального суду могла увести його у розумні межі ¹⁷⁸.

Право доменіального суду, як пов’язане із посіданням землі, звичайно оговорювалося при наданні, передачі землі, її купівлі-продажу тощо; оскільки право надання землі мала не тільки верховна влада в державі, а й самі магнати, то і право суду над селянами з XV ст. могло надаватись і безпосередньо ними при здійсненні актів передачі землі, тим більше, що, як зазначалось вище, вказане право розглядалось скоріше як джерело прибутку, ніж як прояв публічної влади. Пізніше, з інтенсифікацією закріпачення селян, право доменіального суду могло надаватись, даруватись магнатами і без надбання права власності на маєток. Так, наприклад, жінка каштеляна Гнезнінського пані Феодора Требуховська надала в 1565 р. зем’янам Микиті і Ганні Кутровським право суду над селянами села Скліня (“сим моим листом ему и жоне его то упевняем и мощь даю: мають они, вживаючи того доживотья своего, своих людей, подданных моих

---

¹⁷⁸ Там само. – С. 372.

Склинских, тамошних судити, рядити, вины, пересуды, брати, доброго миловати, а злого карати, ведле каждого заслуги и вчинков¹⁷⁹).

Якщо у XV ст. доменіальний суд відбувався лише у відношенні справ, які виникали між селянами одного пана, то у XVI ст. закріпилася засада, за якою при виникненні справ між селянами, які належали різним панам, суд мав відправляти пан звинуваченого селянина, навіть коли потерпілий належав великому князеві.

Привілеї Волинський (1509 р.) і Київський (1507 р., підтверджений в 1529 р.) підтвердили право доменіального суду і сприяли його подальшому розвитку. Волинський привілей проголосив, що судова влада пана поширюється на всяку особу, що скоїла злочин в межах приватного маєтку, незалежно від належності або неналежності даної особи до вказаного землевласника: "...а злодея приличного где коли имуть на чьемъ имени, там его мають судити и там жо мает каран быти, подлуг давного обычая". Однак, "вини", як і раніше, йшли на користь пана-власника селянина незалежно від місця суду.

Волинським привілеєм також встановлювалося, що при виникненні справи на ярмарку (нейтральній території) право суду над приватно-власницькими людьми належить смісному суду, який має складатись із намісника старости (він був постійним членом такого суду) і представника пана (тимчасового члена, обирався звинуваченим для кожної конкретної справи окремо)¹⁸⁰. Отже, у Волинській землі принцип підсудності за місцем скоєння злочину взяв верх над принципом підсудності за суспільним положенням звинуваченого і за місцем його постійного проживання, хоча платню одержував власник селянина.

Подальші зміни в устрої і компетенції доменіальних судів пов'язані з інтенсифікацією процесу закріпачення селян у Литовсько-Руській державі.

"Устава на волоки" Сигізмунда II Августа (1557 р.) проголосила, що в панських маєтках функцію діцького – ставити звинуваченого селянина перед державним судом – мав виконувати призначений паном управитель-наглядач – вїйт. Він же мусив бути присутнім під час процесу над селянами і "справедливости подданому допомогати"¹⁸¹.

---

¹⁷⁹ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 84-85.

¹⁸⁰ Там само. – С. 36.

¹⁸¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. – С. 241.

Державна влада контролювала відправлення правосуддя в доменіальних судах. Певною мірою наглядало за судом пана над селянами і суспільство: теоретично доменіальний суд був одноосібним, але звичайно пан судив в присутності громадських урядів. “...Тогож часу, обославши панов зацных... и при вижу вряду здешнего замку Луцкого, Николаю Марковичу, ... нынешнего дня справедливост на того служебника своего чинил, и с права, водлуг судового сказаня, ... выдал есмо ему [потерпілому] того Яна, служебника своего, горлом, ” – читаємо в запису від 17 липня 1564 р.¹⁸².

В іншому запису читаємо: “Вжо село право: з стороны пана Яна Жарчинского – брат его Жарчинский, а другой Вербовьский, а с стороны пана Холоневского – пан Ян Колпытовский, и пан Михно Ощовский [пани селян і “сторонні люди”]...”¹⁸³.

За Статутом 1529 року воєводи і старости мали висилати діцьких до тих панів, які ухиляються від відправлення належного правосуддя над підлеглими їм селянами, і нагадувати панам про їх обов’язки. Після третього обсилання діцький мав доставити винного до місцевого державного суду (Статут 1529 року, розд. VI, арт. 18).

Для юрисдикції доменіальних судів існували обмеження за колом справ. З-під їхньої підсудності були вилучені злочини за “старостинськими артикулами”. Однак на практиці вказане правило неодноразово порушувалось. В актах панських судів 1501-1569 рр., зібраних М. Ясинським, згадується панський суд у випадках пограбування, покалічення, вбивства, наїзду на маєток тощо¹⁸⁴.

Оскільки держава контролювала доменіальні суди, то при відправленні правосуддя пан мусив керуватися тими ж правовими засадами, що й інші державні суди: спочатку звичаєвим правом, а пізніше – Статутами Великого князівства Литовського – “водле обычаю права посполитого и статуту земского”. Безумовно, траплялись численні випадки грубого порушення права. “...Пан Михайло Маркович Жоравницкий, поймавши боярина его милости княжеского ... Свирида, безвинне, одно наполнившись воли своей, без жадного лица и права ... казал его обесити [повісити]”. Зем’янин Лев Тимофійович Зверов заявив у гродський суд, що він їздив до пана Богдана Лосятинського, “просячи права и справедливости на людей

---

¹⁸² Ясинский М. Материалы для истории судеустройсва и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 54.

¹⁸³ Там само. – С. 74.

¹⁸⁴ Там само. – С. 38, 56, 59, 64, 98.

[пана] о покрадене быдла...; то пак... пан Богдан Лосятинский, не складаючи року права а не вчинивши жадное справедливости, его самого, словы непочтивыми зсоромотивши, збил, змордовал, жал и тяжкост ему вчинил”. Слуги князя Костянтина Острозького наїхали на маєток княгині Беати Острозької, пограбували та вбили її слугу і згвалтували його дочку. Урядник князя Острозького не доставив винних до княгині і сам не з’явився на місце арешту, у маєток княгині, для відправлення суду над винними. Люди княгині, разом із вижем Луцького гродського суду, приїхали до маєтку князя Костянтина Острозького для запрошення урядника на розгляд справи. Впізнавши вбивць і гвалтівників, вони звернулись до княжого в’язничника Яцка Бутовича, але останній “вижа в себе загамовал [затримав] и через три дни держал”, а людей княгині Беати Острозької “до везеня [в’язниці] осадити дал...; ку тому праву на рок зложоный сам не был и никого от себе... на местце свое не присылал”. Намісник князя Сангушка скаржився, що при вимаганні ним суду урядник хазяїна відповідача “..не маючи до мене жадное причины, толко наполнившись воли своее, мене словы ущипливыми а барзо шкодливими соромотил, отповед и пофалки на здорове мое вчинил...”. Пан Ян Кухмистрович, хазяїн селян-злочинців, не вчинив суд над винними, а посланця гродського суду Євраша Плюту “окрутне збил, змордовал, груди и живот ему отбил, с которого бою и окрутного мордованя тот человек лежит на смертной постели, а неведати, естли будет жив...”¹⁸⁵.

Були випадки не тільки пасивного ухилення панів від відправлення суду і насильства над тими, хто вимагав правосуддя, а й активного втручання в суди з метою завадити правосуддю. Зем’яни Іван і Олехно Путошинські затримали з “лицем” – вкраденими вівсом і травою – злодіїв-селян зем’ян Козинських. Хід подальших подій викладений в скарзі Путошинських в Луцький гродський суд від 15 червня 1566 р.: “...[ми] до пана Семена и до пана Павла Козинських посылали, складаючи им рок, абы они за тыми людми своими ку праву приехали и нам о тое их злодейство на имену нашом, где их поймано, справедливость вчинили... панове... Козинские... на тот рок за тыми поддаными своими в дом наш приехали и, не чинячи нам с ними справедливости, нас нафукали... и поехали проч; для которых... отповедей и похвалок их не естимо сами, слуги и люде наши безпечни здорovia и горла своего”¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Там само. – С. 35-36, 40, 49-51, 63-64, 56-57.

¹⁸⁶ Там само. – С. 121.

Зем'янин Ждан Койленський заявив, що він у своєму маєтку, за проханням потерпілого, затримав звинуваченого у злочинстві селянина князя Збараського. “Сам Збараський, не вживаючи права, хотел то мет, абы тот истый Мартин [звинувачений], яко в злодействе обвиненый, безправне [без відправлення суду] и вольне был пушон...”¹⁸⁷.

Однак, на нашу думку, самоуправство панів і їх служебників не можна відносити на рахунок повної безправності селян в період, що розглядається, оскільки такі випадки порушення закону зустрічаємо серед практично всіх верств населення і по відношенню до всіх верств населення.

Процес в доменіальних судах був подібний до процесу в інших державних судах. За Волинським привілеєм, головщина з панських людей, винних у вбивстві, йшла на користь пана, від якого залежав убивця: “Нехай они зь слугъ и зь людей своихъ, хто въ головщину упадетъ, сами головщину, на слугахъ и на людехъ своихъ берутъ; а старостам и наместникомъ нашимъ не надобе зь слугъ и зь людей головщины брати”. У разі ж скоєння крадіжки приватновласницьким селянином на території, підвласній старості, “вину” із злочинця одержував не староста або його чиновники, а пан, від якого залежав злочинець. Крадена річ йшла на користь пана-власника маєтку (“на чьем имени злодея изымають”); потерпілому сплачувалась вартість вкраденого. “Вину” одержував власник селянина-зłodія¹⁸⁸.

Такі ж правила діяли і в Київській землі. За Київським привілеєм, окрім того, у разі неспроможності зłodія сплатити вартість вкраденого, річ поверталась власнику, а сам зłodій підлягав смертній карі через повішання. Жінка і діти зłodія відповідали за злочин чоловіка і батька, якщо були співучасниками і приховувачами, тобто знали про злочин і користувались краденим. Селянин не міг виступати як звинувачувач або свідок за чи проти пана: “... коли будет человек или холоп, или роба, на государя своего сочити (доносити), ино съ человеком и съ холопом и съ робою суда нетъ, а человека и холопа и робу государю выдати”¹⁸⁹. Це положення підтверджують і Статути (Статут 1529 року, розд. IV, арт. 78; Статут 1588 року, розд. VI, арт. 78).

Після закінчення справи пан міг заявити про це в гродський суд, який протоколював справу в гродські книги. У деяких випадках пан

---

¹⁸⁷ Там само. – С. 160.

¹⁸⁸ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 36.

¹⁸⁹ Там само. – С. 35.

2.3. Система державних судів у пореформений період і формування судової влади на українських землях

2.3.1. Судова реформа 1564-1566 рр.

Як вже вказувалося вище, проведення судової реформи було пов'язане з істотними змінами в суспільній структурі держави. Хлібний бум, який розпочався в Європі в першій пол. XVI ст. внаслідок відкриття Америки, дав змогу шляхті Великого князівства Литовського вийти на провідні позиції в державі і розпочати змагання за владу з магнатами. Протистояння магнатів і шляхти знайшло відбиток і в галузі судочинства. Протягом декількох років на сеймах шляхта неодноразово ставила питання реформування судової системи, і на Більському сеймі 1564 р. великий князь вдовольнив клопотання шляхти: були впроваджені виборні земські суди. На Віленському сеймі 1565-1566 рр. Велике князівство Литовське було поділене на 30 судових повітів і у кожному повітовому центрі впроваджувалося три типи судів: земські – для розгляду цивільних справ, гродські – для розгляду справ кримінальних, підкоморські – для розгляду земельних справ шляхти. Статут 1566 р. закріпив проведену реформу. Слід погодитися із думкою М. Максимейка стосовно того, що каталізатором судової реформи стали і зовнішньополітичні умови, у яких опинилося князівство, а саме – війна із Московією¹⁹¹. Влада

---

¹⁹⁰ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 60.

¹⁹¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 212.

змушена була зосередитись на військових справах, отже, прагнула розвантажитися від надмірного обсягу обов'язків.

Реформа значною мірою звільнила центральні суди і перемістила центр ваги у суди місцеві: магнати, зі знищенням привілейованої підсудності, підпадали під місцевий присуд; була скасована привілейована підсудність за “закривальними листами”, отже, значна частина населення стала підсудною місцевим судам. Саме місцеві суди стають найважливішою ланкою державного суду. На наш погляд, реформа розпочала процес формування судової влади в державі.

Як вже вказувалося, судові справи частково були передані суспільству (земські суди), частково залишилися в руках влади, але внаслідок проведення реформи з'являються професійні судді, що призначаються місцевим урядом “до життя”, тобто є незалежними від місцевої влади. Таким чином, судова влада в державі формується як незалежна.

Хоча й не свідоме прагнення демократії, а сувора необхідність змусили уряд провести реформу і тим самим покласти початок виокремленню судової влади, вона сприяла бурхливому розвитку суспільно-правового життя на засадах свободи і рівності більшості населення і заклала підвалини формування на українських землях елементів правової держави.

2.3.2. Земські суди

Земські суди були першим в Україні прикладом відокремлення державного суду від адміністрації. Щоправда, мотиви впровадження елементів розподілу влади у вказаний період були не ті, якими пізніше керувався Монтеск'є: найважливішими справами шляхти в цей період залишалися військові справи, судова влада ще тільки розпочала формування, і отримання судових прибутків було для суддів не менш актуальним, ніж відправлення суду як таке.

Можна погодитися із загальноприйнятим твердженням, що сама ідея створення такого типу судів, очевидно, була запозичена з Польщі, але слід зауважити, що впровадження земських судів на українських землях було підготовлене об'єктивними умовами їхнього суспільного та державного розвитку. Крім того, під впливом української правової і суспільної традиції інститут земського суду зазнав суттєвих змін, які сприяли виникненню істотної різниці в устрої, компетенції і функціонуванні вказаного виду суду в українських землях.

Впровадження земських судів в українських землях Великого князівства Литовського відбулося в декілька етапів.

На Підляшші земські суди діяли ще в XV ст., оскільки в цьому регіоні, хоча він і належав до Литовсько-Руської держави, були значними впливи польського права. Вказані суди, як і подібні польські, розглядали виключно справи шляхти, отже, вони базувалися на становому принципі.

Модернізація регіональних судів, проведена Статутом 1529 року, наблизила суди воєвод і старост до земських судів. Вище вказувалося, що вона полягала у дозволі для адміністрації областей у своєму повіті обрати в помічники “двух землянинов, людей добрых и годных веры”, які за їхньою відсутності мали розглядати і вирішувати судові справи, а також присяжних писарів, до компетенції яких входило протоколювати хід судової справи. Ці суди розглядали виключно справи шляхти, отже, за Статутом 1529 року, вони були організовані за становим принципом. Створення на українських землях Великого князівства Литовського земських судів як таких відбулося на Більському сеймі 1564 р. Загальну картину устрою, компетенції та функціонування земських судів можна відтворити, проаналізувавши Статут 1566 року. За Другим Статутом, земські суди створювались у кожному повітовому центрі. З розвитком феодалізму і зародженням передумов формування капіталізму в Литовсько-Руській державі все більш кваліфікована увага приділяється власності, що сприяло виникненню нових правових інститутів, покликаних захищати власність. До компетенції земських судів були віднесені майнові справи.

Право обирати всіх членів земського суду – суддю, підсудка і писаря – було надано місцевій шляхті. Отже, вперше на українських землях державний суд відокремлюється від адміністрації. Згідно зі Статутом 1566 р., шляхта обирала 4 кандидати, з-поміж яких великий князь мав затвердити одного. Це затвердження вважалося довічним; у випадку відмови обраного врячника від посади, його смерті тощо всі нижчі рангом затверджені особи піднімалися в цій ієрархії на один щабель вище: підсудок займав вакантне місце судді, писар – підсудка. Інші три кандидати у таких випадках не обиралися.

Членами земського суду мали бути “люди добрые, цнотливые, расторопные, в праве умеетные, роду шляхецкого, в том повете добре оселые, не иное веры только хрестиянское” (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 1). За Статутом 1566 року, в судді не могли бути обрані ані духовні особи, ані великокнязівські урядники. Після обрання повітовою шляхтою і затвердження великим князем члени земського суду приносили присягу на першій же судовій сесії перед воєводою або каштеляном “при зобранью шляхти”. Текст присяги був приведений

у Статуті 1566 року. Як і в регіональних, в земських судах при розгляді справ були присутніми численні сторонні особи, насамперед, представники шляхти. Причина полягала в тому, що із впровадженням виборних земських судів інтерес верхівки до права і тонкощів судочинства підсилювався, оскільки відтепер практично кожний шляхтич міг сподіватись бути обраним у члени суду. Шляхта досить ретельно вивчала Статут, і серед неї з'явилося багато знавців права, причому не тільки чоловіки, а й жінки¹⁹². Якщо серед присутніх були поважні особи, вони брали участь в обговоренні обставин справи: “С тими панами выше менеными жалобы и отпору выслушавши и тому добре порозумевши, знашли есмо...” – читаємо в судових актах¹⁹³. Як правило, ці сторонні особи належали до тих же суспільних груп, що і позивач та відповідач, і були своєрідними наглядачами за процесом. Так забезпечувалась гласність процесу, а судді спонукались до справедливого і скорого вирішення справи. Згідно зі Статутом 1566 року, воєводи кожного повіту обирали з місцевої шляхти возних, що значною мірою замінили виживів і діцьких, які діяли в дореформених регіональних судах. Отже, бачимо, що, на відміну від виживів і діцьких, возні були постійною посадою; таким чином, маємо підстави говорити про формування професійного судового чиновництва. Докладно функції возних ми розглянемо нижче.

Статутом 1566 року були внесені положення щодо захисту членів суду, що не було випадковим. Відсутність судової влади сприяла розвиткові в суспільстві правового нігілізму, який виражався в численних випадках протистояння владі. На Віленському сеймі 1565 р. волинська шляхта повідомила Сигізмунда-Августа про те, що “доброго слугу господарского судью повету Володимерского Волчка неякий Кобыленский з роты пана старосты бельского, погонивши на добровольной дорозе, на смерть замордовал, а подсудка кремянецкого Патрикея збил и зранил.” Великий князь “того Кобыленского ку справе Его Королевское Милости листом мандатом перед себе казати позвати рачил, так теж и о Патрикея з ним справедливость Его Королевская Милость подле обычаю права вчинити хочеть”¹⁹⁴. Спочатку земський суд не мав чітко визначених термінів судових

---

¹⁹² Левицький О. Ганна Монтовт // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С. 143-144.

¹⁹³ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 79.

¹⁹⁴ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст. – С. 181.

сесій; справи розглядалися і вирішувалися відразу після звернення позивача і відповідача до суду. Щоб населення не гаяло часу на судову тяганину, справи розглядалися навіть у неділю або в свято. Статутом 1566 року були встановлені строки сесії земського суду – “роки”. Вони відбувалися тричі на рік. Зимовою судовою сесією, або “роки трикрольські”, починалася 7 січня, після свята Трьох Королів, Водохреща. Літня сесія, або “роки троїцькі”, починалася на другий день після Трійці. Осіння, або “роки Михайлівські”, починалася 30 вересня, “назавтрее” після свята Святого Михайла. Такий порядок міг порушуватись лише у випадках скликання великого вального сейму, у разі війни або морової пошесті (розд. IV, арт. 27). За нез’явлення на сесію без поважних причин члени суду тратили свою посаду. Поважними причинами відсутності вважались хвороба або зайнятість власними справами в іншому суді (розд. IV, арт. 7). Член суду звичайно обирався із видатних і авторитетних осіб шляхетського походження, і така особа могла бути відправлена великим князем за кордон у складі посольства або за іншими земськими справами. Така практика є ще одним свідомством другорядності справи правосуддя в князівстві, а отже і зародковим станом у ньому судової влади. Однак тут ми зустрічаємось і з свідомством нової тенденції – дбання влади про відправлення суду: при відозві земського судді великий князь має призначити йому тимчасового заступника, шляхтича з місцевих землевласників, які мали бездоганну репутацію і знали право (розд. IV, арт. 7). Сесії земського суду тривали по два тижні, якщо справ було мало; при великій їх кількості сесія тривала до остаточного розгляду всіх справ. Пізніше, за часів Стефана Баторія, термін сесії збільшився до трьох тижнів. Суд тривав з ранку до вечора; справи розглядалися у тій послідовності, у якій надходили позови, для чого заздалегідь складався реєстр (розд. IV, арт. 27). Земський суд мав владу “на роки зложенные позвати перед себе, судити, и справовати всех панов рад духовных и свецких, княжат, панов хороговных, шляхту и бояр о земские речи з именьи однако, одностайно, хто одно кольве в том повете имения свои мети будет” (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 25). Держава дбала про дотримання нових правил підсудності, які не допускали судових привілеїв магнатів порівняно із шляхтою: був визначений розмір штрафу – копа грошей на користь суду, півкопи на користь підсудка і трьох рублів на користь противної сторони – для всякого, хто не захоче судитись в земському суді у справах, які підлягають його юрисдикції, і звернеться до замкового, комісарського та інших судів, крім тих випадків, коли

протилежна сторона добровільно піддається під інший суд (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 27). На практиці юрисдикції земського суду на українських землях Великого князівства Литовського підлягали всі мешканці повіту. У судових актах земського суду періоду, який розглядається, знаходимо приклади звернення до земського суду магнатів, шляхти, духовенства, міщан (у тому числі і мешканців магдебургій), представників національних меншин князівства (євреїв, татар), іноземців, які тимчасово перебували в державі¹⁹⁵. Отже, на відміну від польської моделі, земський суд у Великому князівстві Литовському, хоча і складався з шляхти, сформувався як позастановий, що, на наш погляд, пояснюється давніми демократичними традиціями Литовсько-Руської держави. Хід розгляду справ протоколювався писарями у судових канцеляріях, а потім протоколи записувались до актових книг (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 11). Також писар вносив до земських книг кожне рішення. Складання протоколів судової справи і внесення їх до земських книг писар міг доручити своїм помічникам-підпискам, однак відповідальність за записи цілком лежала на ньому (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 7). Земські книги повинні були зберігатися в місцях проведення судових сесій в спеціальних будинках, що мали бути побудовані на кошти шляхти. Скрині, у яких зберігалися книги, мали по три замки, по одному ключу від них знаходилось у судді, підсудка та писаря. Відкривався будинок за три дні до початку сесії, щоб по вписаних у книги позовах заздалегідь можна було скласти реєстр справ, які мали розглядатись, а закривався через три дні після закінчення судової сесії, щоб дати можливість шляхті взяти необхідні виписки з книг (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 11). Крім вироків, у книги записувались різні документи, заповіти, акти цивільних угод, королівські листи тощо для запобігання їх втрати: “Лист мой вызнанный, под печатми некоторых людей добрых, дал, который перед нами оказавши просил, абы до книг земских уписан был”¹⁹⁶. У земські судові книги записувалися і заяви про втрату документів. У справі попа Тирського з Пашком Манойловичем про нібито порушення зобов’язання видачі посагу батьками Пашко Манойлович

---

¹⁹⁵ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 57, 69, 135, 179; Торговля на Україні XIV – середины XVII столетия: Волинь і Наддніпрянина. – С. 13, 16, 28; Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 39, 42, 58; Коденська книга судових справ. – С. 24, 27, 29.

¹⁹⁶ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 43.

заявив: “Кгды ми згинула скринка з листы, которая украдена з дому моего, на тот час тот лист его вызнанный згинул, якож я по згиненю того листа в раду замку Гродненскаго оповедал и в книги то записати дал, на што и выпис с книгъ на то в себе маю...” Суд вирішив справу на його користь¹⁹⁷. Таким чином, книги земських судів були і своєрідними нотаріальними книгами. Виписка з судової книги мала ту ж силу, як і сам оригінал документу, тому судові книги ретельно оберігались і законом, і суспільством. У ЦДІАК України збереглися книги Володимирського, Кам’янецького, Кременецького, Луцького земських судів, записи в яких належать до періоду, що розглядається. Як вже зазначалося вище, земські суди розглядали цивільні справи. Для розгляду кримінальних справ існували гродські суди. Але з часом функції земського і гродського судів значною мірою змішуються, що, на наш погляд, пояснюється зародковим станом, а отже, недосконалістю судової влади в період, який розглядається. Згодом змішання досягло такого ступеня, що навіть досвідчені юристи не могли визначити, які акти до якого суду належать¹⁹⁸. Тому в актових книгах земського суду, окрім записів про цивільні справи, знаходимо чимало записів про кримінальні справи мешканців повіту. Так, до книги Кременецького земського суду в 1568 р. внесено позови про захоплення маєтків, про пограбування і побиття підданих, про наїзд на маєток, скаргу бурмістра та міщан про пограбування сіна на ланах, про захоплення майна, про привласнення спадкового майна¹⁹⁹. У 1569 р. до Кременецького земського суду надійшла скарга на Кременецького старосту князя Миколу Збараського за відмову розглядати справу та за судову тяганину²⁰⁰, до Київського земського суду – скарга Ганни Кутровської на врядника воеводи Київського Березького Кшиштофа про спустошення та захват її гаю²⁰¹. У книзі Кременецького земського суду також багато записів справ щодо прав поземельної власності (про оренду і купівлю земель і спорів про межі), дозвільні листи (дозвіл на продаж маєтків), справи про права володіння землею, позови про боргові зобов’язання, скарги на особисті ображення,

¹⁹⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 42.

¹⁹⁸ Лаппо И. Великое княжество Литовское во второй пол. XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С. 92.

¹⁹⁹ Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – С. 37-45.

²⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 27 зв., 28.

²⁰¹ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39.

крадіжки, про стягнення боргів²⁰². Апеляційною інстанцією для земського суду, як і для інших державних судів, був суд великого князя. Статут вказує, що при незгоді з вирокон невдоволена сторона мала не соромити суддів “злыми словесы”, а заявити: “Пан суддя! Твій вирок я вважаю невірним, дозволь звернутися до суду великого князя.” Але заборонено було апелювати від вироків, що базувалися на підставі представлення досконалих, або достатніх (з точки зору теорії формальних доказів – див. у розд. IV) доказах: на письмових зобов’язаннях сторони, яка програвала справу, або на її добровільному зізнанні; також заборонялось апелювати, посилаючись на дрібні порушення формальностей при відправленні суду (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 11). Апеляція не повинна була іти за межі Великого князівства Литовського. Порушувач цієї постанови, що викликав противну сторону на суд великого князя в Польщу, мав сплатити викликаному 12 рублів грошей (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 63). Одним із найважливіших наслідків реформи була реалізація прагнення шляхти домогтись швидкого і недорогого правосуддя. Якщо в дореформений час, як вже підкреслювалося вище, магнати, які тримали суд у своїх руках, розглядали його як джерело прибутку і знаряддя для експлуатації всіх верств суспільства, які знаходились в їхньому присуді, то із впровадженням виборного суду шляхта домоглася перетворення судових мит на звичайну винагороду за працю, тому було переглянуто судову платню і встановлено її нові розміри. “Пересуд” (судове мито на користь суддів) складав тепер не 10 % від суми виграного позову або відсудженого боргу, як було до початку 50-х років, і навіть не 5 %, як було встановлено на Віленському сеймі 1551 р.²⁰³, а тільки в розмірі гроша з кожної копи, тобто 1,6 % (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 25, 27). Значно знизилися судово-канцелярські писарські мита. Якщо на Віленському сеймі 1551 р. великий князь підтвердив старий звичай стягувати за запис в книги від всіх документів великих і малих – 2 гроши, за виписку – 12 грошей, то Другий Статут визначив писарям земському і гродському такий прибуток: за запис судового позову – грош, за виписку – грош, за судові листи і виписки судових рішень – 2 гроши, за виписки на пергаментних аркушах – 12 грошей, причому пергамент, віск і шнури для печатки повинна дати сама сторона. Значно знижені були мита,

²⁰² Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – С. 43-48.

²⁰³ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 722.

що раніше платились вижам, ув'язчим і діцьким. Возний, що значною мірою замінив їх, мав одержувати: по грошу за милю в один кінець, за огляд слідів злочину на місці і за свідчення – по грошу, за введення у володіння за вироком суду по грошу з кожної служби людей і по півгроша за кожну “пустовщину”, яку орють, за стягнення грошей – 2 пенязі з кожної копи, тобто 0,3 % (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 5). Земські суди були створені внаслідок переобтяженості місцевої влади, насамперед, військовими справами. Погіршила й без того складне становище війна з Московією. Отже, причиною впровадження земських судів була необхідність звільнити місцевий уряд від надмірного обсягу обов'язків. Однак об'єктивно створення земських судів стало важливою подією в розвитку судової системи Литовсько-Руської держави: судові справи частково були передані суспільству; внаслідок проведення реформи виник інститут професіональних суддів, незалежних від влади. На державному рівні впроваджуються елементи розподілу влад. Формується незалежна від уряду судова влада.

2 3.3. Гродські суди

У 1566 р. Другий Статут впровадив гродські суди, які мали судити кримінальні справи мешканців повіту.

Гродський суд, як і земський, веде своє походження від колишніх регіональних судів. Назва гродських судів походить від назви місця, де звичайно відбувався названий суд – він чинився “на гроді”, або в замку, що знаходився в центральному місті землі; звідси й інша його назва – суд замковий. Влада усвідомлювала суспільну небезпечність найбільш тяжких злочинів, які були названі “старостинськими артикулами” і були підсудні виключно адміністрації – воєводи або старості. Перелік таких злочинів на момент створення гродських судів дещо розширився порівняно із Першим Статутом. За Другим Статутом, найбільш тяжкими кримінальними злочинами вважалися наїзди на шляхетські маєтки, розбій у великокняжих містах і на дорогах, підпал, згвалтування жінки, злодійство, підробка грошей і паперів, вбивство шляхтича (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 20). Суд у названих справах влада залишила у своїх руках: гродський суд мав складатися із воєводи або старости (або призначеного ним намісника), замкового судді і замкового писаря. Замковий суддя призначався воєводою або старостою із місцевої шляхти; він мав бути “чоловеком добрим, в тому повіті осілим”. По призначенні суддя приносив присягу (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 21). Отже, суд у найбільш тяжких злочинах залишається в руках адміністрації. До проведення

реформи склад присутніх в суді не був постійним, для кожної конкретної справи такі люди обирались окремо, тому частою була участь випадкових, некомпетентних людей. Вони не несли відповідальності за вирок і виконували роль лише пасивних спостерігачів. На відміну від них, гродський суддя став центральною фігурою гродського суду і ніс певну відповідальність за свою діяльність. Із призначенням на посаду він приносив присягу за формулою присяги земського судді; без принесення присяги замковий суддя до посади не допускався (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 21). За нез'явлення на судову сесію або за дострокове її припинення без поважної причини (такою вважалась хвороба або участь у своїх справах у судовій сесії замкового або земського суду іншого повіту, яка співпала по термінах з даною сесією) члени суду втрачали свою посаду (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 27). Вони були відповідальними за вирок: у разі протиправного рішення члени гродського суду могли викликатися скривдженою стороною до великокнязівського двору, де мали чинити свій суд в особистій присутності великого князя (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 21). Вважаємо, що діяльність гродських судів є свідченням формування в Литовсько-Руській державі публічного права. Розширюється коло “старостинських артикулів”, тобто справ, визнаних державою небезпечними для суспільства, а не тільки для окремої особи; намічається розокремлення цивільних і кримінальних судів, а згодом і цивільного і кримінального процесів. У Литовсько-Руській державі намічається перехід від феодального права до буржуазного. До замкового присуду належали майже всі верстви населення Великого князівства Литовського. У ЦДІАК України зберігаються судові книги Вінницького, Володимирського, Житомирського, Київського гродських судів, записи в яких належать до періоду, що розглядається. Видані матеріали книг Луцького і Володимирського гродських судів. Названі судові книги містять справи шляхти, міщан, великокнязівських селян; перед гродським судом ставали приватновласницькі селяни у випадках, коли пан відмовлявся вчинити правосуддя або при скоєнні ними тяжких кримінальних злочинів. Звертались із скаргами магнати, духовенство (католицьке і православне) і навіть міщани магдебургій, а також євреї, незважаючи на те, що мали свої общинні суди²⁰⁴. Отже, замковий суд формується як позастановий. У гродських судових книгах містяться записи стосовно справ про наїзди

---

²⁰⁴ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 17, 24, 30, 31, 44; Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – С. 15, 17, 18, 22, 24.

на маєтки, вбивства, побиття, покалічення, грабунки, злочинства, замаху на вбивство, загрози, незаконне привласнення земель, худоби, ув'язнення, тортури, підпали, невідачу біглих селян, знищення межових знаків, вимагання грошей тощо²⁰⁵. Однак зустрічаємо чимало записів про цивільні справи: порушення боргових зобов'язань, невиконання домовленості про шлюб, тяжби про спадщину, порушення правил оренди, невідачу викупленого закладу тощо. У замкових книгах знаходимо також дарчі записи, заповіти, записи укладених угод, довіреності на стягнення боргу, записи про продаж маєтків, вінові і заставні записи²⁰⁶. Записи такого роду, за правилами, повинні були заноситись до книг земського суду; але ж “роки судові” земських судів відбувались лише тричі на рік. При небажаності або неможливості очікування зацікавлена особа могла, зі згоди місцевої влади, внести необхідні записи до гродських книг, оскільки судові сесії гродського суду, “рочки”, велись щомісячно. Згодом такі записи можна було перенести в земські книги. Отже, замкові судові книги, як і земські, були своєрідними нотаріальними книгами.

У період, який розглядається, домінує притаманний феодальному праву приватноправний погляд на злочин. Одним із доказів цьому є правило, за яким судова справа порушувалась у випадках звернення потерпілого до суду. За ініціативою потерпілого, скарга заносилась в замкові книги, і надсилався позов відповідачеві. При неможливості вручити позов особисто (наприклад, через відсутність особи, її хворобу тощо) він вручався будь-кому із довірених осіб відповідача (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 27). Суд без позову відбувався лише над особами, впійманими на “гарячому вчинку”. Гродський суд мав розглядати ту справу, яка була викладена у позові; побічні обставини, з'ясовані під час розгляду справи, але не вказані у позові, не враховувались (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 24). Так, чоловік Ганни Монтовт звернувся до Луцького гродського суду зі скаргою на свою дружину за подружню зраду. Відповідачка зізналася, що не тільки перелюбствувала, але і намагалася отруїти свого чоловіка. Суд, який очолював Костянтин Острозький, поставився прихильно до Ганни і, зваживши на те, що в позові не було заяви про отруєння, залишив указану обставину без уваги²⁰⁷.

²⁰⁵ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 28, 34, 56, 73, 81.

²⁰⁶ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 29, 42, 47, 49, 54, 58; Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – С. 16, 18, 22, 35.

²⁰⁷ Левицький О. Ганна Монтовт. – С. 149.

У деяких випадках розслідування справи починалось і без скарги потерпілого. У Луцькій гродській книзі від 3 лютого 1577 р. вміщено запис про заяву пана Василя Борзобогатого-Красенського про знайдення в лісі села Боголюбного трупу. Возний за дорученням суду провів допит населення з цього приводу²⁰⁸. Однак не можна говорити про публічноправний погляд на злочин у період, що розглядається. Справа скоріше в тому, що вбивство або інший злочин, скоєний невідомими, у народній свідомості кваліфікувався як “змаза ґрунту”, своєрідна пляма на репутації регіону, і підозра могла лягти на будь-кого із місцевих жителів. Досить порівняти даний випадок із практикою, що існувала ще з часів Київської Русі: при виявленні на території общини невідомого небіжчика община повинна була “вивести слід”, тобто довести, що вбивство скоєне не її членом, і тим самим “очиститись”. Вперше в історії судочинства Великого князівства Литовського за Статутом 1566 року передбачались заходи щодо забезпечення з’явлення звинуваченого до суду. При скоєнні особливо тяжкого злочину в разі ухилення відповідача від з’явлення (і тим самим від здійснення правосуддя) гродський суд негайно повідомляв про це місцеву адміністрацію і чинив виволання (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 20). За непослушність праву виволаний оголошувався поза законом, позбавлявся особистих і громадських прав. Заборонялося спілкуватися з ним, давати йому притулок; його жінка вважалась удовою, а діти – сиротами. Відновити себе в правах можна було лише ставши перед гродським судом. При неможливості з’явлення до суду сторона мала повідомити про це спеціальною заявою або представити відповідні підтвердні документи. 3 червня 1577 р. зем’янин Дмитро Яловицький повідомив Луцький гродський суд про неможливість з’явлення в призначений термін до суду в місто Кременець через нашість татар. 27 лютого звегельський міщанин єврей Ізраїль Ізаєвич пред’явив на суді виписку із Звегельської замкової книги – судове свідоцтво про хворобу, яка завадила йому з’явитися до Луцького гродського суду в призначений термін. 28 березня Луцький гродський суд відклав розгляд справ через хворобу відповідача, через хворобу потерпілої²⁰⁹. 11 жовтня 1568 р. Володимирський гродський суд відклав розгляд справи між панами Жоравницькими і луцьким старостою Корецьким через нез’явлення до суду останнього²¹⁰. Поважною

²⁰⁸ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 18.

²⁰⁹ Там само. – С. 21, 29.

²¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35, 36.

причиною нестання на суд вважалася також зайнятість державними справами: участь у Великому вальному сеймі, від'їзд за кордон у складі посольства тощо. Держава дбала про дотримання порядку в суді. Статут 1566 року зобов'язував сторони з'являтися до суду без зброї (дозволялося мати при собі лише меч або кинджал, "корд" – як ознаку шляхетської гідності). За вхід до судового помешкання зі зброєю сплачувався штраф 12 рублів грошей на користь великого князя. Розгляд справи порушника відкладався доти, поки той не з'явиться без зброї. Якщо ж порушник і надалі не виконає вимогу суду, зазначалося в Статуті, він вважатиметься таким, що не з'явився до суду, втратить справу і понесе відповідне покарання (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 38, 39). Передбачались певні заходи стосовно недоторканності учасників суду і сторін. За образу словами іншої сторони або членів суду винного ув'язнювали на 6 тижнів у замку; за поштовх або удар – стягали штраф 12 рублів грошей і ув'язнювали в замку на 6 тижнів. За виймання зброї в суді відтявали руку. За поранення або вбивство як членів суду, так і іншої сторони карали на смерть. Родичі і спадкоємці вбивці мали виплатити родичам вбитого з його маєтку "головщину" – штраф за голову вбитого. Дозволявся збройний опір у випадку збройного нападу; такий опір вважався необхідною обороною і не карався. За втечу від відповідальності порушник порядку в суді підлягав виволанню (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 41). Члени суду також відповідали за дотримання порядку в суді. У випадку образи сторін членами суду ті могли заявити про це великому князеві. Той викликав гродський уряд і вимагав пояснень. У разі підтвердження істинності скарги члени суду мали відсидіти в ув'язненні в замку 6 тижнів. За порушення мирного розгляду справи, поранення або забиття під час процесу будь-кого з його учасників члени гродського суду підлягали смертній карі, головщина родичам вбитого виплачувалась з маєтку вбивці (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 41). Однак старости, воєводи й гродські судді мали привілеї в галузі підсудності: вони підлягали виключно суду великого князя (окрім таких справ, що виникали у них як у власників маєтку, – тоді вони судились, як звичайні землевласники, у земському суді). Не допускалося насильство над супротивною стороною під час тривання судової сесії. За поранення, вбивство, що прибулий на суд вчиняв їх під час "рочків судових", він негайно "обсилався" возним, йому вручали позов і він мав відповісти за свій вчинок на цій же судовій сесії (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 42). Гродський уряд був виконавчою владою у повіті, отже, до його

функцій входило виконання вироків інших судів повіту, які ті не мали змоги виконати самостійно. Для цього при гродському суді знаходилися кат і в'язниця. Замковий суд мав повноваження вживати суворих заходів стосовно тих, хто не виконує судових рішень. Воєвода, староста або намісник оповіщали шляхту повіту про день скликання посполитого (загального) рушіння, у якому повинна була взяти участь вся шляхта без винятку під загрозою штрафу в 24 рублі грошей на користь великого князя, і за допомогою такого рушіння примусово діставляли порушника до гродського суду для здійснення вироку або, за дорученням суду, виконували вирок самі. При цьому із порушника стягувалася “зарука”, одна половина якої ішла на користь великого князя, інша – на користь позивача. При повторному нез'явленні порушник оголошувався поза законом і підлягав смертній карі. 1 травня 1577 р. за допомогою ополчення всієї шляхти Луцького повіту, на підставі судового вироку, відбулося введення панів Красенських у володіння частиною маєтку Холонева, що належав волинському каштеляну Мишці-Варковському. Того ж дня, на підставі судового вироку, відбулося введення пана Склєнського, за допомогою ополчення шляхти всього повіту, у володіння частиною маєтку Бородичів²¹¹. Однак повітове рушення виявилось недостатньо ефективним, і Статутова поправа 1578 р. змінила заходи щодо порушників: останній відповідав частиною свого маєтку перед позивачем; виконання постанов гродського суду контролювали гродський уряд, возний і два шляхтичі. У разі опору з боку винного позивач мав покликати того на суд великого князя спеціальним мандатом²¹². Отже, у середині XVI ст. влада намагалася упорядкувати суди і судочинство, законодавчо обмежити свавілля магнатів і шляхти. Формувалася судова влада як така. Образа членів суду, недостойна поведінка на суді вважалися образою правосуддя; держава почала дбати про належну поведінку членів суду, були передбачені покарання за непокірність владі. На перший план виходило здійснення правосуддя, а не стягування судової платні. Впроваджувалися заходи щодо забезпечення з'явлення звинуваченого до суду, щодо виконання судових вироків. Однак гродський уряд не завжди мав можливість примусити порушників права виконати судовий вирок. Проблема полягала в тому, що возних, які мали виконувати поліційні функції у повіті,

---

²¹¹ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 35.

²¹² Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – С. 416.

було небагато, як правило, приблизно п'ять-шість осіб²¹³, і вони не могли забезпечити належного порядку в повіті. Звичайно, враз переломити психологію населення, змінити його погляд на суд і судочинство як на прояв публічної влади, на суспільно важливу справу було нелегко, і процес цей відбувався порівняно повільно і тривало. Судові акти неодноразово згадують про опір вижам, а пізніше возним з боку населення повіту. Так, виж Миколай докладав, що, за призначенням Луцького гродського суду, він вручив рикуні (управительниці панським маєтком) пана Михайла Козинського “копею з листу навпоминального о посегане кгрунту Бытенського, поведаючи той рикуні, аби тот лист и копею вряднику отдала, а врядник абы до пана послал; то пак тая рикуня лист и копею з окна за нами выкинула”²¹⁴.

Але в актах згадуються і випадки насильства, вчинені возними. В уже згадуваній книзі Луцького гродського суду міститься запис про скаргу пана Івана Княгининського про побиття возним Марком Збранним його селянина в селі Княгинині²¹⁵. Очевидно, таке ставлення населення до судових чиновників і членів суду до своїх обов'язків пояснюється тим, що процес формування судової влади як такої у Великому князівстві Литовському щойно починається. Одним із чинників її виникнення було формування в державі публічного права. Публічно-правовий погляд на право стає все помітнішим. Пореформені суди вважаються населенням носіями судової влади в повіті. До них звертаються всі верстви населення повіту без винятку. До замкового уряду, як до такого, що повинен дбати про охорону “покою посполитого” в повіті, звертаються не тільки в разі скоєння злочину, а й при потенційній загрозі його скоєння. У 1576 р. король Стефан Баторій видав грамоту про прийняття під свою охорону луцького мостовничого Івана Красенського, на життя і майно якого робились неодноразові замаху з боку волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського. Грамота була зареєстрована в Луцькому гродському суді²¹⁶.

Значного впливу державних судів зазнають суди магдебургій, копні й панські суди. Одним із визначальних чинників формування

²¹³ Лаппо И. Великое княжество Литовское во второй пол. XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – С. 272, 273, 289.

²¹⁴ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 123.

²¹⁵ Там само. – С. 49.

²¹⁶ Там само. – С. 46.

судової влади на українських землях було впровадження в 1571 р. Луцького Трибуналу. Туди передбачалося подавати апеляції, але вказаний орган не вкорінився²¹⁷. Апеляційною інстанцією для гродських судів залишився суд великого князя, Другий Статут встановлює правило для подання апеляції. Сторона, яка вважала вирок не відповідним праву, не повинна була ображати суддів, а мала заявити, що вирок вважає несправедливим і тому бажає звернутись за правосуддям до великого князя. Заборонялось апелювати за межі Великого князівства Литовського; такі апеляції не розглядались, і той, хто викликав, повинен був сплатити викликаному 12 рублів грошей (Статут 1566 року, р. IV, арт. 61).

Таким чином, гродські суди, утворені внаслідок судової реформи 1566 р., судили все населення повіту по кримінальних справах і виконували поліційні функції у повіті. До них звертались практично всі верстви населення повіту навіть ті, що за законом мали свої станові суди (наприклад, євреї, мешканці магдебургій, духовенство). Існування гродських судів сприяло розвитку і вкоріненню публічного права. Влада вперше намагається створити гарантії дотримання вимог поведження в суді, належного ходу судових сесій і виконання судових вироків. Виникає інститут професійних суддів. Гродські суди значною мірою сприяли формуванню у Великому князівстві Литовському судової влади як окремої владної гілки.

2.3.4. Підкоморські суди

Підкоморські суди на українських землях Великого князівства Литовського були впроваджені внаслідок судової реформи 1566 р. До їхньої компетенції входив розгляд земельних справ шляхти.

Історія земельного судочинства у більшості феодальних країн Європи має певні спільні риси. Право розгляду земельних справ первісно належало верхній владі, оскільки суд в епоху раннього феодалізму взагалі не був відокремленим від адміністрації. З формуванням станово-представницької монархії виникають судові інституції у земельних справах, які діють за дорученням і від імені верхньої влади. Наступним етапом розвитку земельного суду є впровадження особливих судових установ, які спеціалізуються на розгляді вказаного виду справ.

Велике князівство Литовське мало певні відмінності від такої схеми. До середини XVI ст. розгляд земельних справ відбувався на традиційних, архаїчних засадах, що були започатковані ще давнім

---

²¹⁷ Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. – С. 13.

звичаєвим правом. Свідченням давності походження земельного судочинства на українських землях є той факт, що процедура вирішення земельних суперечок обставлялася урочисто, а сторони та свідки, приносячи присягу, ходили по межі із землею на голові (пізніше землю замінили іконою). Протягом тривалого часу земельні справи розглядались полюбовними судами або великим князем; пізніше їх могли розглядати призначені великим князем комісарські суди; за бажанням сторони могли звернутися до регіонального суду. Така система була неефективною, нечіткою, що ускладнювалось також поширеною практикою надання судових імунітетів певним верствам населення; окрім того, сама процедура суду у земельних справах була надто дорогою. У скарзі про зірвання приятельського межування, дешевшого від комісарського, датованій 1565 р., читаємо: “Ку великому накладу и утраті пришла, готуючися к тому року и отправаючи тот рок, што мя коштует 300 коп грошей...”²¹⁸.

Із розвитком і упорядкуванням системи феодального землеволодіння, стабілізацією станів суспільства, виходом шляхти на провідні позиції в державі, реалізацією прагнень шляхти до рівності з магнатами у галузі судочинства виникає потреба в удосконаленні суду по земельних справах. Зауважимо також, що приблизно в цей же період давнє земельне судочинство втратило актуальність не тільки у Великому князівстві Литовському. Так, наприклад, у Московській державі с. 84 Судебника 1550 р. заборонила вдаватися до третейських судів при виникненні земельних суперечок і передала їхній розгляд виключно суду царя або його намісників²¹⁹. Отже, відмова від традиційного розгляду земельних суперечок у Великому князівстві Литовському диктувалася об’єктивними чинниками, насамперед, архаїзмом і дороговизною процедури.

За зразок для нового земельного судочинства було взято польську модель. Заперечувати або ігнорувати польські впливи на українську правову систему, зокрема, на проведення судової реформи 1566 р., неможливо, але, проаналізувавши судові акти, вважаємо за необхідне зробити деякі зауваження стосовно характеру і ступеню цього впливу. Безумовно, цілком уникнути його було неможливо хоча б тому, що верховна влада у Польщі і у Великому князівстві Литовському з середини XV ст. була спільною. Польща мала розвиненіший рівень земельного судочинства порівняно із Великим

---

²¹⁸ Книга Кивського підкоморського суду. – С. 9.

²¹⁹ Российское законодательство X-XX веков. – Т. 2. – М., 1985. – С.117.

князівством Литовським (і, зауважимо, один із найрозвиненіших у Європі), але основні етапи його розвитку в королівстві збігаються із загальноєвропейськими, тобто складались під впливом об'єктивних причин всеєвропейського характеру і не можуть розглядатись як виключно польське надбання.

Польська модель земельного судочинства порівняно із європейською мала деякі специфічні особливості. Суд по земельних справах за дорученням короля здійснював придворний, який раніше був охоронцем особи короля і його власних покоїв і скарбниці – “комори”, звідси походить назва підкоморія. Згодом в руках підкоморія зосереджується все земельне судочинство, а його суд отримує назву підкоморського. Саме такий варіант, як уже вказувалось, був впроваджений у Великому князівстві Литовському.

Діяльність підкоморських судів в Литовсько-Руській державі майже відразу після їхнього впровадження набула певних особливостей, які відрізняли її від такої в Польщі. Насамперед, слід зазначити, що вказаний вид суду відразу формується як державний. Це, на наш погляд, пояснюється тим, що сприятливий ґрунт для проведення реформи був підготовлений природним розвитком соціально-політичної і правової систем князівства. Таким чином, втручання влади лише прискорило процес утворення державних галузевих судів. Однак, процес формування нової правової системи Великого князівства Литовського був далеко не однозначним. Перша пол. XVI ст. в українському правовому житті була періодом співіснування звичаєвого і писаного права, їхнього взаємовпливу і взаємопритоскування²²⁰. Руське населення Великого князівства Литовського традиційно дотримувалось принципу збереження старовини. Іноземні і зокрема польські впливи на українських землях об'єктивно зводились до мінімуму. Навіть те, що впроваджувалось, неминуче підлягало правовій аккультурації відповідно до національних правних традицій, які походили ще з часів Київської Русі і зберігались у звичаєвому праві.

Інститут підкоморія був впроваджений у Великому князівстві Литовському Статутом 1566 року. Статут проголошував створення посади підкоморія в кожному повіті. На цю посаду великим князем призначалися шляхтичі, осілі в даному повіті, з доброю репутацією (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 70). Підкоморій вважався третьою за значенням особою в повіті після каштеляна і маршалка. По призначенні підкоморій мав принести присягу, текст якої був

---

²²⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права – С. 189.

визначений Статутом. У грамоті великого князя Сигмунда II Августа, даній Григорію Мирському на підкоморство Браславське у червні 1570 р., читаємо: “Бачачи на то быти годного земенина нашого повету Браславкого Григоря Мирского, дали ему есмо и сим листом нашим даем вряд земский, подкоморство в повете тамошнем Браславском, зо всею владностю и пожитками тому владу в Статуте земском описанными, которым Григорий Мирский присегу на тот влад поменены водле Статуту земского учинивши тот влад, подкоморство в повете Браславля держати, владности, всех пожитков того владу водле Статуту уживати и всякие sprawy того владу слушне и порадне справовати маеть, Статуту земского ни в чем не отступаючи, также шляхте тамошнеи и всем людем над право и Статут кривды и уближеня ниякого не чинечи”²²¹.

До компетенції підкоморія входив розгляд земельних справ, які надходили від земських судів. Якщо по закінченні розмежування сторони заявили претензії на відшкодування збитків, то підкоморій відсилав справу на розгляд земського суду, за дорученням якого здійснював розмежування. Таким чином, підкоморські суди у Великому князівстві Литовському займали підпорядковане становище стосовно земських судів і були своєрідним підрозділом останніх; отже, їхня кількість мала дорівнювати кількості земських судів. На відміну від земського і гродського судів, спеціального приміщення підкоморський суд не мав, а засідав безпосередньо на місці подій. Кожна справа вимагала виїзду підкоморія за межі його постійного проживання, що було пов’язано з певними труднощами; сторони мали з’явитись у супроводі численних свідків, почту²²²; така специфіка суду вимагала точності й організованості від усіх учасників процесу, тому в підкоморському суді про термін розгляду справи сторони повідомлялись за 4 тижні і термін цей вважався остаточним, “завитим”. Перенести його можна було, завчасно попередивши суд та іншу сторону, лише при наявності поважних причин, якими вважалися хвороба і необхідність з’явлення в цей же термін до земського суду по більш важливих справах. Для підтвердження істинності вказаних причин вимагались письмові документи. Як і в земських, у підкоморських судах допускалось судове представництво: “...И дал моц зуполную ку праву пан Прежовскийи приятелю своему п[а]ну Ивану Подгаискому...”²²³. Особи,

²²¹ Литовская Метрика (1540-1541). Книга судных дел. 10-я книга. – С. 254.

²²² Книга Кивського підкоморського суду. – С. 9.

²²³ Там само. – С. 57.

уповноважені вести справи, повинні були пред'явити доручний лист від доручителя. “А иж я сам на тот рок не могучы быти и того права своего перед его мл. паном подкоморым и приятelmi с паном Немиричом кончить ... тогда поручаю и даю моц зуполную приятелем своим, пану Семену Бутовичу, воискому киевскому, а пану Адаму Богуфалу, перед его мл. паном подкоморым тую справу ведле листу моего правне и угодне кончить, приимуючи от их мл. зыск и страту, и на том дал тот мои умоцованыи лист, под моею печатю и с подписомъ властное руки моее, до которого за устьною прозбою моею его мл. пан Шулишевский печат приложил и руку подписат рачил”²²⁴. Вимоги до оформлення доручних листів були такими ж, як і в земських судах. Зазначимо, що в цитованій справі інша сторона відмовилась визнати правомочність даного доручного листа, мотивуючи відмову тим, що “то ест моц неправная, кгдаж печатар у моцы каждое мает быти оселый, а я того Яна Шулишевского не знаю и не ведаю, хто то ест”²²⁵.

За Статутом 1566 року, підкоморій мав оглянути спірні межі, ознайомитись із письмовими документами і “допустити до доводу” (тобто надати право наведення вирішального аргументу) ту сторону, яка, на його думку, мала ґрунтовніші докази своєї правоти, якими вважались кращі документи, більш чіткі межові знаки і більш “віри гідні” свідки. На підставі представлених доказів підкоморій мав вирішити справу і провести процедуру розмежування згідно із винесеним рішенням. Статутом допускався певний суб'єктивізм в оцінці підкоморієм доказів, що, на наш погляд, можна пояснити недосконалістю системи доказів. Однак, передбачалося, що підкоморій визначатиме, яка сторона “ближча до доводу”, неупереджено, незважаючи на можливу соціальну і майнову нерівність сторін. Так, на сеймі 1551 р. шляхта вимагала внести до Статуту постанову, згідно з якою в земельних суперечках з великим князем довод належить не останньому, а тієї зі сторін, яка представить “гідніших” свідків²²⁶. Процес значною мірою зберігав традиційні риси, притаманні природному руському праву. Це стосується кількості свідків, що вимагалася (Статут не визначав її, але в судових актах знаходимо вказівки на те, що самі сторони дбали про представлення традиційної кількості їх, а

---

²²⁴ Там само. – С. 69.

²²⁵ Там само. – С. 69.

²²⁶ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 218.

рішення підкоморія на основі свідчень меншої кількості свідків було підставою для визнання такого рішення незаконним²²⁷), порядку принесення присяги, способів фіксування меж тощо.

Суд підкоморія відбувався в присутності численних осіб. На місце вирішення земельної суперечки приїздили обидві сторони із почтами, запрошені ними свідки, третейські або полюбовні судді. Однак підкоморський суд був одноособовим. Судив підкоморій; вислухавши довод, підкоморій присуджував “грунт”, видавав на нього свій лист із підписом і встановлював “копці” – межові знаки. Згідно з постановою Берестейського сейму 1566 р., за кожний встановлений кутовий копець підкоморію сплачували 24 гроші, з кожного відрізка в 3 волочні шнури – по 12 грошів, з межової борозди від 3 волочних шнурів – по 12 грошей²²⁸.

У випадках, коли виникали спори між землевласниками – жителями різних судових повітів, для вирішення справи на місце земельної суперечки виїжджали підкоморії обох повітів.

Право суду також надавалось коморнику. Посада коморника впроваджувалась Статутом 1566 року (розд. IV, арт. 70). Коморник призначався підкоморієм і мав право здійснювати судочинство за дорученням останнього у випадку його переобтяженості справами або відсутності. “А и ж я сам, подкоморьи, ку розграниченю тому на тот рок и час, в позвах моих помененыи ... не могучи быти для великих трудностейи и справ своих, которые тепер ... маю, тогда твою мл. [милість], пане коморнику, на местце свое высылам то справовать и, ведле права посполитого ... судить, граничить и копцы сыпат а ведле вряду своего коморницкого всю тую справу кончит, маючи таковую ж моц, яко я сам, подкоморьи, в небытности моеи”, – читаємо в дорученні київського підкоморія вести справи коморнику Київської землі Семену Уруцькому. Доручний лист написаний підкоморієм власноручно і затверджений його печаттю²²⁹. Слід зауважити, що коморник не включався до земського уряду, а цілком підпорядковувався підкоморію. Сторона, не згодна з рішенням коморника, могла заявити про це підкоморію, і він переглядав справу. Апеляційною ж інстанцією для суду підкоморія був великокнязівський суд. Великий князь мав вислати на місце суду комісарів на чолі з повітовим маршалком або каштеляном для перевірки правильності

²²⁷ Там само. – С. 57-58.

²²⁸ Там само. – С. 220.

²²⁹ Книга Київського підкоморського суду. – С. 61.

рішення підкоморія. Якщо комісари підтверджували рішення підкоморія, то сторона, яка подавала апеляцію, сплачувала штраф у розмірі 2 копи грошей на користь підкоморія і винагороду за клопіт і збитки іншій стороні. На практиці, однак, траплялося, що на незадовільне рішення коморника, всупереч правилам, іноді апелювали відразу до великого князя, але, як бачимо із документів, той відсилав справу на перегляд підкоморія. “И обачивши корол его мл.[милість] з их мл. Пны Радами, иж коморник земскии пан Иван Ласко не во всем правне и порядне тую реч межи вами отправовал, и знову тую реч на вряд мои подкоморскии для skutечного и правного сконченъя иншии рок мне вам, сторонам, ознаимити и самому на тот кгрунт певныи выехать конецъ межи вами вчинити розказати рачил”, – читаємо в судовому листі підкоморія землі Київської Щасного Харленського²³⁰.

Рішення суду підкоморія заносились до спеціальних судових книг. Іноді записи зроблені рукою самого підкоморія, але, як правило, записи робив призначений підкоморієм із своїх служебників писар (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 70). Звичайно він був шляхетського походження і згодом займав посаду коморника. Коморник, хоча і мав значно менше прав, ніж підкоморій, міг вести власні судові книги, куди заносив записи своїх рішень. У здійсненні розмежування підкоморію асистували мірники і копачі. Їхня участь у процесі зводилась до допомоги підкоморію у вимірюванні землі і встановленні межових знаків (“копцов”).

Офіційно до компетенції підкоморського суду належав розгляд земельних суперечок, але на практиці до нього нерідко звертались і в інших випадках, що стосувались земельних справ, наприклад, при розподілі спадщини, при купівлі-продажу землі тощо. Тобто сформувався погляд на підкоморські суди як на традиційні для руського права третейські і полюбовні. З іншого боку, незважаючи на впровадження підкоморського суду як такого, що має виключну компетенцію розглядати земельні справи шляхти, Статут 1566 року залишає традиційні полюбовні і третейські суди. Отже, в численних випадках сторони вдавалися до традиційних засобів рішення земельної суперечки. “А то около розниц, кривдъ и шкодъ, которые межи приречеными паны были от именеи князя его млсти Ковельского а их млсти панов Матеевских от Матеева. А так преречоные их млст панове едначи хотячи тые розницы и права межи сторонами въспокоити, тогды такую приятелскую вгону за приязливым налазком межи их листами

---

²³⁰ Там само. – С. 58.

вчинили..., яко дотуль, ажбы комисары з раменя его кр мл выведаные конец тот так кгрунтовным розницам вчинили”, – читаємо в судовому листі про приятельську угоду між князем Андрієм Курбським і Матієвськими від 1571 р.²³¹. Очевидно, у сприйнятті населення нові підкоморські суди були тотожні знайомим третейським і полюбовним судам.

Як і в інших судах, у підкоморському суді траплялись численні випадки протистояння владі. Траплялись напади на підкоморіїв зі зброєю в руках, спроби не допустити проведення акту межування тощо. Отже, уряд був змушений подбати про безпеку членів підкоморського суду. Однак законодавче оформлення захисту відбулося вже в Речі Посполитій. Сторонам було заборонено приїжджати до місця засідання підкоморського суду із почтом більше 30 осіб та з вогнепальною зброєю.

Отже, всі знов впроваджені суди передбачали захист членів суду і юридичну відповідальність за їхню образу. Держава намагалась гарантувати безпеку членів суду. Це, на нашу думку, є ще одним свідченням формування судової влади.

Отже, у Литовсько-Руській державі в другій пол. XIV – першій пол. XV ст. існувала судова система, яка в основному зберігалася з часів Київської Русі. Протягом другої пол. XV – початку XVI ст. вона еволюціонувала у тому напрямку, який диктувався розвитком суспільного і державного життя Великого князівства Литовського. Внаслідок еволюції склалася судова система, репрезентована державними і недержавними судами. До проведення судової реформи вони мали недостатньо чітко окреслені відмінності, однак розрізнялися за ступенем втручання державної влади і принципами підсудності. Судова реформа 1564-1566 рр. сприяла чіткій диференціації вказаних категорій судів, упорядкованості, унормованості державної судової системи Великого князівства Литовського. Було подолано певний архаїзм державних регіональних судів. Вперше на українських землях елементи розподілу влад було впроваджено у державному масштабі. Було зроблено спробу чіткого розмежування компетенції судів за колом справ. Центральною фігурою державного суду став суддя – виборний чи призначений; формується інститут професійних суддів; створюються гарантії безпеки для суддів. Виникає механізм забезпечення виконання судових рішень; водночас суд стає відповідальним

---

²³¹ Волинські грамоти XVI ст. – С.105.

за свої рішення. Отже, у діяльності судді на перший план виходить не одержання судової платні, а відправлення правосуддя. На українських землях починає формуватись судова влада.

Особливо слід підкреслити той факт, що, хоча реформу було проведено за польським зразком, радикальні шляхетські впливи значною мірою пом'якшилися внаслідок притаманної українським правним традиціям демократичності. Польська форма з її жорсткою становістю наповнилася українським демократичним змістом, пристосувавшись до споконвічних українських традицій.

Але в Речі Посполитій демократичні тенденції розвитку судової системи не знаходять продовження. Польська шляхетська ідея виявилася надто привабливою для більшості української шляхти. Станові інтереси перемагають інтереси національні. Несформована судова система виявилася нездатною чинити опір зростаючим польським впливам.

РОЗДІЛ ІІІ

НЕДЕРЖАВНІ СУДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: МІСЦЕ І РОЛЬ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ

3.1. Копні суди як споконвічний інститут руського-українського звичаєвого права.

3.2. Церковні суди.

3.3. Третейські і полюбовні суди.

3.4. Суди в українських містах з магдебурзьким правом.

3.5. Суди для іновірців.

3.1. Копні суди як споконвічний інститут руського-українського звичаєвого права.

Копні суди (“копи”, пізніше “купи”) – давні народні суди сільських громад, громадські судові сходки. Вперше до наукового обігу введені В. Іванишевим, який опублікував і судові акти копних судів²³². Дослідник вважав, що діяли вони лише на землях сучасної Білорусії. Пізніше було документально доведено, що копні суди діяли і на українських землях, зокрема, на Київщині, Волині, Поділлі, Берестейщині. Назва копного суду походить від давньоруського слова “копа” і є спорідненим словам “копити”, “копитись”, тобто збирати, збиратися²³³. Започатковані копні суди ще за давньоруської доби й ведуть походження від віча часів Київської Русі. Вказаний вид судів є залишком від давньоруського суду, про який згадується ще в Руській Правді. Копний суд, безперечно, еволюціонував, але його еволюція була вкрай повільною, що можна пояснити тривалим зберіганням у Великому князівстві Литовському давньоруських засад суспільного та правового життя. У копному судочинстві простежується ряд елементів звичаєвого права (“ставення шапки”, “сміливе поставення ноги з ногою” тощо). Правові поняття “звід”, “сочити”, “лице” (у значенні речового доказу) зустрічаються у

²³² Іванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – С. 19.

²³³ Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России. – С. 2.

всіх слов'янських народів²³⁴. Маємо підстави вважати, що копні суди, як і українське звичаєве право, виникли ще в період, який передував роздрібленості слов'янства. Таким чином, копні суди є одним з найдавніших, споконвічних інститутів українського-руського права, який базувався на багатовіковій судово-правовій традиції, на правових поняттях народної свідомості, на українському звичаєвому праві²³⁵. Особливістю копного суду є те, що це суд самої общини, громади, яскравий приклад вирішення судових справ самим населенням.

Підсудність копним судам базувалася на територіальних засадах. Копний суд мав компетенцію в межах так званого копного округу, до якого входили всі мешканці території, що простягалася від даного пункту в чотири сторони на одну литовську милю (приблизно 7,5 км), тобто на 15 км. Площа копного округу дорівнювала приблизно 115-225 квадратним кілометрам (див.: Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 25; Статут 1588 року, розд. XIV, арт. 9; розд. XI, арт. 26).

Отже, копний округ виступав суб'єктом копного права, причому не так мешканці общини, як земля. З вказаних позицій злочин, скоєний на цій землі, навіть вбивство, розглядається копним правом як “змаза ґрунту”. Це є ще одним доказом давності походження копного суду.

Додамо, що копний суд часто називали “гайний”. О. Єфименко помилково вважала, що така назва вказує на те, що судовий розгляд у давнину відбувався у лісі, у гаю²³⁶. А. Яковлів вказував, що у чеському праві *hájití* – охороняти, зберігати щось. Отже, “гайне право” – це суд, який діяв у порядку охоронного і констатуючого судочинства²³⁷. Дослідник вбачав тут вплив старочеського права на право руське-українське. Однак навряд чи можна погодитися із таким твердженням: використання давнього терміну в праві обох слов'янських народів, скоріше, є свідченням давності походження копного суду.

За колом осіб підсудності копного суду підлягало все населення округу незалежно від станової приналежності (Статут 1588 року, розд. XIV, арт. 9). До копного суду звертались всі суспільні верстви і

---

²³⁴ Бобъчев С. Събиранието и изучванието на народните юридически обичаи от С.С. Бобъчев. – Пловдив, 1883. – С. 13, 14; Яковлів А. Впливи Старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI століття. – С. 42; Bardach J. Sok, soczenie, prosoka. – S. 141.

²³⁵ Єфименко А. Копные суды в Левобережной Украине. – С. 3.

²³⁶ Там само. – С. 2.

²³⁷ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV-XVI в. – С. 74.

навіть іногородці та уряд, хоча вказаний суд традиційно вважався селянським. Причина полягала у тому, що копа мала значний авторитет як ефективний судовий орган. Як зазначає О. Єфименко, копний суд був швидким, проникливим, неупередженим, справедливим, завдяки чому злочин викривався швидко та неминуче. З вказаної причини, звичайно позивач звертався до копного суду охоче, а відповідач намагався всіляко уникнути його, особливо якщо належав до пануючої верстви²³⁸.

Судові акти дозволяють дійти висновку, що відповідачами на копному суді були селяни, міщани міст, які не мали магдебурзького права, шляхта, іногородці та іноземці²³⁹.

Мешканці копного округу були пов'язані круговою порукою. Відповідальність за челядь ніс господар оселі; відповідальність за кожний двір несло село; копний округ відповідав за всіх своїх мешканців. До чужинців, “непохожих”, “лезних”, “перехожих” людей ставилися з підозрою, оскільки репутація їх була невідомою і за них не було поручителів.

За колом справ копному суду були підсудні всі справи, які виникали на території копного округу – як цивільні, так і кримінальні. До цивільних справ відносились розмежування ґрунту, пошкодження межових знаків, суперечки з приводу виконання повинностей тощо. До кримінальних відносились майнові злочини (крадіжка, грабїж, розбїй, привласнення і незаконне користування чужим майном, псування і нищення його) і злочини проти особи (вбивство, покалічення, тяжке побиття, перевищення права самозахисту, чаклунство, спрямоване на пошкодження майна, здоров'я людини та позбавлення її життя) (Статут 1566 року, розд. XI, арт. 2; Статут 1588 року, розд. XI, арт. 19).

Копне право розглядало злочин як “шкоду”, тобто як збиток, завданий потерпілому. Тому основною метою правосуддя було відшкодувати йому збитки. Таким чином, у копному суді панував приватноправний погляд на злочин. Кримінальні справи, у тому числі і вбивство, згідно з приватноправовим трактуванням, можна було вирішити шляхом договору з родичами вбитого. Таким чином, у справах про вбивства копа могла провести попереднє слідство і

---

²³⁸ Єфименко А.Я. Народный суд в Западной России. – С. 6.

²³⁹ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 45, 211; Иванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – Приложение I-IV. – С. 8, 10.

виявити, хто повинен сплачувати “головщину” – платню за голову вбитого його родичам. Приватноправовий погляд на злочин зумовив ще одну особливість копного судочинства: копа шукала не винного, а того, хто мав сплатити вартість збитків потерпілого. Копні судді ясно усвідомлювали, що обов’язок відшкодувати збитки не завжди покладається на винного; той, хто сплатив, міг або змиритись з цим, або розпочати самому чи з родичами шукати справжнього злочинця і доставляти його на суд копи. Нагадаємо, що така пратика була зафіксована ще Руською Правдою.

Ще однією особливістю копного судочинства, зумовленою приватноправовим поглядом на злочин, був спрощений характер його.

При виявленні злочину на території громади члени її повинні були зробити все можливе для найшвидшого викриття злочину по “гарячих слідах”. Негайно скликала “гаряча копа” – група сусідів до 15 осіб, яка проводила перші слідчі дії: опитування потерпілих, обшуки підозрюваних, гоніння сліду. Це був перший етап копного судочинства.

Після закінчення попереднього слідства скликала “велика” (“вальна”, “генеральна”) копа. Її могли скликати потерпілий або його близькі родичі, власник землі, на якій сталася подія, уряд, винний, самі копники. На людних місцях усно або письмово оголошувалися час і місце зборів: “Копа маєть быти чинена люде на нее взываючи через возного оголошеньем на торгах, при костелех и везде о том даючи знать, кому се трафить...” (Статут 1588 року, розд. XI, арт. 26).

Скликання копи в актах носить назву збирання копи (“две копы збирано”, “збирали копу большую”), іноді скликання називалося “піднімати копу”, “скласти копу”, “чинити копу”, “збивати копу”, “гнати копу”²⁴⁰. Якщо відбулося скликання, копа мала збиратись неодмінно. Єдиною причиною, з якої копа могла не зібратися, були сільськогосподарські роботи в полі. Будь-яка інша причина навіть непогода, не вважалася поважною для відміни копи.

Копи звичайно збиралися під відкритим небом на усталених місцях, так званих коповищах (“на местцу звыклом, где се копа становит, на врочищу, на Градах...”²⁴¹). Однак траплялись випадки, коли копний суд відбувався на випадкових місцях: на місці скоєння злочину, на місці, куди вивів слід, або в будь-якому іншому місці, на

---

²⁴⁰ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 211, 242, 270, 296, 345.

²⁴¹ Там само. – С. 140.

яке погодилися зацікавлені особи²⁴². 29 грудня 1565 р. було забито Яна Дубровського, служебника княгині Ганни Романівни Друцької Любецької, в той час, коли він повертався з Любомля з грошима через село Доросин; тіло забитого злочинці привезли під село Любецьке; “на другий день у понеделок чинили купу на границе Любецкой и Доросиньской з людми з сел оба полных”²⁴³. За давнім звичаєвим правом брати участь у копі могли всі мешканці копного округу незалежно від віку, статі, станової приналежності. Отже, існувала юридична рівність населення. Об’єктивно основну масу присутніх на копі складали селяни, оскільки за чисельністю вони переважали всі інші стани. Але зі зростанням населення не всі селяни особисто мали виходити на копу: копний суд знав судове представництво. Родина, двір, село могли виставити на копу виборних представників з найбільш почесних і поважних селян, “людей чесних, віри гідних”. Обрані не тільки представляли суспільну одиницю, а й несли за неї відповідальність. Згодом встановлюється представництво по 2 особи від села; таким же був порядок представництва від міщан.

У судових актах також згадується про присутність на копному суді шляхти та зем’ян (“Зышлисе были на копу тые земляне для опыту...”; “Вся копа – панове шляхта и мужи велели ему [звинуваченому] вывод чинить...”²⁴⁴). Явка на копу була обов’язковим для всіх її членів. Демократизм суспільства, притаманний українським землям Великого князівства Литовського до зближення його з Польщею, зумовив право копи вимагати присутності шляхти та її представників на копному суді в разі потреби. “Урядник пани Миколаевой Остиковой, княжны Анны Романовны Любецкой, любецкий Ян Нетецкий нет ведома, для чего на копах минулых сам ся не становил... То пак вся копа посылала ... к жене Яна Нетецкого Анне ... пытаючи ... для чего на копах не бывает... Когда же все урядники любецкие на ... копах всегда бывают.”²⁴⁵

Судове засідання копного суду починалося з перевірки присутніх (“Мы ся стали пытати, все ли позваны на копы выйшли?”²⁴⁶). Згідно

---

²⁴² Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – С. 74.

²⁴³ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 103.

²⁴⁴ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 84, 91.

²⁴⁵ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 123.

²⁴⁶ Там само. – С. 122.

зі стародавнім звичаєм виходу потрібної особи копа могла чекати з ранку до вечора. На того, хто не став на копу без поважних причин, покладалася “вина”, тобто саме він мав відшкодувати збитки. Нестання на копу дорівнювало визнанню себе винним: “...по тыхъ людей Доросинских колкокрот посылали, абы на купу, водле стародавнего звичаю, шли, а они дей жадным обычаем на копу быти не хотели и небыли, на чом дей если и паметное зложили; то ся дей явне оказало, иж они его забили...”²⁴⁷ Якщо причина нез’явлення була поважною, особа могла “поставити” замість себе представника-заступника, як правило, члена родини. Аналогічно, одна особа могла представляти цілу родину, двір і навіть село.

Окрім “повинних”, тобто тих, чиєї присутності вимагав позивач як відповідачів або свідків, звичай вимагав присутності на копі “людей сторонних”, спостерігачів. Нагадаємо, що подібні спостерігачі, які водночас були знавцями місцевого права, були присутніми і в державних судах. На копному суді вони виконували аналогічну функцію: це були авторитетні, досвідчені особи, знавці звичаєвого права. Їх запрошували сторони спеціально, і вказані особи спостерігали за ходом суду, однак, безпосередньо до складу копи вони не входили. Г. Демченко назвав їх “притомними людьми”²⁴⁸.

Присутність сторонніх осіб була обов’язковою. Її вимагала ще Руська Правда: “...а след гонить с чюжими людьми и с послоухы...” (Поширена редакція, с. 77). Така участь сторонніх людей в процесі була гарантією його справедливості та неупередженості і була санкціонована Статутами (Статут 1588 року, розд. XI, арт. 19; розд. XIII, арт. 2, 4, 20; розд. XIV, арт. 5, 9, 19, 21).

З посиленням централізації Великого князівства Литовського, з поширенням писаного права копні суди привертають до себе увагу уряду. Держава починає контролювати копні суди. У цей період серед притомних людей з’являються представники влади: вижі, возні (“генерали”) зі своєю “стороною” – двома особами шляхетського або посполитого стану. Їх запрошували або позивач, або відповідач, або сама копа: “Я, Дмитр Андреевич Пожарыйский, возный воеводства Меньского, сознаваю тым моим квитом, иж будучи мне вызванным от пана Цезара ... на копу для прислуханья суду копного водлуг старого звичаю, то пак я возный, маючы при себе стороною людей добрых, двух шляхтичов ... , был есми на копе стародавна звыклой”²⁴⁹.

²⁴⁷ Там само. – С. 99.

²⁴⁸ Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона. – С. 10.

²⁴⁹ Там само. – С. 18.

Возник могло бути до чотирьох осіб. Присутність представників влади не була обов'язковою при вирішенні дрібних справ; винесеним рішенням у великих справах така присутність надавала більшої вагомості. Урядовці мали уважно слідкувати за ходом процесу і скласти по його закінченні “реляцію” – донесення для місцевого державного гродського суду, який заносив реляцію до актових книг. Оскільки більшість копних суддів були неписьменними, їхні вироки виносилися усно, отже, реляція урядовців у цьому разі була єдиним офіційним документом, у якому викладались всі обставини та суть справи. Тому й сторони, й сама копа дбали про те, щоб хід копного суду був належним чином зафіксований. Реляція мала бути підписаною і урядовцем, і його “стороною”: “А так я енерал и с стороною шляхтою, што на тот час слышал и справовал с стороною шляхтою при мне будучою, ку записанию до книг кгородских подаю”²⁵⁰. Копники посилали своїх виборних представників супроводжувати урядовця до суду, щоб там засвідчити правильність реляції. Свідчення копників також заносилося до актових книг: “Копный суд – не правный, бо копа не вызнала, только сам енерал [возный]”²⁵¹. Отже, свідоцтво копників мало велику вагу для визнання реляції дійсною.

Урядовці та їх “сторона” могли брати участь у всіх етапах судового процесу. Траплялись випадки, коли вони могли виконувати доручення копи, позивача і відповідача (проводили огляд місця злочину або огляд потерпілих, допит за межами копного засідання), допитували під час самого копного слідства. “Пытали есмо я возный и тая сторона шляхта того детину резаного и иных пастухов, хто того детину резал?”²⁵². Але в більшості випадків їм відводилася роль лише пасивних спостерігачів, які мали засвідчити хід копного процесу в державному суді.

На місце урядовців могли запрошувати сільських лавників, гайдуків, хорунжих тощо.

Копними суддями могли бути особи “зацні” (поважні), “віри гідні”, “неподейзрені” (такі, що мають бездоганну репутацію), обізнані з копного права, досвідчені щодо порядку судочинства.

У звичайному українському праві суддя виступав або як своєрідний посередник, обраний сторонами з обоюсторонньої згоди, або як суддя, який діяв за допомогою обраних сторонами представників.

---

²⁵⁰ Там само. – С. 27.

²⁵¹ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 34.

²⁵² Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона. – С. 28.

Отже, його участь в суді була досить пасивною. Статут 1529 року зазначає, що копний суддя не міг втручатись у справи копи: “О судьи, иж не маеть быти каран за злый суд” (розд. VI, арт. 10). До кінця уяснити зміст даного положення допомагає аналогічне положення Віслицького Статуту: “Судья, судячи суди, не може бути каран за зло суду: бо не він сам судить, але панове”²⁵³.

“Велика” (“вальна”, “генеральна”) копа проводила слідство; для остаточного вирішення справи скликала третя копа, яка називалася “завитою” (від “завити” – “завернути”, “закрутити”, “закінчити”). Інша її назва – “головна копа” (“отложили до другое болшее, головнейшее купи”, “третья головная копа”). Якщо справу не було закінчено на трьох копах, то призначалася четверта, яка зберігала назву завитої (“уже на четвертой копе яко року завитом...”). Інакше вона називалася присяжною копою, оскільки на ній копники мали присягою довести, що між ними немає винного і він їм невідомий. При неможливості виявити злочинця копа передавала справу на розсуд гродського суду. Отже, державний суд вважався зверхнім над копним. І. Черкаський вказував, що існував певний паралелізм функцій державних судів і копного суду, але копний суд здійснював судочинство згідно зі звичаєм, у той час як державні суди – за писаним правом. Держава залишала копні суди як данину народній вільності, навіть санкціонувала їхню діяльність в Статутах, але зобов’язала їх судити за писаним правом²⁵⁴.

Якщо за вироком копного суду передбачалась смертна кара, копа виділяла декілька осіб, на яких покладалася функція катів. Таким чином, копне судочинство поєднувало в одному органі слідчі, судові та виконавчі дії²⁵⁵. Але найбільш поширеним покаранням були штрафи (нагадаємо, що за Руською Правдою основним видом покарання була “вира” – штраф). Окрім відшкодування збитків скривдженій стороні, винний мав додатково сплатити “пересуд”, половина якого йшла копі – на користь суддів-копників, половина – державі (на користь гродського суду) або пану (Статут 1588 року, розд. VI, арт. 5, 14). Зазначимо, що аналогічні види судової платні існували в Київській Русі – на утримання княжої дружини. Копники, які виносили рішення у справі, додатково одержували платню за

²⁵³ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 57.

²⁵⁴ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – С. 218.

²⁵⁵ Музиченко П. Історія держави і права України. – С. 126.

винесення вироку. Отже, порядок судової платні в копних судах зберігався ще з давньоруських часів.

Таким чином, копний суд – це суд народний, суд громади, чії витoki беруть початок з віча давніх часів. Копне судочинство було відкритим засобом правосуддя, при якому вільна громада самостійно вирішувала свої справи. Копний суд XIV-XVI ст. був яскравим прикладом самоврядування української сільської громади. Громада сама розслідувала злочин, допитувала звинуваченого, виносила вирок і карала. Звинуваченому надавалося право спростовувати пред'явлене звинувачення та пред'явлені докази, захищатися, робити “вивод”, тобто доводити свою непричетність до злочину. Копний суд був сильним та ефективним знаряддям правосуддя, оскільки громада була тим суспільним середовищем, у якому традиційно існували рівність та свобода, і на їхніх засадах сформувалося високе правове почуття народних мас, позбавлене правового нігілізму²⁵⁶.

Якщо серед інших верств населення зустрічаємо випадки протистояння суду, владі, то стосовно копного суду прикладів нескорення суду практично немає. Такі випадки з'являються пізніше, що було пов'язане зі зростанням соціальної нерівності в українському суспільстві.

Копні суди визнавали не тільки самі копники, але й пануючі верстви, уряд і закон. Вони були настільки правосильними, що не тільки ухвалили вирок про відшкодування збитків, а й присуджували до страти і самі виконували смертні вирок. Статут 1529 року офіційно визнав копу за суд і забезпечував копним суддям таку ж недоторканність, як і суддям урядовим: “Уставуем яко для тих судей покою, которые суть на местцах наших, от нас и от панов рад наших установленные, [так і] для тех, которые бывают на копах” (Статут 1529 року, розд. IV, арт. 12). Таким чином, копний суд є яскравим прикладом санкціонування державою інституту звичаєвого права.

Існував тісний зв'язок копних судів з судами державними, зокрема, з гродським судом. Вирок копних судів, як і реляція, подавалися до гродських судів. Державні суди звичайно затверджували вирок копних судів, оскільки вважали їх слухними та справедливими. Так Луцький гродський суд, вислухавши вирок копного суду в справі шляхетного Матиса Хорковського, записав: “А так тот суд свой копный копа вся через возного повіту Луцкого Войтеха Яблонского ... мне уряду, обвестила... што ж я, не одступуючи права посполитого

---

²⁵⁶ Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России. – С. 15.

и Статуту... зложил рок заплате пенежной тым чотыром сот копам, подлуг артикулу 59 в разделе 4, на каждую сто коп дванадцать недель...”²⁵⁷. У разі невиконання вироку копного суду гродський суд своїм ви роком наказував виконати їх. Якщо вироки, згідно з донесенням возного, здавалися сумнівними, гродський суд наказував зацікавленим сторонам знову скликати копу і там доходити своїх шкод. Але слід зазначити, що гродський суд не був апеляційною інстанцією для копних судів, оскільки не мав права втручатися в хід копного судочинства. Отже, копний суд був незалежним від держави, хоча й зазнавав впливу державних судів. Однак вплив був взаємним, оскільки існував і зворотній зв’язок. Рішення копних судів, винесені на основі звичаєвого права, використовувались гродськими судами як прецедент.

Копне судочинство зазнало певних змін з посиленням експлуатації селян і позбавленням їх прав. Засновані на демократичних засадах, копні суди могли ефективно функціонувати лише в умовах загальної рівності членів копного округу. Із впровадженням кріпацтва на українських землях копні суди поступово занепадають. Ознаки занепаду проявилися вже в другій половині XVI ст. У 1570 р. в Луцькому повіті копа вимагала від поміщиці Хребтовичевої наказу своєму вряднику відшкодувати вартість вкраденого вола. Поміщиця не виконала вимог копників: “Я на голое слово мужицкое ... платити не кажу”²⁵⁸. Як вказує А. Гурбик, траплялися випадки коли поміщики зовсім забороняли своїм підданам збиратися на віча та ходити на спільні зібрання з іншим громадами²⁵⁹.

Таким чином, копні суди є одним з найдавніших за походженням інститутів руського-українського звичаєвого права. Вони збереглися і ефективно діяли і в Литовсько-Руській державі, і значною мірою сприяли вкоріненню поваги до правосуддя і розвитку місцевого самоврядування. Правові норми звичаєвого права, на якому базувалося копне судочинство, щільно перепліталися з морально-етичними та релігійними нормами. З появою писаного права копні суди були санкціоновані державою і взяті під нагляд місцевих державних судів. Однак функціонування копного суду було можливим лише за умов

---

²⁵⁷ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 29.

²⁵⁸ Иванишев В. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – Приложение I-IV. – С. 13-14.

²⁵⁹ Гурбик А. Копні суди на Україні в XIV-XVI ст. – С. 29.

3.2. Церковні суди

Церковні суди існували на українських землях з часів Київської Русі. Їх було впроваджено Уставом князя Володимира Святославича (початок XI ст.) під впливом візантійського канонічного права. Устав зазначав: “Те все суды церкви даны суть. Князю и боярам и судьям их в ты суды нельзе вступатися”, “... не надобе вступатися ни детем моим, ни внучатом, ни всему роду моему до века, ни в люди церковные, ни во все суды их” (ст. 10, 6)²⁶⁰. Даний документ визначив коло осіб, що підлягали юрисдикції церковного суду у всіх справах. До них було віднесено осіб духовного сану (ігуменів та ігуменій, попів, дияконів, їх дітей, ченців і черниць, проскурників, півчих), а також осіб, які знаходились під патронатом церкви (паломників, “задушних людей” – холопів, відпущених на волю за заповітом – “за душу”, лікарів, осіб з фізичними вадами, а також мешканців благодійних закладів – “манастыреве, болнице, гостинници, странноприимнице”, мешканців богаділень) (ст. 16, 17). У випадках виникнення справ між вказаними особами з “іншими людьми” створювався “обчій” суд – суд князя та єпископа. Крім підсудності за колом осіб, існувала і підсудність за колом справ. До справ, що судила церква, було віднесено злочини проти моралі (перелюбство, інцест, згвалтування, насильство дітей над батьками, вбивство позашлюбного немовляти тощо), деякі шлюбно-сімейні відносини (викрадення нареченої, суперечки про спадщину дітей або братів, майнові суперечки подружжя), злочини проти віри (єретицтво, крадіжка з церкви, віровідступництво, виготовлення зілля, чаклунство, знищення хрестів тощо). За цими справами церковній юрисдикції підлягало все без винятку населення Київської Русі. За свою судову діяльність церква одержувала платню із сторін, що змагалися. Окрім того, існував наказ князя Володимира своїм тивунам віддавати 1/10 частину прибутків від світського суду на користь церкви. Устав князя Ярослава про церковні суди підтвердив основні принципи їхньої діяльності і поширив перелік підсудних їм справ, докладно визначивши покарання за кожний злочин. За Уставом князя Ярослава, православна

---

²⁶⁰ Устав святого князя Володимира, крестившаго Руськую землю, о церковных судах // Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 149, 148.

церква одержує право суду над людьми, які мешкають на її землях: “А что ся дееть в монастырских людех, в церковных, в самех монастырех, да не вступается князь, ни волостель...” (Поширена редакція, ст. 54)²⁶¹. Виморочне майно, яке залишилось після вказаних людей, відходило церкві. Це був своєрідний доменіальний суд, оскільки таке право було пов’язане із землеволодінням. Отже, обидва типи церковних судів – як духовні (за колом справ і за колом осіб), так і доменіальні – формуються ще в Київській Русі. Доказом може служити той факт, що право доменіального суду церкви зустрічаємо і на українських землях, які були загарбані в XIV ст. Молдавією. Грамота Петра воєводи, господаря Молдавії, від 5 квітня 1448 р. звільняє жителів сіл Репчичани, Радовці, Доброчинещі, Баланещі, Давидівці від податків і повинностей на користь господаря, оскільки ці села він дарував Побратському монастиреві. Між іншим в грамоті зазначено: “оу тых выше писанных сел за ся не оумешают соудци от нас ... и ни един рядця. ни глобы брати ни третину. ни от которой вине. ни от великеи. ни от малои. или соудити тоты люд. ни оу котором месте. але да соудить сам игумен от побрате или рядци их. а иного соудца да не имают”²⁶². У Великому князівстві Литовському обидва типи церковних судів еволюціонують, причому кожний – у своєму напрямку. Литовські князі постійно підтверджували право доменіального суду православної церкви і в загальних грамотах, що надавались православному духовенству, і в приватних жалуваних грамотах окремим особам. “А на церковныи люди ... децких не давати: перво обослати листом, штобы ку праву стал, а любо человека поставил...” – читаємо в Привілеї Київській землі²⁶³. Князь Любарт Гедимінович дарував села соборній церкві Івана Богослова в Луцьку і в дарчій грамоті від 8 грудня 1322 р. зазначив: “А по сем не надобе вступоватись ни детем моим, ни внучатом, ни всему роду моему до века, ни в люды церковныя, ни во вся суды их, – то все дал есми церкви Божой. Ктому и ... своим тывуном приказуем судов церковных не судити...”²⁶⁴. Право суду над людьми, які жили на церковних землях, могли надавати і приватні особи разом із пожалуванням церквам та монастирям земель. Князь Юрій Лінгвеневи

²⁶¹ Устав князя Ярослава о церковных судах. Пространная редакція // Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – С. 192.

²⁶² Грамоти XV ст. – С. 101.

²⁶³ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 9.

²⁶⁴ Українські грамоти XIV століття. – С. 22.

Мстиславський у 1443 р. дарував Онуфрієвському монастирю села Головчине та Колесниківське. У жалуваній грамоті зазначено: “... и тыхъ людей монастырских нашим наместником и тывуном и всим нашим заказником не судить, а не рядить”²⁶⁵. Це пожалування було підтверджене в 1468 р. князем Іваном Юрієвичем Мстиславським. Окрім підтвердження права архімандрита чинити суд над монастирськими селянами, грамота містить вилучення архімандрита з-під судової влади митрополита у світських справах: “А коли митрополит поедет мимо монастырских людей и мимо монастыря Светого Онуфрея, ино митрополиту того архимандрита Онуфрейского ни судити, а не рядить ... коли будет до него которое дело, ино нам самим того архимандрита судить”. Духовному суду митрополита залишалось тільки “што у свитку в Ярославли стоит [тобто в “Уставі Ярослава”]”. В інших духовних справах надавач і митрополит мали судити архімандрита і монастирських людей сумісним судом: “...будет владыце [митрополиту] которое дело до архимандрита духовное, ино нам же самим того архимандрита со владыкою смотрети; а владычным десятником и городским тых людей монастырских Светого Онуфрея у духовных делех не судить, ани рядить, и децких не посылати, и вин не имати на владыку...”²⁶⁶. Князь Михайло Іванович Мстиславський надав право в 1500 р. Пустинському монастирю Пречистої Божої Матері садити людей на церковні землі і в листі додав: “А кого коли они за себе людей призовут и на ново за собою посадятъ, ино нашим наместником и тывуном и иным нашим урядником не надобе у тых их людей вступать, судити, ни рядити и некоторых пошлин нам на тых людей не брати, ни службы им нашей некоторой не знати”²⁶⁷. До компетенції церковних доменіальних судів входив розгляд цивільних і дрібних кримінальних справ, а також справ про невиконання феодалських повинностей. Як і світські доменіальні суди, церковні не розглядали справ у “старостинських артикулах”. Оскільки духовенство могло одержувати землі, розташовані далеко від місця їхнього постійного проживання, то відправляти суд у своїх маєтках звичайно доручали своїм намісникам і управителям. При відправленні суду церковні доменіальні суди керувалися світським правом. Власники церковних земель духовного сану відповідали за відправлення суду над своїми підданими і за з’явлення їх до державного

²⁶⁵ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 626.

²⁶⁶ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 15.

²⁶⁷ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки. – С. 629.

суду у випадках, передбачених законом. Якщо священики нехтували своїми обов'язками карати винних підданих, потерпілі могли вимагати правосуддя на копному суді, а в разі відмови і копному суду – звертатись до гродського (замкового) суду. 5 січня 1566 р. зем'янка Ганна Остик скаржилась у замковий суд про вбивство і пограбування її слуги Доросинськими монастирськими селянами і про їх відмову з'явитися на копу, яка збиралася на межі маєтків – її і монастирського – для розслідування справи про це вбивство. Суд направив вижа, який склав звіт про огляд вбитого і про свою поїздку до Красносельського ігумена, на чийх землях жили названі селяни, з вимогою суду над винними: "... чинили купу на границы... з людьми сел обаполных, яко ж дей по тыхъ людей Доросинских колкокрот посылали, абы на купу, водле стародавнего звычаю, шли, а они дей жадным обычаем не копу быти не хотели и небыли, на чом дей еси и паметное зложили; то ся дей явно оказало, иж они его забили... А потом пан Михайло Гулялницкий, врядник Любецкий, посылал за мною вижом врядовым ... з листом своим до пана Богдана Шишка, игумена Спаского, жалуючи на подданных его Доросынских и просячи о справедливост; ...самого ... игумена ... в монастыри не застал, одно тивона его знашодчи, дал ему лист от пана Михайла Гулялницкого, абы пан богдан Шашко на тых подданных своих Доросиньских рок правду зложил и справедливост слушную вчинил"²⁶⁸. 4 січня 1562 р. Луцький гродський суд розглядав справу за скаргою зем'янина Томила Ворони на Новоставських селян пріора Луцького Северина про крадіжку худоби і про неодноразову відмову пріора вчинити суд над винними. Гродський суд виніс вирок, який зобов'язував пріора вчинити правосуддя²⁶⁹. Якщо ж правосуддя не відбувалось за поважних причин, священик мав заявити про це в державний суд (земський або гродський). 9 червня 1566 р. владика Володимирський Феодосій заявив у замковий суд, що він не зміг вчинити в своєму маєтку Біскупичах суду над своїм підданим поповичем Денисом, якого звинувачувала княгиня Ганна Збаразька у пораненні її слуги: "... одно ж дей я на тот рок зложоный там [в маєтку] для того права быти немог, за пилными справами земскими того повету Володимерского, будучи соймиком поветовым з их милостю князи и паны шляхтою забавен, на который дей есми соймик за листом и розказанем господарским и некоторых панов тут, до Володимера, приехал..."²⁷⁰.

²⁶⁸ Ясинский М. Материалы для истории судеустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 99.

²⁶⁹ Там само. – С. 34-35.

²⁷⁰ Там само. – С. 119.

За часів Київської Русі світській владі категорично заборонялося втручатись у церковні суди під загрозою покарання (Устав князя Ярослава, Поширена редакція, ст. 55). У Великому князівстві Литовському протягом XIV-на початку XV ст. така заборона зберігалась. У вже згадуваній дарчій грамоті соборній церкві Івана Богослова в Луцьку від 8 грудня 1322 р. князь Любарт Гедимінович зазначив: “... мирским не просчено от закона Божья доступоваться в тые [церковні] рады. Аще ли хто ... сия предания отческа и повеления княжения нашего преступить дерзнет, десять тысячей рублей на нас и на епископа да казнится и от Бога проклят будет”²⁷¹. Отже, у XIV ст. світська влада ще не насмілювалась втручатись у духовні суди. Але вже у першій пол. XV ст. бачимо численні випадки порушень Уставу. Одну з причин цього вбачаємо в тому, що в XV – на початку XVI ст. надання церкві права доменіального суду, як і для світських феодалів, означало її право стягувати судову платню із сторін, які змагаються. “Судить ему [архимандриту] и рядить тые люди самому, а ... тые дани и дачи и пошлины имать на них...”, – читаємо в грамоті князя Юрія Мстиславського (онука Ольгерда) Онуфрієвському монастирю від 1443 р.²⁷². Право суду і відповідного стягування судової платні могло надаватись як разом із наданням землі, так і безпосередньо. Іншою причиною можливості втручання світської влади в церковні суди, на наш погляд, можна вважати певну секуляризацію суспільства, зростання пріоритету світської влади в державі над духовною. Зрівняння у статусі доменіального суду церкви і світських осіб проявилось і у тому, що на українських землях при виникненні справ між залежними людьми духовенства і шляхти створювалися спільні суди духовних і світських феодалів – так звані смісні суди (нагадаємо, що такі суди створювалися і для розгляду справ між людьми двох світських панів). В уставній грамоті кийвського князя Олександра (Олелька) Володимировича церкві святої Софії у Києві і митрополиту Київському і всія Русі Ісідору від 5 лютого 1441 р. читаємо: “Коли лоучится соуд смесной нашим людем с митропольими людами софиескими, и наш соудья соудит с митрополичьим соудьею поспол, прав ли будет, виноват ли наш человек, и он нашему соудьи и в правде и в вине. А в митрополиче человека наш соудья не вступается ни в правого, ни в виноватого. А так же митрополичь судья и не вступается в нашего человека, знает

---

²⁷¹ Українські грамоти XIV століття. – С. 22.

²⁷² Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 13.

себе своих в правде и в вине”²⁷³. Отже, бачимо, що у Великому князівстві Литовському доменіальні суди церкви стали абсолютно подібними до світських. У Литовсько-Руській державі формується суспільство світського типу. Церква не відіграє тут такої ролі, як, наприклад, у Московській державі. Тому еволюція духовних церковних судів також іде шляхом обмеження судових прав церкви. З-під церковної юрисдикції вилучається ряд справ і передається світським судам. Земський привілей великого князя Олександра від 1492 р. проголосив, що світський суд не змішується з духовним. Сейм 1565 р. вирішив світські справи передати в світські суди, а церкві залишити тільки суди із справ релігійних. Це правило було закріплене в Статуті 1566 року: “Теж уставуем, иж бискупове и вси прелаты стану духовного и их справцы княжат панов и всее шляхты рыцарства, мещан и всех подданных наших яко и шляхецких не мають никого ку себе до духовного права о свецкие речы вызывати; ... нижли што духовному праву належить и прислухать будеть, то в духовном праве справовано и сужоно быти маеть” (розд. III, арт. 26). Спеціальні Правила 1511 р. і 1585 р. визначили взаємовідносини між церковними та світськими судами. Духовні суди мали розглядати справи про порушення догматів християнської віри, недотримання церковних обрядів, справи про розірвання шлюбу, перелюбство, майнові суперечки подружжя, справи про спадщину та деякі інші. Судові акти свідчать, що населення в основному дотримувалося встановлених правил підсудності. Так 5 грудня 1572 р. духовний суд м. Володимира розглянув позов про “непристойне і нерядне” співжиття п. Мануйла Болобана з жінкою. Відповідач Болобан п’яний побив жінку і вигнав її з дому. Позивачка вимагала розлучення. Оскільки вона була онукою єпископа Володимирського Феодосія Лазовського, суд задовольнив її позов відразу²⁷⁴. Судові функції в церковних духовних судах виконували протопопи, єпископи, владики монастирів. Джерелами канонічного права для православної церкви у Великому князівстві Литовському, як і в Київській Русі, були запозичені візантійські кодекси – “Номоканони”, збірки рецепованих законів – “Кормчія Книги”, “Книги законныя”, “Мерила праведныя”, церковні Устави князів Володимира і Ярослава. Але все частіше духовні суди вирішують справи, керуючись джерелами світського права, особливо

²⁷³ Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М.: Наука, 1976. – С. 181.

²⁷⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – К., 1909. – С.261-262.

тими з них, які регулюють стосунки між церквою і державою²⁷⁵. 14 лютого у Луцьку гродську книгу було внесено запис про справу Яна Сокура. За перелюбство духовний суд м. Луцька, згідно з канонічним правом, виніс Сокуру смертний вирок, але чоловік звабленої ним жінки пробачив винного²⁷⁶. Духовний суд не опротестував пробачення. Канонічне право не передбачало судового представництва, однак під впливом світського права духовні суди визнавали представників сторін. Так 30 серпня 1568 р. до Володимирського духовного суду звернувся князь Микола Збараський. Він заявив, що є представником своєї дочки Марії, яка не з'явилася особисто “с причин слушных за тыми листами военными под час военной небезпечности от поганства татар”. Батько вимагав від суду розірвання шлюбу Марії. Єпископ Володимирський Феодосій задовольнив позов князя Збараського²⁷⁷. Загальна постанова 1499 р. спеціально підкреслила, що влада митрополита та єпископа судити духовних осіб не повинна зустрічати протидії ні з боку велико-князівських чиновників, ні з боку католицького духовенства, світських панів і органів місцевого самоврядування. Але нерідко траплялись випадки суду панів над сільськими священиками, які мешкали на панських землях. У 1544 р. митрополит Макарій скаржився великому князеві, що княгиня Слуцька наказує своїм служебникам втручатись у духовні справи, судити священиків, ув'язнювати їх і навіть розлучати чоловіків із жінками. Митрополит повідомляв великому князю, що заборонив правити службу Божу слуцькому архімандриту Никандру за те, що той двічі не з'являвся до суду; але ж Никандр навіть не схотів читати грамоти митрополита, а служку, який приніс її, власноруч побив. Архімандрит насмілювався вчинити таке, оскільки його покровителькою була пані княгиня Слуцька²⁷⁸. Отже, у Литовсько-Руській державі судова влада церкви не розглядалась як непорушна і недоторканна. Однією із причин було те, що православна церква не перебувала у зоні інтересів, а отже уваги держави. Апеляційною інстанцією для духовних церковних судів був суд митрополита, також можна було подавати скарги на незаконне

---

²⁷⁵ История государства и права Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 120.

²⁷⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – К., 1909. – С. 334-336.

²⁷⁷ Там само. – С. 160.

²⁷⁸ Соловьёв С. История России с древнейших времён. – Книга IV (тома 7-8). – 109.

рішення до суду вищої за саном особи. Однак траплялося, що такі звернення були мало ефективними, тому часто зверталися до суду великого князя. 9 грудня 1583 р. владика Берестейській єпископ Феодосій отримав від короля листи у справі про незаконне розірвання шлюбу, яке здійснили підвідомчі йому попи Берестецький і Кам'янецький. Позивач Кіндрат звертався до Феодосія зі скаргою на те, що попи його розлучили із жінкою за її заявою безпідставно, не повідомивши йому. Феодосій призначив “рок за чотири тижні”, однак попи не з’явилися і Феодосій, вирішивши “заочне не судити”, звелів Кіндрату подавати позов удруге. Тоді Кіндрат поскаржився на єпископа у гродський суд. Володимирський вїт особисто відвідав Феодосія і підтримав позов Кіндрата. Єпископ скасував декрет попів, “за никчемных их узнавши”, але самих попів не покарав, тільки поговорив із ними, не присудив Кіндрату відшкодування збитків. Невдоволений рішенням Кіндрат апелював до королівського суду²⁷⁹.

Загальна криза православної церкви на українських землях другої половини XVI ст. сприяла тому, що функції та компетенція духовних і світських судів, порядок розгляду справ у порядку апеляції нерідко істотно порушувався. Сприймання норм канонічного права було позбавлене пійтету навіть з боку суспільної верхівки (водночас сторони і судді посилаються на норми світського права як на беззаперечні). Показовим прикладом може бути справа між княжною Ганною Загоровською і Катериною Чорторийською. У 1583 р. до духовного суду м. Володимира надійшов позов дочки Василя Загоровського Ганни на княжну Катерину Чорторийську, яка “присвоїла” собі титул і права жінки Загоровського. Під час розгляду справи з’ясувалося, що Василь Загоровський розлучився із своєю першою жінкою Марушею Збараською, матір’ю Ганни, перед приятельським судом (третейським), причому сторони отримали від третейських суддів “розлучні листи”. Князь Загоровський одружився вдруге, взявши за жінку Катерину Чорторийську. Після смерті князя його дочка від першого шлюбу Ганна, прагнучи отримати чималу батькову спадщину, порушила справу проти мачухи, заявивши, що другий шлюб був недійсним, оскільки розлучення за рішенням третейського суду не є законним. Владика визнав документ про розлучення “неслушним” і “яко неслушный и неправый, скасовал и внивеч обернул”. Відповідачка Катерина Чорторийська, “разумеючи то себе быти з уближеньем

---

²⁷⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – С. 365-367.

права свого”, стала вимагати перенести справу на суд митрополита, після чого, “на року ставши и в право вступивши, не слухаючи до конца розсудку нашого, проч отошла”. Тут духовний суд послався на арт. 2 розд. IV Статуту 1566 року, однак справу згідно із нормою Статуту не вирішив і передав її на розгляд короля. За дорученням короля справу мав розглянути митрополит Онисіфор, який, ознайомившись “з крилошани своїми” і з матеріалами справи, заявив, що вона йому не підсудна, а на підставі апостольських правил і церковних канонів підлягає суду єпархіального архієрея Феодосія Лазовського. Тоді король повторно доручив єпископу Феодосію розгляд справи, призначивши йому в асистенти Холмського єпископа Леонтія Зеновича-Полчицького. Згідно із канонічним правом, рішення мало бути винесеним на користь Ганни, однак єпископ Феодосій, “осветчившись Богу и всем людем”, що судить по совісті, оголосив, що визнає Катерину Чорторійську за законну жінку, а її дітей – за законних спадкомців. Княжна Ганна заявила, що рішення є “неслушним, писму Божому, праву посполитому и розумови противным” і повторно апелювала до короля “яко до суду вышшого”. Єпископ Холмський її підтримав. Очевидно, не дочекавшись відповіді короля, Ганна Загоровська подала на Катерину Чорторійську позов, підписаний католицьким єпископом Львова і православними єпископами, до Володимирського гродського суду. За скаргою Ганни єпископу Феодосію вручили позов про незаконне вирішення справи від Київського митрополита Онисіфора²⁸⁰.

У судових актах періоду, що розглядається, знаходимо вказівки на випадки доручення великим князем вирішити спір між духовними особами світським судом. У 1516 р. воєвода Київський Андрій Немирович розглядав спір між ігуменом і “старцями” Пустинського Нікольського монастиря й Софійським намісником митрополита. Розгляд справи відбувався у присутності світських осіб²⁸¹. Апеляційною інстанцією для доменіальних церковних судів були суди воєвод і старост, а пізніше – гродські суди. 12 квітня 1561 р. Хорлупський врядник Луцького владики Марка Жоравницького приніс скаргу до Луцького гродського суду з приводу побиття його слуг врядником Жидичинського архимандрита Юни. Причиною звернення до гродського суду стала відмова архимандрита Юни вчинити суд над винним²⁸².

²⁸⁰ Там само. – С. 336-343, 348-349.

²⁸¹ Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – С. 121.

²⁸² Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 27.

3.3. Третейські і мирові (полюбовні) суди

Перші документи, які фіксують діяльність третейських судів на українських землях Великого князівства Литовського, належать до XV ст.²⁸⁴ Але вважаємо слушною точку зору Ф. Леонтовича, який зазначив, що “в литовсько-руському праві ніколи не зникав один із докорінних поглядів давньоруського права про посередницький характер суду і наряду як князя, так і інших органів суспільної влади”²⁸⁵. Ці погляди, на думку Ф. Леонтовича, виявились у широкому розвитку,

---

²⁸³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. III. Акты о браном праве и Семеном бите в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – С. 271.

²⁸⁴ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 32, 47; Грамоты XV ст. – С. 18.

²⁸⁵ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 190.

з одного боку, інституту полюбовних і приятельських судів, а з іншого – системи “приказань”, або доручень, які давались у кожному конкретному випадку великим князем як Пани-Раді, так і будь-кому зі своїх намісників, старост і воєвод здійснити третейський суд з різних питань і зі справ адміністративних і судових. Отже, інститут третейських судів не був привнесеним ззовні, а виник як результат органічного розвитку державного і правового життя князівства.

Третейські суди виникли при дворі великого князя²⁸⁶. Існування їх вдовольняло потребам і влади, і населення. Для влади передача частини справ на розгляд третейських суддів означала значне розвантаження від надмірної кількості судових справ, отже, господар не заперечував намірам сторін звернутись до третейських суддів. У свою чергу, населення охоче вдавалося до вказаного суду в пошуках швидшого вирішення справи. Крім того, досить часто відповідачі навмисне чинили перешкоди вирішуванню справи в державному суді, щоб змусити позивача перенести справу в третейський суд, оскільки в ньому можна було сподіватись на більш вигідні, порівняно із такими, що передбачені законом, умови примирення²⁸⁷.

Третейський суд розглядав переважно цивільні, зокрема земельні, справи. Іноді тут розглядались і кримінальні справи, окрім особливо тяжких, за скоєння яких передбачалось публічне покарання або страта²⁸⁸. Сторони заявляли про свою згоду вирішити справу полюбовно у великокнязівську канцелярію, яка призначала склад такого суду. Таким чином, третейський суд не був постійною судовою установою, а призначався окремо для кожної справи. Отже, на початку свого існування третейські суди наближались до одного з різновидів великокнязівського суду, однак ми їх не ототожнюємо з такими, оскільки суттєва відмінність полягала в тому, що склад маршалківського або комісарського суду не залежав від волі або згоди сторін, і передача справи від великого князя до суду маршалка або комісарів відбувалася з ініціативи самого великого князя, тоді як до третейських судів сторони вдавались свідомо і обов’язковою була згода з кандидатурами суддів. Третейськими суддями мали бути особи, що відповідали певним вимогам. За Статутом 1566 року, це мали бути “персоны разных чинов знатные, добросовестные и в правах искусные” (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 60). До кінця XV ст. в організації діяльності третейських

²⁸⁶ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 32, 47.

²⁸⁷ Левицький О. Ганна Монтовт. – С. 148.

²⁸⁸ Пашук А.Й. Судові установи і їх діяльність на Україні. – С. 49.

судів відбулись певні зміни. По-перше, до них почали вдаватись і регіональні державні суди. По-друге, судді не призначались, як раніше, а стали обиратись самими сторонами: “А так мы з розсудку своего нашли, абы они, упросивши собе приятелей своих, кого хочючи, на кгрунт певный сами выехали и приятелей своих вывели, хто кого может себе звести”²⁸⁹. Вказані зміни сприяли поширенню правових знань серед населення, оскільки будь-хто із магнатів, шляхтичів або міщан міг бути обраним у третейські судді.

Отже, суспільство із пасивного спотерігача перетворюється на активного учасника судового процесу. Однак передача суспільству права суду стосувалася лише певних верств населення: до третейських судів вдавалися майже переважно магнати та шляхта.

Третейський суд мав дотримуватись існуючої судової процедури згідно з діючими законами. Як і державний суд, він мав право висилати позови через посильних за рахунок позивача, виносити рішення і вирoki, видавати судові листи. Звичайно листи підписувались третейськими суддями, свідками та обома сторонами (“И на то есьмо дали пну Михаилу Елу Малиновскому маршалку его кр мл а пну Богдану Патрикею Радогощкому, пну Или Золотолинскому [сторонам] сес наш лист доброволное ... и загодення ншого [осіб, що склали документ] з ними печатми и с подписами рукъ ншихъ власных. А для лепшого твердости и сведомя его мл княжи княз Лев Сангушко Кошерский [третейський суддя] и их мл панове приятели наши, на то з obu сторон взятые, ... свое печати приложили к сему ншему листу”²⁹⁰). За бажанням сторони могли просити великокнязівського підпису, який надавав листам більшої ваги. Хід розгляду справи третейським судом протоколювався і надсилався до відповідного державного суду – центрального або місцевого. Рішення третейського суду вважалося таким же обов’язковим для виконання, як і рішення державного суду. Судові листи, видані третейським судом, мали таку ж юридичну силу, як і видані державним судом, особливо якщо були затверджені великим князем.

За Статутом 1566 року, інститут третейських судів діяв і після проведення судової реформи 1564-1566 рр. Оскільки третейські суди розглядали здебільшого цивільні справи, то їхня діяльність певною мірою контролювалася земськими судами. Було визначено, що земський

---

²⁸⁹ Грамоти XV ст. – С. 123.

²⁹⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 63-64.

суд має забезпечити виконання вироку третейського суду при відмові однієї із сторін виконувати його. Справа переносилась у земський суд, якщо третейські судді не могли дійти згоди, “компромісу”; у такому випадку вирок виносився земським судом спільно із третейськими судьями. Статут 1588 року визначав, що земський суд є апеляційною інстанцією для третейських судів. Винесення рішення земським судом у випадку апеляції могло відбутись і без особистої присутності однієї із сторін.

Подібними до третейських були полюбовні (мирові) суди, які діяли і за Статутом, і за Саксонським Дзеркалом, отже, до них вдавались і в державних судах, і в судах магдебургій²⁹¹. Зустрічаються випадки мирової згоди навіть у копному судочинстві²⁹². Мирові судді обирались сторонами з-поміж осіб сумлінних, повнолітніх, без фізичних вад, обізнаних з права, як правило, однієї соціальної приналежності із сторонами. Не могли бути мировими судьями “слуги невольні”.

Хоча в організації і діяльності полюбовних судів багато спільного з такими третейських судів, офіційна різниця між ними полягала в тому, що сторони вдавались до мирового суду без повідомлення про це державного суду і до офіційного порушення справи в державному суді: “Я, Андрей Александрович Сангушковича, староста володимерский, смотрели есмо того дела, просили мене з obu сторон пнове Ляховские ... а пнове Радовицкие... иже бых промежи ими справедливости досмотрел ...”²⁹³. Більський обласний привілей (1501 р.) визначає, що при укладенні полюбовної “згоди” після звернення до суду (у випадках бійки “до кривавих ран”) сторони мали сплатити судді і підсудку 5 грошей²⁹⁴. Однак, як вказувалося, державні суди були переобтяжені справами, отже, на практиці вони самі рекомендували сторонам вирішити спори мирним шляхом посередництвом третейського суду; таким чином, вказані види судів фактично не розрізнялися.

---

²⁹¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – С. 45; Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 2. – 1499-1507. – С. 314.

²⁹² Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 69.

²⁹³ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 219-220.

²⁹⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 192.

Як і третейські, мирові суди розглядали здебільшого цивільні і дрібні кримінальні справи. Значна частина мирових угод стосувалась земельних суперечок шляхти. Більський привілей 1501 р. визначав, що вдаватися до мирової угоди можна лише у випадку “посполитих члонків”; “члонки замкове” (“старостинські артикули”) має судити староста (в інших землях – воєвода), мирова угода до них не застосовується²⁹⁵. Заборонялося також укладати мирову угоду зі злодієм; укладання такої угоди вважалося злочином проти суду. Але оскільки публічноправовий погляд на злочин ще тільки формується, а у приватному праві злочин трактується як “школа”, то головною метою покарання було відшкодування збитків потерпілій стороні; тому на практиці зустрічаємо випадки звернення до мирового суду при скоєнні тяжких кримінальних злочинів як магнатів і шляхти, так і мешканців магдебургій. У 1566 р. в Луцьку мировим судом було укладено угоду між селянкою пана Хоєнського і зем’янином Федором Сенютою, слуга якого пограбував її і побив. За вироком мирового суду, Сенюта повинен був сплатити потерпілій 4 копи литовських грошей за побиття і виплатити вартість вкрадених речей²⁹⁶.

Князь Андрій Курбський і його жінка Марія Юріївна Козинська завдали одне одному численних і значних збитків. Князь скаржився, що жінка намагалась отруїти його, а її син від першого шлюбу – навіть вбити. Жінка, у свою чергу, скаржилась, що Курбський її бив, тримав у в’язниці, змусив її дати йому кілька бланкових аркушів із печатями і підписами княгині. Для вирішення справи сторони, за обопільної згоди, обрали мирових судів, з боку княгині ним був мінський воєвода Сапіга, які винесли вирок: розлучення сторін. Деякі маєтки княгині за рішенням суддів мали перейти у власність князя Курбського. Але справа на цьому не скінчилась. Свари тривали, і мирові угоди сторони укладали ще двічі²⁹⁷.

Траплялись випадки мирових угод і при більш тяжких злочинах. Слуга вже згаданого Андрія Курбського, Іван Келемет, зазнав нападу володимирських міщан і князя Булиги і був забитий ними на смерть, причому його гроші і речі вбивці пограбували. Булига до суду не з’явився, і гродський суд виніс вирок про сплату ним головщини і

---

²⁹⁵ Там само. – С. 192.

²⁹⁶ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 60.

²⁹⁷ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 150-151.

всіх збитків, а сам Булига мав стати перед великокнязівським судом. Але вбивця за посередництвом декількох панів уклав мирову угоду із Курбським, зобов'язавшись сплатити йому за голову вбитого та відсидіти у володимирському замку рік і шість тижнів²⁹⁸.

Постанова мирового суду приймалась більшістю голосів. Допускався перегляд обсягу зобов'язань, якщо сторони або сторона не погоджувались із тим, що визначила постанова. За відсутності незгоди робився відповідний письмовий запис, за яким сторони зобов'язувалися виконувати вирок мирового суду; гарантією виконання зобов'язання виступала “зарука” – визначений мировими суддями штраф за ухилення від виконання вироку: “А хто бы з них [сторін] хотел тые грани або закопы рушити, тот мает заплатити брат брату десет коп грошей, а тые грани зася мает поправити”²⁹⁹. Відсутність запису про “заруку” була підставою для оскарження постанови мирового суду. Також підставою для оскарження і невиконання постанови було порушення суддями правової процедури, передбаченої і для державних судів: необхідно було зробити запис про передачу справи в мировий суд, постанову оформити письмово і затвердити підписами мирових суддів, судді повинні були вирішити всі питання, передбачені записом. Однак, як і в державних судах, не дозволялося розглядати додаткові обставини справи, які не були вказані у записі.

При невиконанні вироку мирового суду однією із сторін інша мала право звернутися до земського або гродського суду. У разі відсутності порушень права постанова мирового суду залишалась без змін, а сторона, яка не виконала постанови, сплачувала штраф і збитки позивача. Так, згаданий вище Федір Сенюта виїхав з міста, не виконавши постанови мирового суду. Потерпіла селянка звернулася до Луцького гродського суду, який виніс рішення стягнути з відповідача штраф і відшкодування “обиди” потерпілій³⁰⁰. Отже, за відсутності незгоди між сторонами, держава практично не втручається в мирові суди, причому рішення такого суду має таку ж юридичну силу, як і рішення третейського суду. Існування третейських і мирових судів санкціоноване державою. Таким чином, функціонування на українських землях Литовсько-Руської держави третейських і мирових судів

---

²⁹⁸ Там само. – С. 152.

²⁹⁹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 220.

³⁰⁰ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 60-61.

3.4. Суд в українських містах з магдебурзьким правом

Вперше на українських землях магдебурзьке право з'явилося ще при Данилі Галицькому, але ним користувались лише німці-колоністи, які мешкали в руських містах; у 1339 р. останній галицький князь Болеслав-Юрій вперше надав магдебурзьке право цілому місту – Сяноку. Після загарбання Галичини Польщею магдебурзьке право одержали майже всі українські міста краю. Після Кревської унії 1385 р. магдебурзьке право почало інтенсивно насаджуватись в українських містах Великого князівства Литовського. Дещо уповільнився цей процес за часів володарювання Вітовта, але в другій третині XV ст. знов набрав сили. Одна з причин полягала в тому, що польські королі, які водночас були великими князями литовськими, розглядали впровадження католицького за походженням права як засіб католизації і полонізації литовсько-руського населення. Так, привілей на магдебурзьке право місту Більську (1430 р.) був наданий “с целью умноженія доходов державы и заселенія пустых мест и лесов католиками”. Війту дозволялося заселяти Більськ католиками, тобто німцями й поляками, але разом з тим заборонялося чинити кривди православним, які мешкали в місті до того³⁰¹.

Таким чином, на українських землях у XIV-XVI ст. магдебурзьке право одержали Сянок (1339), Львів (друга половина XIV ст.), Кам'янець-Подільський (1374), Берестя (1390), Дорогичин (1429), Більськ (1430), Луцьк (1432), Кременець (1438), Житомир (1444), Смотрич, Хмельник і Червонгород (1448), Володимир-Волинський (друга половина XV ст.), Київ (1494-1497), Дубно (1498), Рівне (кінець XV ст.), Перемишль (кінець XV ст.), Левков (1503), Квасов (1513), Дорогобуж (1514), Білев (1516), Кузьмин (1517), Ковель (1518),

---

³⁰¹ Шкварець В., Шитюк М., Ковальова С. Історія держави і права України: Навч. посібник. – Миколаїв, 1999. – С. 58.

Острожець (1528), Торчин (1540), Берестечко (1547), Вижва (1548), Костянтинів (1561), Поліщенці (1561), Брацлав (1564), Олика (1564) та інші³⁰².

Надання місту магдебурзького права передбачало заміну на його території руського права німецьким, вилучення міста з-під юрисдикції воєвод, старост, намісників та інших представників державної влади на місцях; впровадження самоврядування. Реалізація вказаних принципів неминуче мала привести до формування міщанства як замкнутої, корпоративної верстви. Однак, на українських землях норми і принципи магдебурзького права трансформувалися під впливом, насамперед, місцевого звичаєвого права і реалій економічного, політичного і правового життя Великого князівства Литовського, тому міщанство до певної міри інтегрувалося в суспільне і державне життя країни. Красномовним свідченням традиційного для руського менталітету сприймання чужого за походженням права є той факт, що 23 серпня 1568 р. на прохання князя Андрія Івановича Вишневецького двом його містечкам, Андрієву і Половцям, надали магдебурзьке право³⁰³.

На чолі магдебургії стояв вїйт (від німецької назви відповідного чиновника “fogt”). Він мав широкі імунні права та привілеї. У жалуваній грамоті Сигізмунда II Августа на Володимирське вїйтство (1566 р.) читаємо: “Его самого и потомков его, которые войтами будут... от всякого права и суда землянского, кгородского и иного всякого вызволяем...але гдебы кому з уряду своего войтовского что вчинил, тогда ни перед кого иного одно перед нас, господаря, позыван и через нас сужон быти мает... Также и потомство его вызволяем и волними чиним от всяких платов, податков, цыншов и иных всяких повинностей, надто мы, господар, его самого и потомство его... от войны вечным часом волними чиним”³⁰⁴. Спочатку посада вїйта була спадковою, але згодом на українські магдебургії Великого князівства Литовського поширюється польське правило, за яким державні посади можуть відчужуватись (даритись, продаватись), даватись в оренду тощо. “...в... привилее нашом [великого князя] выписали есмо...тот Монушко [вїйт] волен тое вїйтство отдати, продати ку своему вжиточному и лепшему обернути, как бы ся налепей ему видело”, – зазначено в запису в

³⁰² Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – С. 47.

³⁰³ Литовская Метрика. – С. 199.

³⁰⁴ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 98.

великокнязівській канцелярії від 8 лютого 1505 р.³⁰⁵. Посада вйта, як і посади воєвод і старост, розглядається і владою, і населенням як своєрідне феодальне держання, отже, як джерело прибутку, тому може виступати, наприклад, як засіб розплати за борги. У 1506 р. служебник Матуш заслужив у великого князя 100 золотих. Князь дав служебникові вйтівство Волковийське, і той “за то господарю его милости тую сто золотыхъ за службу свою отпустил”.³⁰⁶ Королева Бона викупила Луцьке вйтівство у дочок вйта Яна, а пізніше частину прибутків, які належали вйтівству, проміняла на декілька сел Луцькому старості князеві Сангушко-Коширському. Однак королева зазначила, що князь Сангушко-Коширський не має права призначати лентвйта та судити міщан. Вже згадуваний Андрій Іванович Вишневецький за великокнязівським пожалуванням мав право призначати вйта у своїх містечках Андрієві і Поповцях “яко оных дедич”³⁰⁷. Наведені приклади свідчать про те, що інститути, притаманні магдебургіям, інтегрувалися в загальнодержавне життя князівства.

Влада вйта в місті, у тому числі і судова, була практично необмеженою. Це породжувало численні випадки зловживань владою. У 1566 р. міщани Володимира порушили клопотання перед Сигізмундом II Августом про усунення вйта Максима Лудовича від влади за зловживання. Великий князь задовольнив прохання міщан³⁰⁸. Щоб запобігти зловживанням владою з боку вйта, деякі багаті міста викупувають вйтівство. Для вказаної операції необхідним був дозвіл великого князя. У привілеї Сигізмунда I міщанам міста Більська на право викупити на міські кошти вйтівство вказано: “...тое войтовство к местному пожитку мають держать, и его вживати со всем, што на тое войтовство здавна прислухаеть, а войта мають себе обирати тамошнего доброго человека, мещанина бельского, хто им будет люб и который бы ся добре у праве майтборском рядил и с ними справовал”³⁰⁹. У таких містах посада вйта стає виборною, а його функції передають органам самоврядування, насамперед, раді.

³⁰⁵ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 156.

³⁰⁶ Там само. – С. 175.

³⁰⁷ Литовская Метрика. – С. 199.

³⁰⁸ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 24.

³⁰⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – С. 203-204.

Рада і лава складала магістрат. Рада виконувала адміністративні функції, лава – судові, але в українських магдебургіях чіткого розмежування між ними не було, отже, розподілу влади в сучасному розумінні цього слова не було; до того ж центральною фігурою влади, як вже вказувалось, був війт, якому підпорядковувались і рада, і лава. Рада складалась з бурмістрів та колегії радців, яких призначав війт з кандидатів, визначених міщанами. До її компетенції входили нагляд за дотриманням правил торгівлі в місті: за правильністю мір і ваги, за якістю товарів, які продаються; за порядком у місті, за збереженням суспільного майна. У деяких містах рада мала право суду у цивільних справах, у яких правота позивача була очевидною, а також у найважливіших кримінальних справах. Однак, рада тільки вирішувала, чи винний звинувачений, а вирок виносився війтом. Також війт був апеляційною інстанцією для суду ради (на рішення самого війта апелювали до великого князя). Встановлення виборності посади війта означало підпорядкування останнього раді, це, зокрема, виявлялось у тому, що тепер на рішення війта апелювали до суду ради. Якщо ж місто викупувало війтівство, всі функції війта, у тому числі й судові, відходили до ради.

Судовим органом українських магдебургій була лава. До її складу входили війт і присяжні лавники, яких війт обирав разом із міщанами. За магдебурзьким правом, лавників мало бути 11 (за числом апостолів, крім Іуди), війт був 12-м. Однак на практиці їх було 7, 6 і навіть 3 особи³¹⁰. Лава засідала в суді, розглядала справу й виносила вирок. Іноді лава об'єднувалася із радою для розгляду неординарних судових справ.

Головою колегії лавників був лентвійт. Він призначався війтом із міщан і виступав як посередник між війтом і міською общиною.

Державні суди мали право втручання в суди магдебургій. Так, наприклад, коло справ, підсудних лаві, варіювалося для різних міст і визначалось великокнязівським привілеєм на надання місту магдебурзького права. У підтвердній грамоті Сигізмунда I місту Києву на магдебурзьке право від 12 січня 1516 р. читаємо, що війт і лавники судять міщан в усіх кримінальних справах, “в великих и поточних, то есть – о злодействе, о кровопролитей, о убійстве, о усеченіи члонков яких, о пожогах и в инних всех проступках... Томуж войтове места нашего Киева все справи криминальные, головніе, горловіе, о пожогах

---

³¹⁰ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 170.

и инніе все вишеозначенніе даемо моц и власть зуполную судити, проступних карати...”³¹¹. Однак, в жалуваній грамоті великого князя Олександра на магдебурзьке право місту Волковийському зазначено, що “...зъ моцы и судов врадника [війта] Волковыйского ихъ его милость вызволилъ: нижъли, што ся дотычет квалту, пожоги, розбою, всилства, то его милость на себе взялъ и на врадники свои”³¹². У жалуваній підтвердній грамоті на магдебурзьке право міщанам міста Високого від 26 червня 1510 р. вказано, що “коли пригодить ся судъ о квалтъ и о розбой и о пожогу и о злодействе зъ лицом, тогды наместник маеть судити з радцами, а коли без лица злодей, тогды до войта маеть дан быти”³¹³. У привілеї на магдебурзьке право місту Мілейчицям вказувалось, що війт взагалі не має права суду без намісника мілейчицького³¹⁴. Отже, якщо лава Києва одержала право судити всі злочини киян, з юрисдикції лави Волковийська було вилучено справи у так званих “старостинських артикулах”; у місті Високому такі справи судили великокняжі намісники із радою або війт; в місті Мілейчицях війт взагалі був позбавлений права суду за будь-якими справами без намісника. Причиною такого втручання влади в недержавні суди було, на наш погляд, не так піклування про правосуддя, як прагнення зберегти за собою частину судових прибутків: “Наместник маеть судити при войте и при бурмистрах, для смотренья вин (тобто задля нагляду за кількістю судової платні)”. “А з вин и пересудов на замок два гроша, а войту третий грош с тых жо вин”, – зазначає привілей Мілейчицям³¹⁵.

В українських магдебургіях склалася своя система судів, відмінна від класичної. За Саксонським Дзеркалом і Вейхбільдом (кодексами магдебурзького права) існувало три види судів: буркграфський суд (він же був і головною судовою інстанцією), суд виложений, суд поточний. Перші два види судів діяли в усталені терміни судових сесій, останній – за потребою в інтервалах між сесіями. Всі три суди

---

³¹¹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 48-49.

³¹² Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 636.

³¹³ Шкварець В., Шитюк М., Ковальова С. Історія держави і права України: Навч. посібник. – С. 110.

³¹⁴ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 161.

³¹⁵ Там само. – С. 161.

мали однаковий склад. У них входили присяжні – шеффени (вони обирались “до життя”) і голова – фогт (він обирався на 1 рік). Присяжні вели попереднє розслідування: вислухували показання сторін, розглядали докази, а потім передавали справу на остаточне рішення фогта. Фогт одержував 1/3 прибутків від судового мита і штрафів³¹⁶.

Буркграфський суд тривав 2 тижні і засідав тричі протягом року в чітко визначені терміни. На ньому розглядались найбільш тяжкі кримінальні злочини, що в основному співпадали із “старостинськими артикулами”: розбій на дорогах, наїзди на домівки, “гвалти панянські” (напади на шляхтичів), спричинення тяжких поранень та покалічень. Крім того, буркграфський суд розглядав позови по боргах, оскільки економічні відносини були найважливішою складовою частиною життя магдебургій. Хоча суд називався буркграфським, буркграф здійснював лише формальну церемонію відкриття суду, чільне місце в судочинстві посідав фогт. Апеляційної інстанції для буркграфського суду не існувало, його рішення вважались остаточними і мали негайно виконуватись.

Виложений суд також засідав тричі протягом року і тривав 2 тижні, але терміни його засідань визначались з розсуду лави і оголошувались нею заздалегідь. Цей суд розглядав майнові справи: суперечки за рухоме і нерухоме майно, за спадщину, укладання боргових узгоджень тощо³¹⁷. Головою таких судів також був фогт.

Суд поточний не мав спеціальних термінів скликання і відбувався в перервах між сесіями буркграфського та виложеного судів у необхідних випадках. Він мав ту ж компетенцію, що і суд виложений.

Відмінності в судоустрої українських магдебургій, на наш погляд, зумовлені значною трансформацією норм і принципів магдебурзького права в Литовсько-Руській державі під впливом вже згадуваних вище чинників. Саме надання місту магдебурзького права у Великому князівстві Литовському розглядалось, насамперед, як право його мешканців самим користуватись одержаними прибутками, у тому числі й від відправлення суду.

У більшості українських магдебургій не було буркграфського суду, оскільки, як вже вказувалось, суд у найтяжчих кримінальних справах знаходився здебільшого в руках державної адміністрації. Право київського магістрату судити справи у “старостинських артикулах”

---

³¹⁶ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 173.

³¹⁷ Сас П.М. Феодалные города Украины XV-XVI веков. – С. 163.

було скоріше винятком, ніж правилом для українських магдебургій. Отже, основними судами тут були виложений і поточний. Також існував гостинний суд (у справах купців, що не були постійними мешканцями міста) і так зване “гаряче право”, тобто суд над злочинцем, впійманим на місці скоєння злочину³¹⁸. Членами вказаних видів суду були, як і в класичних магдебургіях, присяглі лавники на чолі з війтом.

Виложений суд тривав по 2 тижні. У правилах організації виложених судів міста Володимира зазначалось, що “дважды в двох неделях для судов и иных прав местских або припадков повинен войт право гайне осаживати”³¹⁹. Отже, в українських магдебургіях судові сесії були призначені не тільки для відправлення суду, а й для влаштування різноманітних, насамперед, економічних справ міста. Вважаємо, що така практика – показник відсутності судової влади в сучасному розумінні цього слова як в українських магдебургіях, так і в державі взагалі.

На сесіях виложеного суду розглядалися цивільні справи (майнові, спадкові тощо); до нього звертались власники селян-втікачів у місто. Був встановлений 10-річний термін розшуку втікачів, після чого вони вважались повноправними членами міської общини.

Суд поточний збирався на третій день після надходження скарги позивача. До компетенції вказаного виду суду входив розгляд і цивільних, і кримінальних справ. Суд вислухував обидві сторони, розглядав докази, опитував свідків. У процесі допускалася участь прокуратора – адвоката. На відміну від державних судів, адвокат в судах магдебургій виконував роль не представника, а правозахисника сторони. У судовому процесі в українських магдебургіях спостерігаємо ряд елементів українського звичаєвого права, що є доказом впливу місцевого права на чужоземне за походженням. До поточних судів звертались при виникненні справ між міщанами та представниками інших верств, здебільшого магнатами і шляхтою. У вересні 1564 р. шляхтич Фарлей Некрашевич-Бережецький звернувся до лентвійта із скаргою на міщанина Занка і його жінку, які, нібито, вкрали у шляхтича шматок дорогої тканини. Судове засідання з цього приводу відбулося на третій день після подачі позову. Шляхтич з’явився в призначений час із свідками, але лентвійт не став вислухувати їх свідчення, а допросив відповідача Занка. Вислухавши Занка, лентвійт допустив до присяги його жінку³²⁰. Як і в судах на руському праві,

³¹⁸ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття). – С. 171-172.

³¹⁹ Там само. – С. 171.

³²⁰ ІР ЦНБ НАН України. – Ф. 2. – Спр. 22193. – Арк. 2.

допуск сторони до присяги дорівнював визнанню її правоти; вирок був винесений на користь міщан. Таке ігнорування прав вищої за соціальним положенням верстви й відверте порушення правил судочинства у випадках суду між шляхтою і міщанами магдебургій було досить поширеним явищем, що свідчить про певну соціальну захищеність міщан і може слугувати доказом демократичних тенденцій розвитку українського суспільства. Місто на магдебурзькому праві могло виступати як юридична особа проти шляхти. 11 лютого 1537 р. житомирські міщани скаржилися великому князю Олександру, що шляхтич Лука Лозовицький привласнив їхні землі та виганяє їх з цих земель. Шляхтич пред'явив документ, що підтверджував його права на спірні землі. Великий князь вирішив справу на користь шляхтича, тому що докази останнього були ґрунтовними³²¹. Але шляхта нерідко вдавалася до свавілля у відносинах з міщанами. У замковій книзі міста Луцька в записі від 14 серпня 1564 р. читаємо про скаргу луцького лентвійта, бурмистра і міщан на те, що слуги пана Івана Чаплича-Шпановського напали вночі на міську в'язницю, визволили ув'язненого там міщанина і побили сторожу: "... служебники его милости пана Ивана Чаплича-Шпановского, на имя Денис Халецкий з ыншими, з многими товаришами и с помочниками своими, пришедши с оружием ... мощно, кгвалтом, ворота у броне порубали, замки у вежи поламали и поотбивали и, двери выбивши, Федора Иконник, мещанина, который дей был посажен за неотданье плату господарского... з вежи выняли...Пан Иван Чаплич на служебников своих права дати и справедливости чинити не хотел и еще надто отповед и пофалки на мещан Луцких учинил, поведаяючи: иж дей старших мещан шии будут в мене у ланцуху скрипети, и кажу их на ринку кием бити"³²².

Крім лави і ради судової компетенцію мали також цехи. Вони розглядали дрібні справи, які виникали в процесі трудової діяльності членів цеху. Так, до судової компетенції цехів належали справи про порушення трудової дисципліни, порядку на цехових зборах, правил торгівлі тощо. У разі виникнення конфліктів з указаних приводів звертання до цехового суду було обов'язковим; звертатись до інших судів заборонялося під загрозою штрафу або арешту. Цеховий суд не розглядав кримінальні справи. Оскільки вони розглядалися магдебурзьким правом як такі, що становлять загрозу для суспільства, судити їх належало лаві.

³²¹ Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – С. 155-156.

³²² Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 64-65.

Цеховий суд відбувався на загальних зборах або на раді майстрів цеху. Рішення виносили або старші члени цеху, або цехмістр одноосібно. Характер покарання залежав від провини робітника. Цеховим судом застосовувалися грошові або “воскові” штрафи, ув’язнення і навіть виключення членів цеху з організації. До підмайстрів у деяких цехах застосовувалось побиття³²³.

У містах Володимирі і Кам’янці-Подільському існували сходки міської общини (у джерелах відомі як “громада”)³²⁴, які, на думку П. Саса, були трансформацією копних судів³²⁵. На відміну від копних судів, у яких мали брати участь всі голови селянських господарств, у судах общини брала участь частина заможних міщан; присутніми були представники місцевої старостинської адміністрації, які вели протокол і були свідками. Судочинство велося згідно з нормами магдебурзького, а не українського права. На зборах міщани обговорювали випадки порушення правил судочинства війтом, радцями і лавниками, викривали зловживання владою з боку магістрату. Так, на зборах володимирської громади 12 квітня і 15 серпня 1566 р. зазначалося, що в місті не відбувається щорічна присяга радців, а війт допускає зловживання владою³²⁶. Вище вже вказувалось, що в тому ж 1566 р. володимирські міщани звернулись до великого князя з проханням усунути війта від влади і їх прохання було виконано. Така соціальна активність міщан була, з одного боку, наслідком впливу споконвічних українських демократичних традицій, а з іншого, сама виступала як впливовий чинник подальшого розвитку демократії на українських землях в указаний період.

Отже, магдебурзьке право в українських містах Великого князівства Литовського потерпіло значних змін, насамперед демократичних. Це було зумовлено сильними правними традиціями, чії витоки йдуть ще з давньоруських часів. Всупереч прагненню центральної влади, яка водночас була й владою польською, українське православне міщанство не полонізувалося. Воно зберегло і розвинуло демократичні традиції українського суспільства, і вже в часи Речі Посполитої разом із козацтвом стало соціальною силою, яка продовжила змагання за збереження української нації.

---

³²³ Клименко Ф. Западно-русские цехи XVI-XVIII вв. – С. 91.

³²⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – С. 356.

³²⁵ Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – С. 225.

³²⁶ Там само. – С. 226.

3.5. Суди для іновірців

Характерною рисою населення Великого князівства Литовського була його поліетнічність. Представники національних меншин селилися в основному у містах, що було зумовлене специфікою феодального ладу і станового поділу населення. Правовий статус груп населення визначався не етнічним, а релігійним і соціальним критеріями. Магнатсько-шляхетська верства була замкненою, отже доступ до неї був неможливим. Влитися у верству духовенства більшість національних меншин не могли через свою належність до інших, не католицької і не православної, конфесій. Міста, особливо великі торгівельні центри, стали місцем проживання великої кількості іновірців, які утворювали діаспори. Джерела зберегли відомості про купців вірмен, німців, волохів, росіян, турків, які мешкали у великих містах держави, зокрема, у Вільно, Києві, Полоцьку³²⁷.

Як відомо, німецьке населення Литовсько-Руської держави користувалося магдебурзьким правом, яке передбачало й існування спеціальної підсудності. У регіонах, де привілеювало німецьке і волоське населення, існували села на німецькому і волоському праві, жителі яких, хоча і підлягали державній юрисдикції, але могли вимагати від суддів розгляду справ згідно зі своїм національним правом.

Що ж до надання судових пільг представникам нехристиянської віри, то, очевидно, воно практикувалося у Великому князівстві Литовському з кінця XV – початку XVI ст. разом із поширенням в державі ідей Ренесансу та Реформації. Вказівок на надання цій категорії населення судових пільг в більш ранній період нами не виявлено.

Найчисленнішими етнічними групами, які мешкали в князівстві і мали окрему підсудність, окрім німців, були євреї, вірмени і татари. Вирішальним чинником для виділення представників цих народів в особливу соціальну групу, що за правовим статусом відрізнялася від решти населення, була не так національна, як релігійна приналежність: у Литовсько-Руській державі проживали втікачі з Московської Русі, а також етнічні поляки, однак різниці у їхньому правовому статусі з литовським і руським населенням не було. В артикулах Статутів вказується, що викладені норми стосуються християн – католиків і православних – без вказівок на етнічну приналежність. Отже, термін “іногородці” щодо виділених в особливу юридику етнічних груп вбачається у даному контексті неточним. Що ж до терміну “національні меншини”, то його використання відносно середньовічної поліетнічної

---

³²⁷ P. Dabkowski. Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskiem w drugi polowie XVI w XVI wieku (1447-1588). – Lwow, 1912. – S. 75

3.5. Суди для іновірців

Характерною рисою населення Великого князівства Литовського була його поліетнічність. Представники національних меншин селилися в основному у містах, що було зумовлене специфікою феодального ладу і станового поділу населення. Правовий статус груп населення визначався не етнічним, а релігійним і соціальним критеріями. Магнатсько-шляхетська верства була замкненою, отже доступ до неї був неможливим. Влитися у верству духовенства більшість національних меншин не могли через свою належність до інших, не католицької і не православної, конфесій. Міста, особливо великі торгівельні центри, стали місцем проживання великої кількості іновірців, які утворювали діаспори. Джерела зберегли відомості про купців вірмен, німців, волохів, росіян, турків, які мешкали у великих містах держави, зокрема, у Вільно, Києві, Полоцьку³²⁷.

Як відомо, німецьке населення Литовсько-Руської держави користувалося магдебурзьким правом, яке передбачало й існування спеціальної підсудності. У регіонах, де привілеювало німецьке і волоське населення, існували села на німецькому і волоському праві, жителі яких, хоча і підлягали державній юрисдикції, але могли вимагати від суддів розгляду справ згідно зі своїм національним правом.

Що ж до надання судових пільг представникам нехристиянської віри, то, очевидно, воно практикувалося у Великому князівстві Литовському з кінця XV – початку XVI ст. разом із поширенням в державі ідей Ренесансу та Реформації. Вказівок на надання цій категорії населення судових пільг в більш ранній період нами не виявлено.

Найчисленнішими етнічними групами, які мешкали в князівстві і мали окрему підсудність, окрім німців, були євреї, вірмени і татари. Вирішальним чинником для виділення представників цих народів в особливу соціальну групу, що за правовим статусом відрізнялася від решти населення, була не так національна, як релігійна приналежність: у Литовсько-Руській державі проживали втікачі з Московської Русі, а також етнічні поляки, однак різниці у їхньому правовому статусі з литовським і руським населенням не було. В артикулах Статутів вказується, що викладені норми стосуються християн – католиків і православних – без вказівок на етнічну приналежність. Отже, термін “іногородці” щодо виділених в особливу юрисдикцію етнічних груп вбачається у даному контексті неточним. Що ж до терміну “національні меншини”, то його використання відносно середньовічної поліетнічної

---

³²⁷ P. Dabkowski. Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskiem w drugi polowie XVI w XVI wieku (1447-1588). – Lwow, 1912. – S. 75

Литовсько-Руської держави навряд чи є доцільним. Для позначення неавтохтонного населення, якому влада Великого князівства Литовського надала право суду за національним правом, найбільш вірним, на наш погляд, є термін “іновірці”.

Влада Великого князівства Литовського толерантно ставилася до євреїв, очевидно, усвідомлюючи їхню роль у розвитку торгівлі в державі. Першим документом, який регулював юридичний статус євреїв у князівстві, був привілей великого князя Вітовта від 1388 р.

У деяких містах євреї створювали свої общини. Вже наприкінці XIV – на початку XV ст. в Литовсько-Руській державі існувало 5 єврейських общин: у Троках, Бересті, Гродно, Луцьку і Володимирі³²⁸. У другій пол. XV ст. єврейська община виникла у Києві. Євреям було надане право створювати свої суди, які мали судити згідно з національним правом. За єврейським звичаєвим правом ці суди були одноступеневими, виборними, діяли на засадах колегіальності. Суддями обиралися представники кагалу (звідси назва суддів – “кагальні судді”, або “старші судді єврейські”, “школьники”), на чолі колегії стояв рабин, затверджений місцевим гродським урядом або війтом. Суд відбувався за єврейським звичаєвим правом або за Талмудом³²⁹.

До компетенції колегії відносився розгляд судових справ між євреями у релігійних питаннях, а також у цивільних і дрібних кримінальних справах. У тяжких кримінальних справах (“старостинських артикулах”) євреї мали звертатися до державного суду – великокнязівського або суду місцевого старости або підстарости (“жидівського судді”)³³⁰. У всіх справах, що не стосувались релігії, євреї могли звертатись до воєводи, старости або великокнязівського намісника (залежно від того, хто знаходився в місті), обминаючи свої суди; а в разі виникнення серйозних кримінальних справ вони мали право звертатись безпосередньо до суду великого князя. При виникненні справ, які стосувались релігійних питань, апеляції подавали до “старших докторів королівських міст”³³¹.

Аналіз судових актів XVI ст. дає змогу стверджувати, що іновірці охоче звертались в українські суди при виникненні справ на

³²⁸ Леонтович Ф. Исторические исследования о правах литовско-русских евреев. – С. 37.

³²⁹ Там само. – С. 39.

³³⁰ Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudziez rozprawy seymowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznan, 1841. – S. 107.

³³¹ Dabkowski P. Stanowisko cudzoziemcow w prawie litewskim w drugiej polowie XV i w XVI w. (1447-1588). – S. 312.

ярмарках, під час подорожей тощо, тобто за таких обставин, коли не було змоги звернутися до свого національного суду. Так, 1 липня 1445 р. Львівський суд розглядав справу купців-євреїв Іллі з Грубешова і Сахна зі Львова про боргові конфлікти, які виникли під час торгової подорожі сторін до Києва і перебування і Луцьку³³². Важаємо, що такі випадки звернення до християнського суду в обмін національних свідчать, з одного боку, про довіру національних меншин до влади, з іншого – про досить високу толерантність уряду до іновірців.

Прикладом політики державного уряду щодо вказаних народів можуть служити справи володимирських євреїв, яких в 1564 і 1566 рр. звинувачували у ритуальних вбивствах християнських дітей. Оскільки звинувачення ґрунтувались на плітках та чутках, а свідків “віри гідних” не було, Сигізмунд II Август проголосив звинувачених невинними і додав, що надалі справи з таких звинувачень мають бути порушені тільки за наявності трьох свідків-євреїв і чотирьох християн. Король заявив, що такі наклепи викликані прагненням “некоторых подданных его милости господарских, аби могли жидов з мест выкоренити”, а справедливість потребує, щоб “им, яко иным народом и иноверцам, в панствах его милости господарских волно перемешкивающим, поживення слушного вживати”. Тому Сигізмунд-Август проголосив, що такі справи “нигде инде не маем судити, одно на вальном сойме, где будем з зуполною радою нашою седети...” і нагадав про “тот артикул з статуту прав земских, абы таковыя помовцы на бачности мели, иж кто на кого ведет, а не доведет, тым самым мает быти каран.” З прохання володимирських євреїв великий князь наказав “то на рынку у Володимери в торгу обволати”³³³.

Вище вказувалося, що відкупники великокнязівських мит, корчем та інших статей господарського прибутку не підлягали юрисдикції місцевих державних судів, а могли звертатись безпосередньо до центрального державного суду. Щоправда, вказане вилучення відбувалося не за національною ознакою, але об’єктивно склалося так, що названі посади звичайно займали євреї. І хоча судові пільги для відкупників були значно вужчими, ніж для магнатів, сам факт наявності таких пільг свідчить про досить високу національну і релігійну толерантність уряду. Крім єврейських, на українських землях в XIV-XVI ст. існували вірменські общини, найкрупнішими з

---

³³² Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. – С. 26-28.

³³³ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 93-102.

яких були Львівська та Кам'янець-Подільська³³⁴. Перші привілеї вірменським общинам Литовсько-Руської держави були надані ще подільськими князями Коріятовичами (між 1374 і 1393 рр. Поділля входило до складу Великого князівства Литовського на правах васального князівства³³⁵). У 1434 р. Кам'янець-Подільський відійшов до Польщі, але привілеї вірменам залишався чинним. Як повідомляє люстрація 1565 р., у Кам'янці вірмени мали не тільки свої національні суди, а й обирали власного в'їта³³⁶.

Вірмени мали свої одноступеневі суди, влаштовані за вірменським правом. Виложений суд збирався кожні три тижні з вівторка. Перш ніж звернутися до виложеного суду, позивач мав викласти свою скаргу в'їту, який розглядав її з двома “старшими” вірменами, тобто представниками місцевої вірменської еліти. Якщо сторони наполягали на негайному вирішенні справи, то в'їт і двоє “старших” панів виносили рішення тут же. За такий суд стягувалася платня: в'їту – 1 грош, суддям – 2 гроши, слuzі, який проколював справу, – 1 грош³³⁷.

Але зазвичай розгляд справи відкладався до судової сесії. Позивати на суд за вірменським звичаєвим правом треба було тричі у домівці відповідача. Якщо відповідач ухилявся від прийняття позову, то його можна було вручити через міських урядників у будь-якому місці, крім храму. Сторона, яка не з'явилася на суд в'їта, мала сплатити вину 1 грош; якщо вона не з'являлася удруге, то платила 6 грошей, утретє – 6 грошей вини і підлягала ув'язненню. Судова практика базувалася на вірменському Судебнику XII ст., складеному Мхітаром Гошем, але норми Судебника зазнали певної правової аккультурації під впливом українського права³³⁸.

Вірменські суди розглядали справи не тільки вірмен, до них звертались з позовами на останніх і представники інших національностей (поляки, німці, євреї, татари). Суд діяв за вірменським звичаєвим правом на основі колегіальності: мінімальна кількість суддів становила чотири особи, однак найчастіше судили шестеро суддів із “старших” вірмен і в'їт або його намісник. Допускалося представництво сторін (для жінок і слуг воно було обов'язковим, оскільки за

³³⁴ Balzer O. Sadownictwo ormianskie w sredniewiecznym Lwowie. – S. 26.

³³⁵ Przewdziecki A. Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasow. – T. 1. – Wilno, 1841. – S. 147-148.

³³⁶ Balzer O. Sadownictwo ormianskie w sredniewiecznym Lwowie. – S. 28.

³³⁷ O. Balzer. Porzadek sadow i spraw prawa ormianskiego. – S. 29.

³³⁸ Документи на половецком языке XVI века. – С. 18; Balzer O. Statut ormianski w zatwierdzeniu Zygmunta I s 1519. – S. 37.

звичаєвим правом Вірменії, жінки і слуги мали обмежену дієздатність) – у процесі міг брати участь прокуратор (арт. 27 Судебника Мхітара Гоша) або “умоцований” (арт. 14). Якщо за вироком сторона при-суджувалася до ув’язнення, то представник міг відбути покарання замість сторони, яку представляв (арт. 29, 30). Найчастіше пред-ставниками виступали родичі сторін. Професійної адвокатури у XIV – першій половині XVI ст. у вірменських общинах ще не існувало.

Судовий процес у вірменських судах був змагальним. Сторони самі збирали докази і пред’являли їх у суд. Якщо сторона просила часу для представлення доказів (свідків, витягів із книг тощо), то розгляд справи відкладався до наступної судової сесії (арт. 23). Як і в праві інших християнських народів, у вірменському праві велике значення надавалося присязі. Термін присяги становив у виложеному суді три тижні³³⁹. Обряд присяги відбувався у вірменській церкві у присутності вйта, суддів, писаря. Служі, який відчиняв двері церкви, сплачували 6 грошей, вйту – 6 грошей (арт. 74, 75). Неявка на присягу тягнула втрату справи (арт. 81).

Судові акти свідчать, що до вірменських судів населення зверта-лося як у цивільних, здебільшого торгових, справах, так і у дрібних кримінальних³⁴⁰. Справи у старостинських артикулах передавалися на розгляд регіональних судів, а після судової реформи 1564-1566 рр. – гродських судів.

Оскільки вірменські суди за звичаєвим правом були одно-ступеневими, то апеляція на їхні рішення була заборонена. Однак під впливом українського права формується інша практика і вірмени допускають апеляції у місцеві державні суди. Згодом, вже в Речі Посполитій, у 1574 р., офіційною апеляційною інстанцією для вірменських судів стає асесорський суд³⁴¹.

Значною за кількістю етнічною групою, що мешкала на україн-ських землях в XIV-XVI ст., були татари. Зауважимо, що стосовно них влада була значно більш упередженою, ніж до представників інших національностей, що цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги тодішні зовнішньополітичні обставини, коли з 80-х рр. XV ст. регулярними стають навали Кримських татар на Велике князівство Литовське.

---

³³⁹ O. Balzer. Porzadek sadow i spraw prawa ormianskiego. – S. 51.

³⁴⁰ Документи на половецком языке XVI века. – С. 34, 87, 154.

³⁴¹ Balzer O. Statut ormianski w zatwierdzeniu Zygmunta I s 1519. – S. 37.

Однак, незважаючи на певні привілеї, загалом і євреї, і татари, як особи, що не сповідали християнську віру, були обмеженими у правоздатності. За Статутами 1529 і 1566 рр., вони не мали права виступати свідками в судах у справах християн (див.: Статут 1529 року, розд. VIII, арт. 5; Статут 1566 року, розд. IX, арт. 3). Вказане обмеження щодо татарської шляхти було скасовано привілеєм Сигізмунда II Августа від 20 червня 1568 р.; Статут 1588 року закріпив право свідчити в суді для татар, які знаходилися на державній службі у Великому князівстві Литовському (див.: Статут 1588 року, розд. IV, арт. 76). Також Статут 1588 року надав право татарській шляхті доводити свою невинуватість присягою (Статут 1588 року, розд. XI, арт. 33). Свідки-татари, які належали до нижчих верств, вважалися менш надійними, ніж християни, особливо в тих випадках, коли останні звинувачували татар у розбійних нападах.

Отже, аналіз підсудності іновірців на українських землях у XIV-XVI ст. дає підстави стверджувати, що влада ставилася до некорінного населення порівняно толерантно. Звичайно, це було зумовлено перш за все економічними чинниками, а не демократичними переконаннями уряду, але на тлі розгулу інквізиції та переслідувань іновірців у Західній Європі такі тенденції вирішення міжетнічних відносин на українських землях можна розцінювати як найдемократичніші для свого часу.

Таким чином, на українських землях Великого князівства Литовського поруч з державними судами діяли недержавні. Копні і церковні суди були спадщиною часів Київської Русі; державна влада Великого князівства Литовського не тільки залишає недержавні суди, а й розширює їхнє коло і санкціонує їхню діяльність: у Великому князівстві Литовському в XV ст. виникають третейські суди, вкорінюються суди в містах з магдебурзьким правом і суди для іновірців. Цей закономірний і об'єктивний процес набуває інтенсифікації в XV ст., в період трансформації в державі монархії ранньофеодальної у монархію станово-представницьку. Характерна для ранньофеодальної монархії невідділеність суду від адміністрації поступається місцем існуванню недержавних судів, у яких правосуддя здійснюється судьями, обраними або населенням, або навіть самими сторонами. Щоправда, влада залишає за собою право втручання в діяльність недержавних судів: певна категорія справ вилучена з-під їхньої юрисдикції, а також державні суди є апеляційною інстанцією для деяких недержавних судів.

Як зазначалося вище, пріоритет приватного права над публічним був характерний для феодальної доби взагалі та для Литовсько-Руської держави зокрема. Таке панування приватного права в державі частково можна віднести на рахунок несформованості в ній судової влади.

Децентралізація суду, яка полягала у наданні права суду над значною частиною населення приватним особам, відбувалася з ініціативи державної влади. Цей факт можна пояснити, насамперед, демократичними традиціями, чії витoki брали початок ще з часів Київської Русі. Звичайно, демократія Київської Русі була скоріше проявом архаїчності, решткою родоплемінних відносин, періоду військової демократії, але саме вона стала базою для подальшого демократичного розвитку суспільства Великого князівства Литовського.

Ще одним чинником, який сприяв виникненню недержавних судів, було ставлення до суду як до справи другорядної для державного життя князівства внаслідок відсутності в державі судової влади в сучасному розумінні цього слова. Влада розглядала передачу права суду недержавним судам як засіб, з одного боку, розвантажити себе від, на її погляд, другорядних справ, з іншого – як засіб матеріальної винагороди осіб або верств, яким було надане право суду.

Недержавній підсудності підлягали певні верстви населення Великого князівства Литовського. Недержавні суди судили магнатів, шляхту, духовенство, міщан магдебургій, вільних селян, іновірців – практично всі категорії населення держави. Отже, бачимо, що підсудність недержавним судам базувалася на станових засадах. Однак, становий принцип підсудності не став у Литовсько-Руській державі абсолютним, оскільки існувала можливість (щоправда, неоднакова для різних верств) звернутись до державного суду в разі невдоволення вироком суду недержавного. Магнатсько-шляхетська верхівка могла перенести справу з третейського суду до державного і навпаки на будь-якій стадії процесу. Духовні суди, які судили духовних осіб, мали досить чітко окреслену компетенцію за колом справ і за колом осіб, але згодом духовенство також одержує право звертатись до державних судів. Для міщан магдебургій існувало право апеляції до великого князя на вироки міського суду. Судові акти дають нам численні приклади звертання іновірців до державного суду. Отже, спостерігаємо певний паралелізм у діяльності державних і недержавних судів. Така правова нерівність є характерною рисою феодального права і відповідає суспільному і правовому становищу, яке займала кожна з названих верств населення у Великому князівстві Литовському.

Держава залишила за собою контроль і зверхність над недержавними судами, що виражалося у праві втручання в хід відправлення ними правосуддя, в необхідності для недержавних судів дотримуватись діючого права, у праві сторін перенести справу в державний суд на будь-якій стадії процесу. Протягом першої пол. XVI ст. поруч із процесом впровадження в державі писаного права помітне прагнення впорядкувати діяльність не тільки державних, а й недержавних судів. Після проведення судової реформи 1564-1566 рр. залежність останніх від судів державних посилилася: для всіх недержавних судів (крім доменіального) апеляційними інстанціями виступають державні суди; вони ж здійснюють контроль над відправленням правосуддя в недержавних судах. Така ситуація, на наш погляд, є свідченням формування в Литовсько-Руській державі судової влади.

РОЗДІЛ ІV

СУДОВИЙ ПРОЦЕС НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

4.1. Учасники судового процесу.

4.2. Етапи судового процесу.

4.3. Система судових доказів.

4.4. Винесення судового рішення і забезпечення його виконання.

Судовий процес на українських землях Великого князівства Литовського в основі своїй мав давньоруське походження. Процесуальне право – та галузь права, у якій зміни відбувались найбільш повільно, тому саме в процесі збереглась найбільша кількість елементів звичаєвого українського права. Однак, разом з еволюцією правової системи зазнало змін і процесуальне право українських земель. Зміни відбувались в руслі подібних змін у Європі й за аналогічними тенденціями. Отже, з одного боку, українське процесуальне право литовської доби базується на споконвічних давньоруських засадах, з іншого – використовує європейський досвід. Слід зазначити, що з європейського досвіду запозичувалося те, що знаходилося в загальній відповідності з демократичними традиціями, притаманними давньоруському праву. В указаний період виникає ряд демократичних інститутів у державі, формуються демократичні засади організації державно-правового життя. З'являються поняття громадянських прав і свобод особистості, гарантії недоторканості особи тощо (звичайно, тільки у відношенні пануючих верств населення). Релігійне світосприймання поступається місцем раціоналістичному. Вказані зміни накладають відбиток і на процесуальне право Литовсько-Руської держави, у якому протягом XIV – першої пол. XVI ст. відбуваються такі зміни: процес певною мірою позбавляється архаїчності; зменшується (однак не зникає) формалізм процесу, але водночас процес ускладнюється; зароджується публічне право, а з ним й інквізиційний процес; намічається диференціація цивільного та кримінального процесів; процес певною мірою демократизується. Відбувається своєрідний органічний синтез давньоруських, національних традицій і

тенденцій, які були викликані ідеями Ренесансу та Реформації в Європі. Період XIV – першої пол. XVI ст. вважаємо важливим для становлення українського процесуального права (і національної правової системи взагалі) як європейського за змістом і спрямованістю. Як і в Європі в цілому, в українських землях намічаються тенденції переходу від середньовічного права до ранньо-модерного. Процес еволюції інтенсифікувався після проведення судової реформи 60-х рр. XVI ст. Спробуємо проаналізувати процесуальне право та його еволюцію протягом останньої третини XIV ст. – другої половини XVI ст. Враховуючи відносну повільність змін у судовому процесі, а також той факт, що, за умовами Люблінської унії 1569 р., в українських землях зберігалось діюче до унії право, вважаємо можливим за необхідності використовувати джерела та факти, які належать до пізнішого періоду – до впровадження Статуту 1588 року.

4.1. Учасники судового процесу

Вище ми аналізували склад суддів у кожному з державних та недержавних судів. Нині зробимо короткий узагальнюючий огляд складу судів.

Інституту професійних суддів у дореформений період не існувало. Судочинство в державних судах, не відокремлених від адміністрації, відправлялося: у центральному суді – великим князем або особами ним призначеними (звичайно суд доручався членам Пани-Ради, маршалкам, тощо); у місцевих судах судили воєвода або староста. Отже, протягом XIV – першої половини XVI ст. функція судді виступала як другорядна, додаткова справа для державного врячника і, у відповідності до системи кормління, розглядалась як винагорода за сумлінну службу. У доменіальних судах (у тому числі і в церковних доменіальних, і в приватновласницьких містах) функції суддів виконували пани (у церковних доменіальних – духовні феодалі) незалежно від ступеню обізнаності з права або призначені ними урядники. Спеціальних професійних вимог до суддів державних судів не пред'являлося. Допускалося навіть, що вони не знали місцевого права, хоча судити мали саме за звичаєвим правом даної землі. У недержавних судах функції судді виконували: у містах з магдебурзьким правом – обрані на певний термін присяжні судді-лавники або вїйт, який міг призначатись, обиратись до життя або отримувати владу в спадщину, отже, такі, що мали знати право; у третейських судах – добровільно обрані сторонами приватні особи,

звичайно, знавці права; у копних судах – найбільш поважні особи, які знали право; у церковних судах – вищі від сторін за рангом ієрархи, які мали бути обізнані з канонічного права. Отже, у дореформений період функції суддів виконували непрофесіонали, хоча в більшості недержавних судів вимагалось знання права. Для державних судів обізнаність з питань права особи, яка виконувала функції судді, була не обов'язковою. Виникла парадоксальна, на перший погляд, ситуація: недержавні суди висували більше вимог щодо професіоналізму суддів. Основна причина, на нашу думку, полягала в тому, що, внаслідок відсутності судової влади в державі, населення не впливало на призначення суддів державних судів, тоді як в недержавних судах судьями свідомо обирались особи, обізнані з права.

Процесуальне право досліджуваного періоду взагалі не передбачало, що суддя має бути професіоналом у праві. Відсутність судової влади в державі і невідділеність суду від адміністрації зумовили ту особливість процесуального права, що авторитетності судовому рішенню надавала не його відповідність правовим нормам, а ранг особи, яка вказане рішення винесла. Тому при обранні суддів перевагу надавали особам вищого рангу, більшого авторитету і поважності. Існувала також практика перенесення розгляду справи, яка викликала утруднення, від одного судді до іншого, більш авторитетного, який вважався й більш досвідченим і обізнаним з питань права. Так, князі Новосильські та Одоєвські Іван Юрієвич, Федор і Василь Михайловичі в договорній грамоті від 1459 р. визначили: “А чого промежы себе не управимь с тыми великими князи у доконьчанои, ино королю [Казимиру] за то стояти и выправляти”³⁴². Тут, на наш погляд, простежується відбиток притаманного ще давньоруському праву погляду на суддів як на своєрідних посередників (навіть на великого князя)³⁴³. (Цікаво, що “смісний”, або “вобчій” суд удільні князі Московської Русі за неможливості дістатися згоди між судьями з обох сторін переносили на третейський суд великого князя Московського; при виникненні справи між підданими Московської і Литовської Русі третейським суддею призначався Вітовт: “...а что ся сопрутся судьи о которых делех, ино положили на осподаря на вел. князя на Витовта...”³⁴⁴. Оскільки, як вже вказувалося вище, суд мав відбуватися за місцевим правом, а судді державних судів не завжди

³⁴² Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст. – С. 214.

³⁴³ Див.: Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 189.

³⁴⁴ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст. – С. 29-30.

були компетентними щодо нього, роль консультантів у державних судах виконували “сторонні” особи, чия присутність вимагалася ще давньоруським правом. Необхідність участі в судовому процесі в регіональних державних судах вказаних осіб була зафіксована привілеями Волинським і Київським: “а князя и пана и землянина старосте и наместником нашим одному их не судити: маеть при себе посадити князей и панов и землян, теж мает его судити”³⁴⁵. Іншою функцією “сторонніх людей” було наглядати за ходом процесу з метою попередження навмисних чи невільних зловживань владою з боку суддів. Присутність вказаних осіб також зумовлювалася тим, що нерідко акти судочинства не записувались, отже, необхідно було мати свідків процесу, які б могли підтвердити, що судочинство було відправлене із дотриманням усіх процесуальних норм. Таким чином, сторонні особи відігравали в судовому процесі потрібну роль: як консультанти, як свідки і як наглядачі. Їхня участь у процесі була пасивною, безпосередньо на хід процесу вони не впливали, але присутність їх на суді надавала процесові характеру гласності, крім того, вони певною мірою компенсували некомпетентність і непрофесіоналізм суддів. Однак на практиці далеко не завжди присутні особи могли задовольнити вказані вимоги, оскільки на ранніх етапах періоду, що розглядається, склад їх здебільшого був випадковим. У вирокі воєводи троцького князя Костянтина Острозького від 22 січня 1529 р. зазначено, що при ньому “на томъ праве были: пан Матей Войтехович, маршалок господарский, державца волковыйский, а князь Василий Андреевич Полубеньский, маршалок господарский, державца жолудский, каневский и дубецкий, а пан Богдан Довкгирдович”³⁴⁶. У судовому акті від 5 липня 1540 р. читаємо: “Я Янь Внучко [суддя], а при мне были протопопъ ... Юхно, а Лазовский урядникъ пана подскарбего его милости монастыра Городенского”³⁴⁷. У судовому акті від 11 лютого 1540 р. зазначено, що на суді були присутні “я Войтех Требский [суддя] и пр.”³⁴⁸. Отже, суддя навіть не назвав присутніх на ім’я, оскільки вони, як і сторони, очевидно, належали до “посполитого стану”.

---

³⁴⁵ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 182.

³⁴⁶ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – С. 215.

³⁴⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 56.

³⁴⁸ Там само. – С. 57.

Вище вже вказувалося, що, внаслідок давньоруської традиції, присутність сторонніх людей мала місце навіть у великокнязівському суді; вона вимагалася і в недержавних судах.

У копних судах роль присутніх на суді осіб надавалася як призначеним копою, так і обраним самими сторонами особам. Їхня функція відрізнялася від функції осіб, присутніх в інших судах. Оскільки самі судді обиралися з осіб авторитетних, поважних, досвідчених у звичаєвому праві, потреби в консультантах не виникало. Присутні були свідками, які мали зберегти у пам'яті всі подробиці процесу і в разі необхідності відтворити їх, оскільки практично все населення копного округу було неграмотним, отже, запротоколювати хід копного процесу було неможливо. Пізніше вказану функцію перебрали на себе представники державних судів – возні зі своєю “стороною”, тобто особи, які мали після закінчення розгляду справи представити до гродського суду реляцію – звіт про хід копного судового процесу. Попри всі особливості, які мали місце в різних судах, попри перекручення та порушення права, які відбувалися на практиці, вважаємо, що однією з найважливіших і найдавніших засад діяльності судів була колегіальність. Протягом періоду, який розглядається, вказана засада перетворилася здебільшого на формальність, однак скасована не була. Якісні зміни в складі суду відбулися після проведення в другій пол. XVI ст. судової реформи. Як вже неодноразово зазначалося вище, реформа була викликана необхідністю розвантажити адміністрацію від справ, що вважалися державою другорядними, насамперед, судових. Але об'єктивно проведення реформи сприяло виокремленню і початку формування судової влади в Литовсько-Руській державі. Найважливішим наслідком реформи в галузі судочинства стало виникнення інституту професійних суддів. Спроби утворити інститут професійного суддівства простежуються в Статуті 1529 року, у якому воєводи та старости зобов'язуються кожний у своєму повіті обрати двох зем'ян, привести їх до присяги і доручити їм розгляд справ, які надходять за відсутності місцевої адміністрації. Також обрані особи мають бути присутніми при суді воєвод і старост (див.: Статут 1529 року, розд. III, арт. 4). Однак, проаналізувавши судові акти періоду, який розглядається, можна дійти висновку, що на практиці вказане положення Статуту нерідко порушувалося. Місцева адміністрація продовжувала судити населення або одноосібно, або в присутності випадкових осіб³⁴⁹. Статут 1566 р.,

³⁴⁹ Див.: Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 120, 119; Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 125.

закріпивши створення земських, гродських, підкоморських судів, впровадив виборні посади земського судді, підсудка та писаря, а також гродського судді і писаря та підкоморія, які призначались воєводою або старостою. Обрання і призначення мало довічний характер, отже, формується інститут професійних суддів. Визначені були вимоги до осіб, що обиралися або призначалися: ними мали бути “люди добрые, цнотливые, расторопные, в праве умеетные, роду шляхецкого, в том повете добре оселые, не иное веры только хрестиянское” (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 18). Таким чином, держава дбала як про професіоналізм, так і про моральні якості членів суду. По обранні члени суду мали принести присягу, текст якої наводився в Статуті (розд. IV, арт. 19). Посилюється відповідальність членів суду за винесені рішення. Передбачена була відповідальність писаря за внесені в судові книги записи протоколів судового процесу. Оскільки передбачалося, що судді мають бути знавцями права, то потреба в консультантах зникає. Однак у пореформені часи зберігається участь у процесі сторонніх осіб, що, на наш погляд, було, з одного боку, даниною традиціям старовини, з іншого – заходом із запобігання зловживання владою з боку суддів. Доказом, на наш погляд, є той факт, що в пореформених судах склад сторонніх осіб визначався самими сторонами, і вказані особи, як правило, були однієї соціальної приналежності з ними. Крім того, бути присутніми на процесі мали право всі охочі. Звичайно їх було досить багато, оскільки на сесію земського або гродського суду з'їжджалися всі, чії справи чекали на розгляд, а також їхні свідки, родичі, друзі. Всі вони мали право при бажанні бути присутніми під час розгляду не тільки власної справи, але й інших справ. Слід зауважити, що з впровадженням реформи в шляхетсько-магнатських колах значно підвищився інтерес до права і тонкощів судочинства. Як зазначає О. Левицький³⁵⁰, незнання Статуту вважалося ознакою неосвіченості і дикості; із впровадженням інституту виборних суддів, підсудка і писаря знання права стало нагальною потребою, оскільки будь-який шляхтич міг бути обраним на одну з вказаних посад. На нашу думку, це є ще однією ознакою початку формування на українських землях Великого князівства Литовського судової влади. З наведеного О. Левицьким уривку судового листа бачимо, що бути присутніми на розгляді справи дозволялося особам, які користувалися загальною повагою в суспільстві (у даному разі, князю Костянтину Острозькому, воєводі Київському і маршалку Волинської землі, Андрію Вишневецькому, Волинському воєводі і Олександрю

---

³⁵⁰ Левицький О. Ганна Монтовт. – С. 143-144.

Жоравницькому, Луцькому старості)³⁵¹. Отже, процес залишався гласним і певною мірою демократичним.

Таким чином, судова реформа внесла зміни не тільки в судову систему, а й у структуру судів, започаткувавши на українських землях Великого князівства Литовського формування інституту професійних суддів.

В українських судах литовської доби суддям асистували численні врядники – особи, які займали певні “вряди” і виконували певні функції в суді. Серед них судові акти згадують діцьких, вижив, дільчих, єдначів (більшість їх згадується ще в Руській Правді, отже, має давньоруське походження), пізніше – возних. Одним із таких врядників був діцький. До його функцій належало примусово діставити певну сторону до суду або здійснити майнове стягнення за судовим рішенням. “Коли бы ся который князь, або пан, або человек наш пожаловал нашему воеводе на князя, або на пана, або на боярина Киевского: ино ему обослати его листом, абы перед ним къ праву стал; а пак ли бы на лист его не сталь, ино послати децкого и поставити къ праву...”, – читаємо в привілеї Київській землі³⁵². За привілеєм Волинській землі, “коли на кого жалоба прійдетъ, ино того первым листом и другим обослати: и коли на тыи два листа не станет, тогды децкого послати”³⁵³.

За Статутом 1529 року, якщо засуджений ухилявся від виконання судового вироку, його майно віддавалося стороні, яка виграла процес, з призначенням терміну для викупу майна (Статут 1529 року, розд. VI, арт. 17). Ця процедура відбувалась у присутності судді та діцького. Такий засіб виконання судового рішення називався “урядовий грабеж”, на відміну від “безправного грабежа”, тобто такого, що проводився самовільно, без відома уряду.

Діцький також висилався в тих випадках, коли пан відмовлявся “уделати справедливість” у відношенні свого підданого: “Пак ли будетъ некоторый [пан] отводить, ино нам дати децкого: а не пригодить ся нас в великом князьстве Литовском, ино воеводам нашим мощно [силою] дати децкого” (Статут 1529 року, розд. VI, арт. 20).

За свою роботу діцький одержував “діцькування”, розмір якого варіювався в різних регіонах князівства. В Остері, Чорнобилі воно

---

³⁵¹ Там само. – С. 145.

³⁵² Ясинский М. Материалы для истории судоустройсва и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 6.

³⁵³ Там само. – С. 36.

складало 1 грош, у Житомирі, Мозирі – 2 гроши, у Кричеві – 2,5 гроша³⁵⁴. Окрім того, діцький одержував із сторони, яка програла, платню у розмірі 1 грош за кожну милю, що довелося проїхати подорожі – “помильне”.

Якщо судова справа потребувала ознайомлення із обставинами скоєння злочину на місці, великий князь або воєвода чи староста міг послати вижа. Виж оглядав місце злочину, тіло забитого або рани потерпілого, опитував свідків, а потім повинен був офіційно засвідчити те, що побачив або почув: “...на обвожене оного кгвалту ... брал... вижом з уряду замка господарьского... служебника его милости пана... старосты Луцкого, на имя Павла Невишского, и там был и оттоля приехавши, ...тыми словами сознал: иж, будучи у Шулжинцов, видел есми там тых кгвалтовников ... , которые передо мною вижом и пред сторонами доброволне визнавали ... иж, на имене Чернятин кгвалтом наехавши, девку узяли и батка ее Павла Зозулю збили и зранили...”³⁵⁵; “На огледане того вчинку брал в мене вижом боярина господарьского Красноселского Миколая Марковича, который, там [на місці злочину] бывши и оттоля приехавши, ставши передо мною, тыми словами сознал: иж, за посланем врядника [старости Луцкого], ... ездил с поддаными кн. е. м. и з людьми сторонними огледати трупу того небожчика Свирида и видел его обешоного на земли Теслуговской”³⁵⁶. Свідчення вижа мало офіційний, “урядовий” характер, розглядалось як судовий доказ і було підставою для вимагання правосуддя. Передбачалося, що вижем мала бути людина чесна, “віри гідна”. “Дознання вижового выслушавши, припустили есмо...,” – традиційна формула в багатьох судових актах³⁵⁷.

Воєвода або староста міг направити вижив на копні суди. Присутність вижа надавала їх рішенням більшої сили й законності.

Вижів посилав і великий князь, і воєвода або староста, і особи, що судили за їх дорученням. “Вижування” звичайно доручалося їх врядникам-слугам: “Послал зо мною вижом врядовым боярина Любецкого, Терешка”, “на огледане збитя и ран того боярина своего брала ее милост у мене вижом боярина господарьского Красносельского

---

³⁵⁴ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – С. 142.

³⁵⁵ Ясинский М. Материалы для истории судеустройсва и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 51.

³⁵⁶ Там само. – С. 38.

³⁵⁷ Там само. – С. 51, 99.

Ждана Павловича”, – читаємо в судових актах епохи, що розглядається³⁵⁸.

За дорученням великого князя або воєводи чи старости виж міг розслідувати деякі обставини справи або перевірити показання свідків: “Писар Сенко [позивач] рек, абыхмо послали там вижа нашого з десяти рублев того ся доведати, так ли будет, как тые людъци поведали. Ино мы [великий князь Олександр] для лепшое справедливости посылали там вижа нашого з десяти рублев того ся доведати и нам отказати. И дворянин наш Бокей там был, и того осмотрел, и нам отказал ...”³⁵⁹.

Виж надсилався також як наглядач в суд пана над селянами. Він мав право заарештувати і доставити у в’язницю підозрілих у скоєнні злочину осіб. Так, коли пан Борзобогатий ухилився від суду над своїми селянами, які були затримані потерпілими, останні видали злочинців вижу для ув’язнення³⁶⁰.

Виж мав бути присутнім і у разі виклику в суд шляхти для відшкодування збитків. Його посилали також і в разі виникнення справ між шляхтою і міщанами магдебургій. У вже цитованій вище судовій справі від 14 серпня 1564 р. читаємо про скаргу лентвійта, бурмистра й міщан Луцька на те, що слуги пана Івана Чаплича-Шпановського наїхали “моцно, кгвалтом” на міську в’язницю, звільнили звідти ув’язненого, підданого пана Чаплича-Шпановського, і збили охоронців. “На обвожене того кгвалту и на огледане збитя и ран молодца местцького брали в мене вижом з уряду замкового служебника моего Лукаша Кгрушовского”³⁶¹.

Несформованість судової влади в період, що розглядається, зумовила недостатнє сприйняття з боку населення, особливо з боку магнатів та шляхти, членів суду як представників влади. Тому в судових актах цього періоду фіксуються численні випадки нескорення вижам з боку магнатів, шляхти, їхніх слуг, і навіть насильства над вижами. Уже згадуваний виж Павло Невишський докладав, що урядник князя Костянтина Острозького не тільки відмовився чинити

---

³⁵⁸ Там само. – С. 59.

³⁵⁹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – С. 75.

³⁶⁰ Ясинский М. Материалы для истории судоустройсва и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 48.

³⁶¹ Там само. – С. 64-65.

суд над своїми селянами, але й затримав і ув'язнив вижа: “мене вижа в себе загамовал и через три дни держал”³⁶².

За свою роботу виж отримував платню, так зване вижове. Розмір вижового залежав від рангу правителя, що послав вижа, і був визначений Статутом 1529 р. Вижам воєвод, старост і маршалків належало платити по полтині грошей, а вижам їх намісників і служебників – по півкопи (Статут 1529 р., розд. VI, арт. 21). Але часто вижі намагались стягти з населення більшу платню, ніж це було передбачено законом. На сеймах 40-х рр. XVI ст. (Берестейському, Віленському), де йшла мова про розробку та прийняття Другого Статуту, зокрема, про впровадження виборних земських суддів і писарів, стани сейму вказували, що старости, воєводи та їх служебники нерідко посилають вижами людей простих, “віри негідних”, тобто міщан, тяглих мужиків і навіть “холопью невольную”, які беруть вижування по 12 грошей. Вказувалося, що такі вижі, звичайно, дають показання на користь тих, хто їм більше заплатив. Стани сейму просили, щоб великий князь скасував високу судову платню через її “обтяжливість”, тобто висока платня змушувала багатьох відмовлятися від вимагання правосуддя та визискування своєї власності.

Магнати і шляхта домагались, щоб у кожному повіті обирались троє, четверо або п'ятеро присяжних вижив з місцевих бояр-землевласників, людей добрих і гідних віри, які брали б вижування по грошу за милю. Великий князь на це відповів, що залишає рішення за тими, хто вноситиме поправки до Статуту³⁶³.

Серед осіб, що допомагали великому князю і воєводам та старостам у їхній судовій діяльності, були ув'язчі. До їхніх функцій належало введення у володіння маєтком за рішенням суду. Маєток міг передаватися потерпілій стороні як погашення боргу або відшкодування збитків.

Ув'язчі також отримували платню, так зване “ув'язче”. Слід зазначити, що вони одержували ув'язче і тоді, коли вводили у володіння маєтком не за рішенням суду, а за пожалуванням великого князя або воєводи чи старости. Отже, судова й адміністративна платня не завжди розрізнялися, що є закономірним результатом невідокремленості суду від адміністрації, яка існувала у Великому князівстві Литовському до 60-х рр. XVI ст.

У судових актах періоду, що розглядається, також згадуються дільчі – особи, які за дорученням суду здійснювали розділ спірного

---

³⁶² Там само. – С. 123.

³⁶³ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 528-529.

майна між нащадками. Якщо сторони погоджувалися на третейський суд, центральним або місцевим судом призначався єднач, який і вирішував справу.

Названі уряди теж не були постійними посадами, а виконання обов'язків відбувалося за одноразовими дорученнями великого князя або воєводи чи старости.

На противагу їм, писарями та дяками при адміністраторах були постійно призначені особи. Це пояснюється тим, що вони були фахівцями в канцелярських і судових справах, оскільки канцелярське діловиробництво було досить обтяжливим і складним. Писарі і дяки навіть супроводжували великого князя, воєвод або старост у їхніх роз'їздах по державі. Їхня праця високо цінувалася. Так, великий князь Сигізмунд у 1508 році пожалував дяку Олексію Лєвоновичу трьох осіб в селі Мелкияновичах у Слонімському повіті³⁶⁴.

Дяку сплачували за запис у судову книгу ("записне"); за виписку із судової книги платня стягувалася окремо.

Врядники державних судів брали також "ротне" ("от пригледанье присяги", "от виданья святости до присяги"). Якщо до суду або за вироком відповідача належало ув'язнити – вкинути "до вежі", "до колоди", "у нятство", – врядик стягував особливе мито – повежне, поколодне. Його розмір не був усталеним і варіювався в залежності від регіону: у Черкасах і Мозирі – 1 грош, у Кричеві – 0,5 гроша, у Більську – 2 гроши, в Каневі та Чорнобилі – по 3 гроши, у Речиці (устава пану Семену Полозовичу) – 4 гроши³⁶⁵.

Досить часто врядники прагнули порушити традиційний розмір платні й взяти більше, ніж належало. Тому населення скаржилося великому князеві на їхнє свавілля; князь звичайно нагадував місцевій адміністрації про необхідність контролю за врядниками: "а коли дей которого чоловіка, хотя не за вину, врядик твой у колоду усадит, и он дей берет на них поколодного по 12 грошей, а перед тим давали по грошу..."³⁶⁶.

Таким чином, до проведення судової реформи в 60-х рр. XVI ст. система врядів не була постійною, впорядкованою, зазвичай функції судових чиновників виконувались особами, призначеними судовою

---

³⁶⁴ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 667.

³⁶⁵ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – С. 142.

³⁶⁶ Там само. – С. 144.

владою (яка не була відокремлена від адміністративної) на один раз. Єдиним критерієм при призначенні була воля того, хто призначав. Тому часто такі призначення були випадковими, а призначені особи за особистими якостями та рівнем професіоналізму не відповідали вимогам, що їх висувала справа.

Із впровадженням пореформених судів ситуація змінюється. Упорядковується система в'язів, виникають посади професіональних судових чиновників. Основною з-поміж них стає посада возного. До обов'язків возних входило носити позови і викликати ними в суд, призначати "рок" (термін розгляду справи в суді), брати присягу зі сторін і свідків, виконувати судові вироки, проводити слідство і заносити в судові книги всі обставини справи. Серед документів Кременецького земського суду є зізнання возного Ф. Існерського про відсутність ран на тілі повіреного князя Корецького у справі з п. Жоравницьким³⁶⁷, запис возного про вручення позову п. Жабоскрицькій від п. Коритинського³⁶⁸, свідоцтво возного про вручення князем К. Вишневецьким позову кременецькому підсудку Яловицькому³⁶⁹. По призначенні на посаду возний приносив присягу. Статут передбачав смертну кару для возних, які допустили зловживання владою. Отже, держава намагалась забезпечити гарантії справедливого правосуддя. Ще одним кроком у справі формування судової влади у Великому князівстві Литовському було внесення до Статуту положень, які гарантували б безпеку членам суду: при врученні позовів возний повинен був мати при собі двох шляхтичів для свідоцтва на випадок, якщо відповідач чинитиме опір владі; за образу возного і знищення позовів ("естлиб кто посланца от... старост судовых и суда земского с их листами прибил и листы подрал") винний підлягав 12-тижневому ув'язненню в замку. Однак дається взнаки той факт, що судова влада знаходиться в зародковому стані: возному-шляхтичу сплачувалося "безчестя" не як члену суду, а як особі, що належить до провідної верстви у державі.

За свою працю возний мав одержувати по грошу за милю в один кінець, за огляд слідів злочину на місці і за свідчення – по грошу, за введення у володіння за вироком суду – по грошу з кожної служби людей і по півгроша за кожную "пустовщину", яку орють; за стягнення грошей – по 2 пенязя з кожної копи, тобто 0,3 % (Статут 1566 р.,

³⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 40 зв., 41.

³⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 5-7.

³⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 9.

4.2. Етапи судового процесу

Чіткого розмежування між цивільним та кримінальним процесом у законодавчих актах того періоду не простежується. Однак на практиці в кримінальних справах допускалися широкі процесуальні досудові дії потерпілого, спрямовані на пошуки та викриття злочинця. Ці дії передбачались звичаєвим правом і виконувались здебільшого у випадку кримінальних злочинів, особливо тоді, коли злочинець переховувався, намагаючись уникнути правосуддя. Вважаємо, що причину виникнення і зберігання такої практики слід шукати у давній народній свідомості. Приватноправний погляд на злочин як на “шкоду”, тобто на збиток, – державний, сформований в період феодалізму. У народній же свідомості ще довго житиме уявлення про кримінальний злочин як про гріх, аморальний вчинок, який стосується всієї спільноти і кладе ганебну пляму на її добре ім’я (вбивство, наприклад, – це “змаза ґрунту”, осквернення землі), отже, як на справу публічну. Такий погляд сформований ще в додержавні часи і тісно пов’язаний з релігією та мораллю. Зовсім інше ставлення до цивільних справ, вони не вважаються гріхом, отже, є приватними. Основною метою державного покарання було відшкодування матеріальних збитків потерпілому; мета народного правосуддя в кримінальних справах – відплата за заподіяне зло, за гріх. Пошуки злочинця мають додаткову мету: очистити репутацію непричетних до злочину, зняти з них підозру. Звідси – величезне емоційне навантаження кожного елемента ритуалу звичаєвого права, пов’язаного з пошуками та викриттям злочинця.

Влада не забороняла такі дії потерпілого; правомірність і результати їх визнавалися навіть великокнязівським судом.

Потерпілий, при заподіянні йому шкоди, повинен був негайно сповістити про це сусідів, заявити в найближчі урядові установи, а пізніше – до суду та зафіксувати факт злочину в судовій книзі. Публічне оголошення про скоєння злочину називалось поволанням і походило зі звичаєвого права. Поволанням визнавався факт злочину, а також накладався обов’язок на жителів сприяти викриттю злочинця, повідомивши все, що їм відомо про цю справу. Відсутність оголошення про злочин розцінювалася судом не на користь потерпілого. У такому випадку суд піддавав сумніву сам факт злочину, виходячи з

принципу: “кому кривда діється, той сам може правди шукати”³⁷⁰. Отже, потерпілий мав немалою мірою сприяти викриттю злочинця. Вказана засада бере початок зі звичаєвого права, з давньослов’янських правових засад, в основі яких лежить приватноправовий погляд на злочин. Доказом давності походження цієї норми може бути ст. 105 чеського кодексу *Majestas Carolina* (1355 р.), згідно з якою при виявленні пограбування потерпілий мав криком оповістити сусідів про злочин³⁷¹.

Щодо цивільних справ поволаання перестав згадуватись у судових актах XVI ст., однак воно зберігається в кримінальних справах, набуваючи характеру особливого акту оповіщення людності про вбивство та вбивців, що переховуються. Воно здійснювалося під час похорону вбитого урядовою особою або в його присутності родичами вбитого і, за словами І. Черкаського, “мало на меті довести до відома всіх, що такий-то забив такого-то, наче хотіли втовкмачити в пам’ять людську як саме забиття, так і ім’я забивці”³⁷². Слід зауважити, що ритуал, пов’язаний зі звичаєвим правом, мав значне емоційне навантаження і справляв колосальний емоційний вплив на людину. У судовому акті від 1543 р. читаємо: “Подданные князя Костантина его милости Острозкого на имя Сенко, Ярема а Федор Юшкевичи... приехавши мощно, кгвалтом до имениа ее милости кнегини Острозкое на дом слуги ее милости путного Павла Зозулки, двери и окна у хором его повыбивали и, добывшись в дом, кгвалтовным обычаем, дочку его кгвалтом узали и его самого окрутне збили и в перси ощепом [списом] пробил, с которых ран тот слуга ее милости Павел Зозулка после того збитя третего дня умер... Той Павел Зозулка, сходячи с того света, волали и визнавал перед теми же сторонами, иж от Сенка Юшковича, который его ощепом у перси пробил, и от брата его з окрутных ран смерть принял”³⁷³. У судовому акті від 16 квітня 1561 р. читаємо: “...брат небожчиков Юхно чинил поволаане над

---

³⁷⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. VI. – Ч. 8. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. – С. 153.

³⁷¹ *Majestas Carolina* // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. – С. 859-860.

³⁷² Черкаський І. Поволаання над трупом забитого. – С. 98.

³⁷³ Ясинский М. Материалы для истории судоустройсва и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 50.

телом, поведуючи, иж тот брат его, небожчик Грицко, за причиною того и с того Андрейца Манюковича [вбивці] с того света зшол, бо дей он его з лука безвинне пострелил, и с той раны третего дня вмер”³⁷⁴.

Поволання закликало вбивцю з’явитися на суд. Міські суди, згідно з магдебурзьким правом, “поволаного” оголошували “упавшим в праві”, жінку його – вдовою, а дітей – сиротами. Поволання записувалося до книг, де осуджувався вбивця. Від нього відрікались всі близькі йому люди³⁷⁵.

Після оголошення про злочин або одночасно з цим потерпілий розпитував всіх жителів села, округи що кому відомо про злочин. Таке опитування було досить ефективним і часто допомагало виявити злочинця. Зазначимо, що велике значення при цьому мала репутація осіб. О. Малиновський вказував, що за репутацією всі жителі певного регіону поділялись на “зłodіїв приличних”, “лицованих”; людей “подейзрених” (підозрюваних); людей “неподейзрених”, або “неподозрених” (непідозрюваних)³⁷⁶. “Приличними зłodіями” вважали тих, хто будь-коли був впійманий на місці злочину, або в кого було знайдено крадені речі (Статут 1566 року, розд. XIV, арт. 1, 2.). При повторному звинуваченні ставлення до вказаних осіб було інакшим, ніж до інших звинувачених, підозра лягала на них у першу чергу. “Подейзреними” вважались особи, які раніше вже притягувались до відповідальності за злочин і сплячували збитки потерпілому, але їхня вина не була доведена. Також підозрюваними були особи, чию погану репутацію засвідчили мешканці округи, або які були записані в “чорні книги” (Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 25.). Вказаних осіб також могли притягати до відповідальності за підозрою. “Неподозреними” вважали тих, хто був “віри гідний”, тобто не тільки ніколи не притягався до відповідальності, а й ніколи не сплямував свою репутацію. При виявленні в окрузі “зłodіїв приличних” або “подозрених осіб” потерпілий мав право взяти з державного суду возного і в присутності свідків (“людей сторонніх, віри гідних”) здійснити обшук житла підозрюваних. Знайдені крадені речі вважались “лицем”, речовим доказом. Причетність до злочину того, у кого було знайдене “лице”, вважалася недостатньо доведеною, якщо в приміщенні, де було знайдене крадене, були вікна або інші отвори, тобто “лице” могло бути підкинутим навмисне. Також недостатнім доказом було знайдення

³⁷⁴ Там само. – С. 27.

³⁷⁵ Черкаський І. Поволання над трупом забитого. – С. 99.

³⁷⁶ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – С. 153.

“лиця” у дворі підозрюваного, у копиці сіна тощо (Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 11).

Коли потерпілий натрапляв на слід злочинця і знаходив крадене, зокрема, коней або худобу, відбувалося “личкування”, або “лицовання”, тобто позначення, помічання краденого як “лиця”, *corpus delicti*, що також походить зі звичаєвого права. Слід відмітити, що влада не заперечувала такі дії потерпілого, а вважала їх доцільними та правомірними; при розгляді справи “лицьовані” речі виступали за доказ. У Литовській Метриці під роком 1510 записано великокнязівський вирок у такій справі: “Сам пан... Жаловала нам боярыня господарская, на имя Рузена, на людей Пашка Нацевича, на имя Шашка и на его сынов, штож дей они человека моего, на добровольной дорозе перенемши, разбили и ограбили. И он рек: правда есть, панове, поймал еси того человека с конем своим. И Розана рекла: правда, панове, есть: поймал он того человека моего, але из егож коньми, а иных коней никаких злодейских есми не видала. И мы спытали того Шаша: коли ты поймал того человека, лицовал ли еси того коня, резал ли ухо, дал ли еси за люди? И он рек: не лицовал есми того коня, а уха есми не резал. Ино нам ся видело, што он человека Рузанина не гораздо имал и вязал”³⁷⁷.

У документі від 3 червня 1510 р. записано: “Сам пан... жаловал нам человек князя Войтеха, бискупа Виленского, на имя Венцеслав, на слугу пана Станиславовое Мацевича на Лаврина: споткавши, панове, на добровольной дорозе мене самого связал и коня моего власного злицовал и ухо врезал. И мы спитали Лаврина: што еси к тому отпор маеш? И он рек: правда, панове, есть, смылился еси, не в своего коня вклепался...”³⁷⁸. Крім коней, худоби, в Україні “личкували” також і птицю (різали лапки); “лице”, або “личко” передавали возному для збереження до суду³⁷⁹. У народі був поширеним звичай “личкувати” до суду злочинців, упійманих на аморальних вчинках. На давність інституту личкування вказує наявність подібної норми у праві південних слов’ян: за ст. 77 Поліцького статуту, при знайденні у злодія своєї худоби слід було відрізати у неї шматочок вуха і йти з ним до суду³⁸⁰.

³⁷⁷ Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. XX. – СПб., 1848. – С. 40.

³⁷⁸ Там само. – С. 42.

³⁷⁹ Лащенко Р. Копні суди на Україні. – Ч. 1. – С. 58.

³⁸⁰ Полицкий статут // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. – С. 161-162.

Вище вже згадувалося, що потерпілий або його рідня мали право переслідувати і викривати злочинця. У копному судочинстві широко застосовувалися звід та гоніння сліду – звичаї, відомі ще з Руської Правди. Якщо впійманий з краденими речами не визнавав себе винним, а заявляв, що речі він купив, його вели на звід – очну ставку з тим, від кого він одержав річ. Того опитували, “где еси взял, а затим шли з ним на звод з тим, на кого посилається”³⁸¹. Так продовжувалося доти, поки не знаходився той, хто не міг пояснити, звідки в нього взялася крадена річ. На нього покладався обов’язок сплатити вартість краденої речі і виру – штраф. Зазначимо, що і потерпілий, і суддя допускали, що особа, виявлена за допомогою зводу, може не бути винною. Суд шукав не злочинця, а того, на кого можна покласти “вину”, тобто обов’язок відшкодувати збитки. Особа, яка сплатила виру, при бажанні могла продовжити розшуки злочинця і доставити його до суду. У такому разі збитки відшкодував злодій.

Наступний елемент процесуальних дій потерпілого – гоніння, або виведення, сліду. Він полягав у тому, що з виявленням такого сліду, який свідчив про втечу злодія в певному напрямку (це могли бути сліди від його ніг, від возу, від розсипаного жита), потерпілий скликав всіх найближчих сусідів і складав копу (див. розд. III), яку і вів у напрямку виявленого сліду. Коли слід приводив до певного села або двору, копа викликала його жителів і, на підставі звичаєвого права, вимагала виведення сліду, тобто доказу, що слід закінчується не тут, а йде далі. Копа йшла далі, якщо жителі громади доводили непричетність до справи. Там, де слід не могли або не хотіли відвести, копа виносила свій вирок. Ті, хто не відвів сліду, вважалися за “шкодників” і сплачували за збиток ціну краденого. У т. XVIII Актів Віленської Комісії читаємо: “взявши есмо след от петы... шли есмо следом горячим... оный след, естли был одное клячи, мерили есмо”. Підійшовши до “подейзреного села”, копа вимагала, “абы село тое след тот вывели слушне, яко обычай тот есть”³⁸².

Коли ж опитування населення та обшук не давали бажаних результатів, а сам потерпілий не міг натрапити на слід злочинця, вдавалися до більш широкого розголошення про факт злочину – “прослуху”. За допомогою “прослуху” потерпілий сподівався, якщо

---

³⁸¹ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 47.

³⁸² Там само. – С. 32, 114.

не відразу, то через певний час дістати будь-яку звістку, завдяки якій вдалося б знайти злочинця.

Всі наведені процесуальні дії походять з давньоруського звичаєвого права. Вони не входили до компетенції судів (окрім копного, чие судочинство взагалі повністю побудовано на звичаєвому праві), а знаходились у компетенції потерпілого, тобто, попереднє розслідування справи здійснювалося самим потерпілим. Вважаємо за можливе зробити висновок про існування в українському звичаєвому праві рис розшуку, звинувачувального процесу, який застосовувався щодо рзгляду кримінальних справ. Однак здійснення процесуальних дій, характерних для звинувачувального процесу, покладається на потерпілого. Процес у державних і недержавних судах (окрім копного) протягом XIV – поч. XVI ст. залишається змагальним. Чітких відмінностей між цивільним та кримінальним процесом немає. Порядок виклику в суд, перевірки присутності сторін, судових дебатів, система доказів були в основному ідентичними. Це, на наш погляд, можна пояснити пануванням приватного права за доби, яка розглядається. Кримінальний злочин, як і цивільний, кваліфікувався державою як “школа”, тобто розглядався в контексті приватного права. Як слушно зазначає П. Музиченко, у вказаний період не існувало чіткої межі між публічним та приватним правом³⁸³. Як у цивільних, так і в кримінальних справах застосовувався принцип диспозитивності: якщо потерпілий укладав зі злочинцем мирову угоду, останній звільнявся від відповідальності.

Однак протягом XVI ст. можна простежити формування інквізиційного процесу в державних судах. Ще Судебник 1468 р. намагався обмежити можливість укладання мирової угоди при скоєнні тяжких кримінальних злочинів (арт. 12). На початку XVI ст. підставою для порушення справи, окрім заяви потерпілого, також стають свідчення спеціальних судових чиновників – вижив. “Дознання вижового выслушавши, припустили есмо...” – традиційна формула в багатьох судових документах³⁸⁴. Чіткіше розмежовується система судових доказів у цивільних та кримінальних справах. У другій пол. XVI ст. диференціація цивільного та кримінального процесів посилюється. У Статуті 1566 року встановлюється, що у випадках скоєння найбільш тяжких кримінальних і державних злочинів впроваджується державне

---

³⁸³ Музиченко П. Історія держави і права України. – С. 95.

³⁸⁴ Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – С. 59, 117, 213.

переслідування. На нашу думку, вказне правило швидко впроваджується в практику завдяки тому, що в українському звичаєвому праві існували передумови формування інквізиційного процесу. У народній уяві кримінальні справи були чітко розмежовані з цивільними з точки зору їхньої небезпечності для суспільства, і, на нашу думку, цей факт певною мірою сприяв вказаним змінам.

Після впровадження судової реформи 60-х рр. XVI ст. поряд із розмежуванням функцій гродських і земських судів поглиблюється розмежування кримінального та цивільного процесів.

У пореформений період частішають випадки порушення справи з ініціативи державного суду. Вище наводився запис в Луцькій гродській книзі від 3 лютого 1577 р. про заяву пана Василя Борзобогатого-Красенського про знайдення в лісі біля села Боголюбного трупу і про дізнання возного з вказаного приводу. Отже, поступово посилюється різниця між цивільним та кримінальним процесами; кримінальний процес набуває інквізиційного характеру.

Аналізуючи судовий процес, зазначимо, що істотних процесуальних відмінностей у державних та недержавних судах не було, оскільки всі суди повинні були керуватися діючим правом – спочатку звичаєвим, а пізніше писаним. Процес у магдебурзьких судах значною мірою наблизився до такого в державних судах.

Порядок виклику до суду походить зі звичаєвого права. Виклик відповідача до суду в звичаєвому праві називався “погонєю”. У Статуті 1529 року зустрічаємо “погон”, або позов, яким “погнаний”, “позваний”, тобто відповідач, закликався до явки на суд іменем уряду. Як позов, так і погон записувалися в судові книги і вручалися відповідачеві через вижа, а пізніше, після впровадження Статуту 1566 року, – через возного. За Статутом 1529 року, виж мав вручати позови в присутності свідків, оскільки, як вже неодноразово вказувалося у попередніх розділах, траплялися численні випадки нескорення владі. У позові вказувалися визначені терміни з’явлення до суду. Якщо відповідач у призначений термін “не ставав на рок”, тобто не з’являвся до суду, суд мав перенести слухання справи на інший термін, повідомивши про це відповідача. При нез’явленні відповідача вдруге суд призначав остаточний, третій термін і висилав діцького, який мав право застосовувати силу при доставленні сторони до суду. Статут 1529 року, а пізніше Статут 1566 року встановили, що при нестанні перед судом у визначений термін без поважних причин (ними вважалися хвороба або відсутність за державними справами) сторона “тратить право”, програє справу. Якщо ж, порушивши справу, до

суду без поважних причин не з'являвся позивач, він програвав справу без права порушувати її вдруге (Статут 1529 року, розд. VI, арт. 14; Статут 1566 року, розд. IV, арт. 48). Нез'явлення на копний суд мало, крім вказаних, інші наслідки: позваний мусив “за невихід шкоду платити”³⁸⁵.

Іноді, щоб забезпечити з'явлення до суду, сторони вдавалися до “видачки”, тобто закладу, що скріплював договір про явку в суд. Звичай укладати усний договір про майбутні процесуальні відносини, тобто про предмет спору і термін явки в суд, у формі парі існував з давніх часів у багатьох слов'янських народів³⁸⁶. Цей елемент звичаєвого права закріплено у привілеї Київській землі 1507 р., де судовий заклад іменується “видачка”. М. Владимирський-Буданов вважав, що в Литві символом здійснення “видачки” було підкидання догори шапок³⁸⁷. З “видачкою” сторони не лише чітко визначали предмет спору і термін з'явлення до суду, але й домовлялися про розмір тієї суми, яка повинна була служити закладом і яка передавалася обома сторонами в руки сторонніх третіх осіб, які були присутні при укладанні договору. Наслідки укладання договору були такі: сторона, що не з'явилася до суду в призначений термін, позбавлялася свого закладу на користь іншої сторони; у випадку, коли до суду з'являлися обидві сторони, заклад, який знаходився на зберіганні у третіх осіб, віддавався судді, потім відбувався суд, і сторона, яка програла процес, позбавлялася свого закладу на користь суду³⁸⁸.

Отже, розгляд справи починався в особистій присутності сторін. “Ставши передо мною обличне”, “стояли обличне”, “стояли перед нами очевисто”, “пришодче обличне” – традиційний початок багатьох записів в актових книгах державних судів як до реформи, так і після неї³⁸⁹. Однак у XVI ст. в українських судах виникає інститут судового представництва, що було зафіксовано Статутом 1529 року

---

³⁸⁵ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 48.

³⁸⁶ Яковлів А. Впливи Старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI століття. – С. 63; Balzer O. *Historia porownawcza praw slowianskich*. – S. 32.

³⁸⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I, II. – С. 19.

³⁸⁸ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 147.

³⁸⁹ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 16, 45; Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. XX. – С. 755-756.

(розд. VI, арт. 20). У цивільних справах у державних судах ведення справи може доручатись довірній особі сторони – прокуратору, або речнику, адвокату, у такому випадку сторона звільняється від необхідності з'являтися до суду. Поява адвокатів в українських судах пов'язана зі зростанням ролі писаного права внаслідок впровадження Статуту 1529 року. Заміна звичаєвого права писаним унеможливила для недосвідчених людей ведення справ у судах. Потрібні були послуги тих, хто добре розумівся на законах. На початку XVI ст. в чужих справах у суді переважно виступали писарі, які мали практичний правовий досвід; окрім них, представниками сторони часто були родичі, приятелі та інші особи. Статут 1566 року закріпив існування судового представництва в земських судах, визначивши, що сторона та її представник рівні у правах; але тут адвокатура не стала професійною, прокуратори обирались самими сторонами для ведення конкретної справи з-поміж своїх родичів або знайомих, які користувалися довірою доручителя, отже, обрання адвоката було приватною справою сторони. Поступово виникає практика надання адвокатських послуг заради гонорару. Адвокатура перетворюється на професійну. Суд повинен був дати прокуратора тим, хто не мав можливості найняти адвоката, – “убогим сиротам и вдовам немаєтним”, а також тим, “которые бы або за пріязнюю або теж убозством своим прокуратора мети и сами речы своее за недостатком своим в суду справовати не могли.” Статут 1566 року визначив загальні вимоги до судових представників. Прокуратором не міг бути “судья, подьсудок и писарь земский, а также не могут быти прокураторьми особы духовные”. Визначалися і моральні якості адвокатів. За Статутом 1566 року, прокураторами не могли бути люди необачної поведінки, особи, які були впіймані на місці злочину, або записані в книгах “злодейских поволаний”, або платили раніше коли-небудь за “злодейство”, або відкуплювались від смертної кари. Вони мали бути “не воры, не плуты, не ябетники, не корыстовники”. Сторона могла відмовитись від послуг адвоката або замінити його іншим на будь-якій стадії процесу (див.: Статут 1566 року, розд. IV, арт. 35).

Прокуратор мав довести, що має доручення від сторони вести справу. За Статутом 1529 року, довіритель мав з'явитись до суду і засвідчити уповноваженість свого адвоката особисто. У випадку хвороби сторони-довірителя повноважність прокуратора підтверджувалася спеціальним доручним листом з печаттю довірителя. У другій половині XVI ст. особистого свідчення сторони не вимагалось, досить було доручного листа: “... от пана подкоморого станул пан

Юрие Сирутевич и на первой показал лист его под печатью его, в котором пишет пан подкоморый, даючи ему моц зуполную стати за себе в праве и отказывати”³⁹⁰. “А сам владыка Иосифъ перед нами очевисто не стоял, а речъ свою полецыль от себе мовити писару нашому Ивашку Сопезе”³⁹¹. Однак факт надання доручного листа міг, за бажанням сторін, бути зафіксований в судовій книзі державного суду. У книзі Кременецького земського суду від 9 жовтня 1570 р. читаємо запис про передачу доручного листа паном Андрієм Чолганським пану Лащу на виступ в суді³⁹². Доручний, або “заручний” лист, щоб мати юридичну силу, мав бути складеним і оформленим відповідно до певної норми. У книзі Кременецького земського суду від 13 січня 1571 р. поміщено запис про звільнення від з’явлення до суду князя Костянтина Вишневецького у справі з панами Чолганськими через неправомочність уповноваженого пані Чолганської³⁹³. За Статутом 1529 року, підробка доручних листів з метою нанесення стороні збитків каралася спаленням.

Прокуратори нерідко вдавалися до зловживань своїми повноваженнями. Тому стани сейму просили великого князя скасувати інститут адвокатури в державних судах. На це князь відповів, що наймання адвоката – справа приватна і добровільна, якщо ж ніхто не найматиме прокураторів, то цей інститут зникне сам собою³⁹⁴.

Участь адвоката в судовому процесі у цивільних справах стала однією з перших формальних ознак розмежування цивільного та кримінального процесів в українських судах.

Після перевірки особистої присутності сторін або, у цивільних справах, їх представників, починалися судові дебати. Суддя вислухував скаргу позивача, відповідь і пояснення відповідача. У судах магдебургій сторони могли доручити вести свою справу адвокатам (прокураторам, речникам, пленіпотаріям). Інститут адвокатури в судах міст на магдебурзькому праві був принципово відмінним від такого в державних судах. Адвокатура, що утворилася на ґрунті магдебурзького права, виникла не як судове представництво, а у вигляді правозахисту.

³⁹⁰ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 73.

³⁹¹ Там само. – С. 94.

³⁹² ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.

³⁹³ ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35, 36.

³⁹⁴ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 347.

Виникненню адвокатури сприяли ті обставини, що українське населення міст було мало обізнаним з іноземним за походженням правом, отже, не завжди могло використати його становище для власного захисту під час процесу. Судовий процес в судах магдебургій був значною мірою формалізований, отже, при розгляді судової справи перевагу мала сторона, краще знайома з магдебурзьким правом³⁹⁵. Вона ж звичайно і виграла справу, оскільки знала, на який артикул судових книг магдебурзького права послатися. Знавці магдебурзького права стали практикувати надання послуг з правозахисту під час процесу за певну винагороду. Таким чином, у судах магдебургій після виступів сторін (або замість них) виступав адвокат (інша назва – прокуратор, пленіпотарій).

Як приклад ролі адвокатів у судовому процесі в магдебурзьких судах можна навести справу, яка розглядалася в 1586 р. у Новогрудку. (На жаль, судові акти, що стосуються українських земель, надруковані в дуже стислому вигляді, іноді тільки самі вирoki, з них навіть важко уявити собі хід судового процесу. Тому вважаємо за можливе використати як приклад судовий акт, який стосується білоруських земель, враховуючи, що відмінності в судових процесах магдебургій українських та білоруських були неістотними.) Суд чинили вїйт, бурмистри, радці та лавники. Позивач Йосип Процкович доводив, що має права на спадщину свого покійного брата Івана Лавровича, оскільки, за його словами, вказана спадщина є “отъчизна” покійного. Відповідачкою у справі була вдова небожчика Оксинія Кузмина. Її адвокат Богдан Боровин заперечував сказане позивачем: “...а того дому и маетности небощика мужа ее на нее прыходит водлуг права майдебурского, третяя часть на што подал с права майдебурского, в Артыкулах, лист пятьдесят первый, где пишет тыми словы: естлибы муж жону понял, с которою бы жадного посагу не взял и з obu сторон жадное маетности не мели, але их сполною працою набыли и розмножили, а не учинивши жадное расправы умер, тогда жона позосталая третюю часть добр мужливых одержить; але естлибы оных добр не сполною працою набыли, тогда жона на четвертой части мусить перестати, ачкольвек звычай посполитый на велю местцах носит, иж жона третюю часть мает.” Адвокат позивача Марко Гаврилович зазначив, що “небощик Иван Лаврович, муж тое Оксини, не з нею тых добр набыл, але есть власная отъчизна его; з тых причин третяя часть тых добр при ней зостати не мает, только

---

³⁹⁵ Борисенок С. Адвокатура в Україні. – С. 185.

при кгекаде зостати мает; на что подал право в книгах Speculum Saxonum list czterdziesty szosty, где описано тими словы: жона в добрах мужа своего змерлого ничого вещей себе привлащати не может, одно герад, альбо то, што ей урадовне перед судом ест оправлено, або даровано.” Цікаво, що адвокати посилалися на норми не тільки магдебурзького права, а й на “звичай посполитий”, і судді сприйняли таке посилання як правомірне й рівноправне з посиланням на магдебурзьке право, хоча справу все ж таки вирішили за магдебурзькими нормами: “...водлуг листу чотырыста шестдесят первого, описаного в книгах Спекулюм Саксонум...”³⁹⁶.

Заборонено було займатись адвокатською діяльністю розумово відсталим, неповнолітнім (до 21 року), священикам, єретикам, євреям, особам, які відбували покарання.

У магдебургіях послуги адвокатів сплачувались за визначеною таксою: клієнт платив адвокату 4 гроши в день³⁹⁷. Отже, можна вважати, що в судах міст на магдебурзькому праві адвокатура існувала як професія.

За магдебурзьким правом, так само, як і за Статутом, можливим було безкоштовне надання адвокатських послуг тим, хто не мав коштів для наймання захисника. Адвокат не мав права відмовитись від захисту такої особи під загрозою заборони займатись адвокатською діяльністю.

Суворо карався прокуратор і в тому випадку, коли нехтував своїми обов'язками або обманював свого довірителя. За перехід до захисту противної сторони після того, як справа розпочалася, адвокату врізали язика. За програму через недбальство справу він сплачував збитки, або його кидали до в'язниці³⁹⁸. Якщо ж адвокат не міг, з поважних причин прибути на суд, він мав повідомити про це всіх учасників процесу: свого клієнта, суддів і противну сторону. Інакше він був повинен компенсувати всі збитки, принесені стороні, та підлягав катуванню різками біля міського стовпа, після чого його виганяли з міста³⁹⁹. Отже, адвокатура в українських магдебургіях була організована за чіткою системою. Юристи того часу вважали її

---

³⁹⁶ Тарановский Ф.В. Обзор памятников Магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. – С. 195.

³⁹⁷ Борисенко С. Адвокатура в Україні. – С. 202-203.

³⁹⁸ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII століть. – С. 82.

³⁹⁹ Василенко М. Матеріали до історії українського права: В 2 т. – С. 202.

4.3. Система судових доказів

Після виступів сторін або їхніх адвокатів суддя вимагав доказів. Оцінювання доказів було формальним. Вони поділялись на достатні і недостатні. Достатніми вважались: власне зізнання (у кримінальних справах для його отримання допускалися катування), письмові документи, чия істинність була визнана противною стороною, показання свідків (у цивільних, кримінальних та земельних справах кількість свідків, що вимагалася, була неоднаковою), впіймання з речовими доказами (“лицем”) на місці злочину (на “гарячому вчинку”). У судових актах доби, що розглядається, достатні докази називаються “слухними”: “слухні знаки”, “слухний довод”, “слухна причина”. Недостатніми доказами вважались: показання одного або двох свідків, “лице”, знайдене у “неподозреної” особи в результаті обшуку в приміщенні, у якому є вікно або інші отвори, або в результаті “гоніння сліду”, і присяга. Протягом XVI ст. новим різновидом доказів у кримінальних справах стає свідчення судового чиновника про результати огляду місця злочину.

Власне зізнання було вирішальним доказом при розгляді кримінальних справ. Для одержання зізнання законодавство допускало застосування катувань. Таким чином, катування було не покаранням, а засобом з'ясувати істину. Зауважимо, що в давньоруські часи катування не застосовувались. Так, Полоцький привілей 1511 р. приписує суду не брати до уваги свідчення, здобуті за допомогою тортур: “А по муце веры не няти”⁴⁰⁰. У привілеях українським землям про тортури не згадується. Очевидно, в українському праві XIV-XVI ст. катування з'явилися під впливом польського або німецького права. Кримінальне право Європи було знайоме із тортурами, взятими з канонічного права. Їх використовували і у світському праві як “засіб методичного встановлення істини”, тобто сприймали як заміну ордаліїв.

Статут 1529 року визначає, що не впійманий на місці злочину злодій “подозрений”, за наявності достатніх доказів, має бути відданий на катування. У пам'ятках писаного права XV-XVI ст. не вказані ні знаряддя, ні різновид тортур, але, за думкою сучасного

---

⁴⁰⁰ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 52.

литовського вченого С. Лазутки, такі “деталі” були вироблені судовою практикою і добре відомі катам⁴⁰¹, отже, не потребували уточнення.

За Статутом 1529 року, протягом дня звинуваченого можна катувати тричі, однак не можна калічити; якщо він не визнає своєї вини, особа, яка віддала його на катування, повинна сплатити йому за кожне катування по полтині грошей. Якщо під час катувань підозрюваний помре, звинувачувач має сплатити головщину, розмір якої визначається в залежності від станової приналежності катованого (Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 13, 14). Звинувачений, однак, міг при звинуваченні його вперше і вдруге відкупитись від катувань, сплативши потерпілому вартість краденого; якщо ж він втретє був запідозрений у злочинстві, то підлягав смертній карі (там саме, арт. 22). Піддання катуванням передбачалося і в магдебурзьких судах, якщо підозрюваний не зізнавався (при наявності інших досконалих доказів): “...и ж тые злочинцы сами по доброй воли своей, за пытаньем нашим ласкавым не хотели ся знати, а так водлуг того артикулу [права магдебурзького], при том лица, с которым их до нас приведено, за доводом стороны поводовое, здали есмо их до рук эскутора”⁴⁰². Статут 1566 року вніс деякі зміни в указаний порядок. При “слухних” доказах вини особи “неподозреної” і при готовності потерпілого принести звинувачувальну присягу проти підозрюваного останній мав бути підданий катуванню, але один раз. Якщо він не визнавав своєї вини, потерпілий мав сплатити йому “нав’язку”, компенсацію, розмір якої визначався згідно з соціальною приналежністю катованого. При звинуваченні “злочія приличного”, але впійманого без “лиця”, катували тричі; якщо підозрюваний не зізнавався, звинувачувач сплачував “нав’язку” в розмірі, названому вище. Якщо під час катування підозрюваний помер або зазнав покалічення, потерпілий сплачував головщину або компенсацію (Статут 1566 року, розд. XIV, арт. 14, 15). Слід зазначити, що зростаюча соціальна нерівність знайшла відбиток не тільки у визначенні розміру нав’язки, а і у порядку визнання особи “подозреною”: при перших трьох звинуваченнях у злочинстві шляхтич міг довести свою непричетність до злочину очищувальною присягою, однак вдруге і втретє мав предста-

---

⁴⁰¹ С. Лазутка. Первый Литовский Статут. Комментарии // Первый Литовский Статут. – Вильнюс, 2004. – С. 450.

⁴⁰² Тарановский Ф.В. Обзор памятников Магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. – С. 193.

вити по собі свідків-поручителів з шляхти, осіб “неподозрених”; вдруге їх мало бути двоє, втретє – шестеро. При звинуваченні вчетверте шляхтич вважався “подозреним”, і з ним а\поводились так само, як з представниками інших станів (Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 7, 8, 9).

У цивільних справах пануючим доказом були письмові документи. У XV-XVI ст. майже кожна цивільна угода укладалася в письмовому вигляді й затверджувалася підписами і печатями сторін, свідків або підписами посадових осіб. Серед письмових документів доби, що розглядається, у судових актах згадуються заповіти (“духівниці”, “достаменти”, або “тестаменти”), листи купчі, роздільні, мирові, записні, заставні, визнані, доручні, боргові, вінові. Вони являли собою приклади тодішніх юридичних актів і в разі потреби мали пред’являтися у суді. Письмові документи як судові докази нерідко в актах називають істотами: “мел ли бы на тую сеножать которые истоты”⁴⁰³, “мы пытали Захарьяша: естлибы на что от того жида истоту мел”⁴⁰⁴.

Для представлення документів до суду призначався певний термін, “рок”. “Ино мають Острозкие тот запис дядка его Енков на именование и дядиное его запис положить перед государем, великим князем, на Матки Божее день последнее; а естли на тот рок они тых записов не положат, тогды тым права утратят,” – читаємо в судовому акті великокнязівського суду від 9 квітня 1494 р.⁴⁰⁵. Згідно з рішенням великокнязівського суду від 15 липня 1494 р. позивач Михайло В’яжевич одержав маєток, оскільки відповідач не пред’явив документів, що вимагалися⁴⁰⁶. 30 березня 1495 р. великокнязівський суд присудив маєток Галушичі позивачці, яка пред’явила на нього заповіт свого чоловіка. Відповідачка заявила, що має купчу на вказаний маєток, але не при собі. Великий князь Олександр призначив їй “рок” для пред’явлення купчої та представлення свідків купівлі. Оскільки відповідачка не з’явилася в призначений термін до суду, великий князь вирішив, “ижъ пани Мартиновая [відповідачка] на то листов и

---

⁴⁰³ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 45.

⁴⁰⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 40.

⁴⁰⁵ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 41.

⁴⁰⁶ Там само. – С. 49.

твердостей некоторых не имеет. И присудили есмы то е имене истице”⁴⁰⁷.

Пред’явлені документи повинні були відповідати певним вимогам. Для визнання істинним документ мав бути укладеним у присутності свідків і підписаним ними, а також затвердженим їхніми печатками. Особи, які належали до магнатсько-шляхетського стану, а також заможна верхівка міщанства мали свої персональні печатки. Після смерті особи возній, звичайно під час оголошення заповіту (а саме тоді збиралися всі родичі померлого), у присутності родичів і свідків молотком сплющував печатку небіжчика так, щоб знищити зображення на ній. Метою було запобігти можливим підробкам, “фалшуванню” документів⁴⁰⁸.

Наявність печатки на документі була обов’язковою. “Тот Пашко ку тому листу своему печати не приложил, только местце а воск на печать Пашкову есть згола оставлен”, – так обґрунтовує суддя недійсність документу. У таких випадках суддя міг вимагати представлення свідків, що були присутніми при складанні документу, і їх особистого свідчення: “Он того листу своего зъеднального кимъ подпирати хотел?.. Он того листу своего никим не подпер и доводу некоторого не чинил, для которых причин ся того Пашка печати в том листе не было”⁴⁰⁹.

Іноді виникали судові справи з приводу оспорювання істинності документів. Великий князь Олександр розглядав справу між маршалком Литавором і Войтехом Нарibuтовичем щодо визнання істинності купчої на маєток, який Литавор придбав у боярина Талька. “И как п. Литавор положил лист Тальков записный на то е имене пан Войтех Нарibuтович тому листу приганил и рек на п. Литавора: сам еси розказывал тот лист писати, и печать тую рыл булатник твой, а ты ему розказывал робити. И мы Талька о том упытали, о лист тот и о печать, а он мовил перед нами: не мел есмы в тот час печати, я розказывал булатнику печать тую вырыти; и к листу знал ся, иж он розказывал писати. И мы пана Литавора оставили при его чти”⁴¹⁰.

---

⁴⁰⁷ Там само. – С. 65.

⁴⁰⁸ Левицький О. Ганна Монтовт – С. 126.

⁴⁰⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 44.

⁴¹⁰ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 58.

У судових актах центрального державного суду зустрічаються вказівки на випадки доведення істинності пред'явлених документів присягою, якщо живих свідків не було.

Отже, вирішальним доказом для підтвердження істинності письмових документів були показання свідків, у чий присутності складався документ, або, у виняткових випадках, присяга.

До свідоцьких показань вдавались і тоді, коли не було письмових доказів.

Слід зазначити, що в судовому процесі XIV-XVI ст. свідки виступали не тільки як судовий доказ. У ряді випадків вони брали участь у тих досудових процесуальних діях, які здійснював потерпілий без участі державних органів (“гоніння сліду”, обшук відбувались за участю “людей сторонніх”). Свідками могли бути лише християни, “люди добрі, віри гідні”, які користувались доброю славою у повіті. “Слуги невільні” не могли бути свідками ні за, ні проти своїх панів. Київський привілей визначає, що “холоп” або “раба”, які дали свідчення (“сочили”) проти свого пана, видаються останньому “головою” в його повне розпорядження, а їхнім свідченням “віри немає”⁴¹¹. Також у свідки не допускали божевільних. Звинувачені в одній справі не могли бути свідками один за одного.

Сторони могли посилатись кожна на своїх свідків. Крім того, свідчити за чи проти могли всі присутні особи, яким випадково було відомо про обставини справи, навіть коли сторони не мали наміру “ставити” дану особу свідком у суд. Кількість свідків не обмежувалась, але діяв принцип якості свідка. Суддя враховував, чи “гідні віри” представлені свідки. Перевага надавалася свідченням тих свідків, які були вищими за соціальним положенням. “И мы, тех судей речей выслушавши и тех списков, што з obu сторон светки светчили, ... порозумели есмо, иж панов Юревичом светки суть лепшіи”, – читаємо у вироку великого князя від 13 червня 1499 р.⁴¹².

Цивільна справа могла вирішуватись і на підставі свідчень одного свідка, якщо він мав репутацію “віри гідного, статечного”. Але в кримінальних справах свідчення одного або двох свідків вважалося недостатнім доказом. У земельних справах свідків мало бути не менше 18. З них обирались 6 для приведення їх до присяги.

У судовому акті від 24 червня 1495 р. зазначено, що великий князь Олександр доручив наміснику Дорогицькому Якубу Довойновичу

---

⁴¹¹ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 190.

⁴¹² Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 29.

та судді Більському Рачку Пучицькому виїхати на місце земельного спору зем'ян Водинського та Погорільського для вирішення справи. Великий князь наказав позивачеві Погорільському представити 50 свідків, з яких відповідач Водинський мав обрати 18, “кого бы он меж ними хотел... А тыи мели светки присягнувши светчити.” Комісарам було наказано “слушати присяги тых светков и конец тому помежи них [сторін] вчинити и на чомъ бы тыи светки присягнули, то мели и завести и потоля им границы положить”⁴¹³.

Отже, можна погодитись з В. Демченком, який вважав, що свідки були разом з тим і судьями, оскільки їхні свідчення відігравали вирішальну роль у процесі, роль власне судді зводилася виключно до винесення рішення згідно з показаннями свідків⁴¹⁴.

Якби хоча б один з визначеної кількості свідків відмовлявся присягати, сторона, яка представила вказаного свідка, тратила справу. “...иншіе светки чотыри присягнули, а пятый светок от них одступил и не хотел присягати...”, – читаємо в судовому акті від 20 травня 1498 р. Великий князь вирішив, що вказана сторона “право тратить”⁴¹⁵.

З представлених стороною свідків інша сторона могла обрати (“злюбити”) одного або декількох, а інших мала право “отставити”. У справі про спадщину між удовою Сороки Гапидовича і його сином від першого шлюбу із трьох, поіменно вказаних, свідків позивачка обрала одного⁴¹⁶. Як правило, підставою для “отставлення” були споріднені відносини між свідком і стороною. У такому разі суддя визнавав таких свідків “неслушними” і погоджувався на усунення їх від процесу. Але показання “злюблених” свідків вже вважалися безсумнівними, і справа вирішувалась згідно з їхнім свідченням. За Статутом 1529 року, при невизнанні відповідачем свідків позивача, останній міг представляти інших, всього до 18 осіб. Якщо відповідач не визнавав жодного свідка з 18, представлених позивачем, відповідачу надавалося право відстоювати своїх свідків, а свідкам – доводити свою неупередженість. Якщо суд переконувався в тому, що відповідач, аби не програти справи, безпідставно звинуватив свідків, на нього покладався обов’язок сплатити кожному такому свідку компенсацію, як за поранення, згідно з соціальним становищем свідка (Статут 1529 року, розд. XIII, арт. 15).

⁴¹³ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 74.

⁴¹⁴ Демченко В. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого. – К., 1859. – С. 1.

⁴¹⁵ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 157.

⁴¹⁶ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 32.

Розрізнялись посилення кожної зі сторін на своїх свідків і посилення обох сторін на одних і тих самих, спільних, свідків. Вважаємо, що вказана практика походить з часів Київської Русі, оскільки подібна класифікація свідків зустрічається і в Московській Русі (“загальне посилення” та “посилення на винних”)⁴¹⁷. При посиленні на спільного свідка справа могла вирішуватись на користь тієї сторони, чий показання підтверджував свідок, навіть за відсутністю інших доказів. У судовому акті великокнязівського суду від 21 березня 1494 р. читаємо, що відповідач Василь Ошушкін стверджував, ніби “... отец его купил тое сельцо в матки их [позивачів]... и о том ся послали на боярина смоленского, на Тимофея Олексеевича, штожь ему тая речь добре сведома была; а Васько Ошушкин на его ж сведка послал ся, на тогожь Тимофея; и тот Долмат и з братом своим [позивачі] на своегожь светка не смели слатися. Ино коли они на своегожь светка не послалися и мы тое сельце Оксеновское Ваську Ошушкину за ся присудили...”⁴¹⁸.

У судових актах при посиленні на спільних свідків часто згадується так зване “ставлення шапки”. Ритуал цей походить зі звичаєвого права і полягає в тому, що одна із сторін, на знак своєї впевненості у тому, що показання свідка будуть на її користь, закладала певну суму грошей; як символ закладу на стіл покладалася шапка. Інша сторона або відмовлялася приставити свою шапку, що означало визнання правоти супротивної сторони і відмову від подальших судових дебатів, або приймала виклик і “приставляла шапку”. Суддя визначав термін представлення до суду свідка і вирішував справу згідно з його свідченням. Закладена сума частково йшла на користь суду, частково – стороні, на чюю користь давав показання визначений свідок. У судовій справі між Янчиком Корчмитом і Матеєм Нестеровичем Янчик запропонував вислухати свідоцтво своєї жінки: “Я готов ставлю шапку с трех рублей до жоны своее”. Матей шапку теж приставив. Жінка підтвердила істинність слів Янчика, тоді “... тот Матей еще не маючи досыть на повести ее, ставил шапку с полтины до инших светков... Янчик теж шапку приставил”⁴¹⁹. “Роман ставил шапку до Гришка Митьковича, который при том был и печать свою къ тому листу приложил,” – читаємо в іншому судовому акті⁴²⁰.

⁴¹⁷ Соборное Уложение 1649 года. – Ленинград, 1987. – С. 48.

⁴¹⁸ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 40.

⁴¹⁹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С.38.

⁴²⁰ Там само. – С. 58.

В українських судах “ставили шапку” не тільки до живих свідків, а й до актових книг, до виписів з них. Якщо справа була важливою, то обидві сторони могли ручатись за справедливість своїх слів “під втратою горла”⁴²¹.

“Ставлення шапки” вживалося у всіх судах Литовсько-Руської держави аж до вищого суду – великокнязівського – включно.

У дослідженнях елементів судового процесу, які проводились протягом ХІХ-ХХ століть, не вказується на значення даного ритуалу, але вчені (М. Владимирський-Буданов, Ф. Леонтович, О. Єфименко) в основному погоджуються з тим, що шапка в даному випадку була символом голови⁴²². Польський дослідник В. Кулісевич слушно зазначив, що приставлення шапки – це норма звичаєвого права, яка з часом перетворилась на звичайну судову процедуру⁴²³.

Подібною до “ставлення шапки” була “викидщина”. Різниця між ними полягала в тому, що при викидщині сторони не супроводжували свої слова ритуалом покладання шапки перед суддями, а закладали певну, звичайно значну, суму або давали обіцянку пошкодити собі здоров'я чи навіть позбавити себе життя, якщо їхні показання не підтвердяться. У судовому листі воєводи Троцького Монвида у справі між Круповичами і Бастунями від 1444 р. читаємо: “...и сии Круповичи металися о том з 20 рублей”⁴²⁴. В акті 1495 р. записано такий порядок закладу перед Великим князем Литовським: “Литавор, маршалок,... а пан Юрьи Илинич перед вел. князем... у стола викинулися его милости со ста рублів на том... Пан Юрьи рек: естли я не доищуся з obu сторон Міри ріки сіножатеі а борті судеревної – дам я вел. князю сто рублів грошей. А пан Литавор рек: естли я на то доводу не вчиню... ино я дам его милости сто рублів грошей”⁴²⁵. Викидщина в грошах чи в речах йшла на користь уряду, адміністрації або суду.

І. Черкаський та О. Єфименко зазначають, що при посиленні на свідків існував ще один звичай, який полягав у тому, що позивач

---

⁴²¹ Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 149.

⁴²² Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. I. – С. 105; Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – С. 71; Єфименко А. Копные суды в Левобережной Украине. – С. 19-20.

⁴²³ Kulisiewicz W. “Postawienie czapki” – studium z dziejow litewskiego postepowania sadowego w XV i XVI wieku. – S. 13.

⁴²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссией. – Т. 1. 1361-1598. – С. 22.

⁴²⁵ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 45.

зіставляв свою ногу, свою голінку з ногою і голінкою свого супротивника⁴²⁶. Дослідники стверджують, що суд, зокрема копний, надавав йому дуже серйозного значення, називав його “слухним” і “сміливим”, і вважав цей доказ за найбільш вагомий. На практиці зіставляння ноги з ногою знаходимо дуже рідко: з 448 судових актів, переважно копного суду, опублікованих в XVIII томі Актів Віленської Археографічної комісії, про нього згадують лише два документи, із них в XVI ст. – лише один. У 1582 р. копа розглядала справу про злочинство: “Пилип... мовил до старца Микиты...; естлиж то будет неправда, же того он [Микита] мне не поведал, тогда в том моя нога и его нога, пока то на него слухным доводом доведу... Обачивши то старцы и вся копа, иж того Пилипа слухное сведецтво и смелое постановление ноги з ногою...”⁴²⁷. І. Спрогіс висунув гіпотезу, що цей ритуал символізував суперництво, змагання⁴²⁸. А. Яковлів вказав на існування у давньому чеському праві обряду *vdànie*, який мав юридичне значення остаточного, найвагомішого доказу. *Vdànie* докладно описано у правових пам’ятках *Majestas Carolina* (CVII), *Řád práva zemského* (п. 56-60), *Vyklad na právo česke zemské prána Ondžeje z Rožmberka* (п. 16). Сторони (*řóvod* та *pohnany*), які судяться, співставляли голінки; це повністю відповідає обряду у копних судах. А. Яковлів зауважив, що вже у XIV ст. пам’ятки по-різному витлумачували значення цього обряду, отже, він є вельми давнім. *Vdànie* у чеському праві проіснувало до XIV ст. і застосовувалося при суперечках земельних, про порушення володіння, про шкоди на полі, лісі та в інших угіддях. Воно вважалося “зуполним” доказом, який замінював всі інші⁴²⁹.

Для представлення свідків сторонам міг надаватись певний термін (“рок”): “Зложилъ есми рокъ Якубу Мешковичу зъ Матеем Нестеровичем, иж мает тот Якуб стати у вовторок за тый день перед мною и довод мети против тому Матею Нестеровичу”, “тая Улка невестка его... того попа ку свядецтву поставити подвезалася и рок сама доброволне водле повезане своего ку постановеню того сведка своего принела, от сего дня понеделка месеца іюня 25 дня”, “и кгды

⁴²⁶ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. – С. 92; Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России. – С. 19-20.

⁴²⁷ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVIII. Копные суды. – С. 63.

⁴²⁸ Спрогіс І. Земские суды Великого княжества Литовского // Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. – Т. XVII. Вступит. статья. – С. 14.

⁴²⁹ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV-XVI в. – С. 66-67.

рок поставенью светка, яко вчорайшого дня в пятницу, месеца августа 1 дня, пришоль,... Роман Кудавич того светка своего Гришка Митьковича перед нами поставиль...”, “и зложон был ему рок того заводцу поставити до чотырех недель...”, – читаємо в судових актах⁴³⁰.

Сторона, яка посиалалась на свідків, мала сама доставити їх у суд.

При нез’явленні свідків на перший термін суддя міг призначити другий, і навіть третій “рок”. Той, хто не представляв свідків на третій “рок”, тратив справу: “Мы, судьи, обачивши то, кгдажь тая Улка сама не стала... и того сведка не поставила, на роки зложонные у права не показала, съ тых причин знашли есмо то, абы тая Улка з дому его [позивача] прочь шла...”⁴³¹.

Траплялись випадки підкупу свідків. Ганус Станкевич притягнув Коляду Шурпича до суду за несплату брoгу. Коляда Шурпич заявив, що не може представити свідків у суд, бо Станкевич “их перекупил”⁴³². В іншому записі читаємо: “Его милость пан подкоморий пан великий, может светков мети, што хотя”⁴³³. Жителі Жорослава повідомляли великого князя Олександра, що “Скинъдир [відповідач] присылал к нам слугу своего, обещаючи намъ по кожуху и по сукни а просечи насъ, абы то светчили, што он намъ кажет. И мы того не вчинили, боялися есмо Бога и господаря великого князя”⁴³⁴.

У разі піддання судьями свідоцьких показань сумніву, суд міг надіслати вижа для перевірки їхньої істинності. “Писар Сенко рек, абыхмо послали тамъ вижа нашего [великого князя Олександра]... того ся доведати, так ли будет, какъ тые людъци поведали. Ино мы для лепъшое справедливости посылали там дворянина нашего Бокея того ся доведати и нам отказати”, – читаємо у вирокі великого князя Олександра від 27 березня 1497 р.⁴³⁵.

Свідки найму землі називалися мoгаричниками, купівлі коней – баришниками, позики грошей – рахунниками.

---

⁴³⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 39, 45, 58.

⁴³¹ Там само. – С. 45.

⁴³² Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 53.

⁴³³ Там само. – С. 42.

⁴³⁴ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 74.

⁴³⁵ Там само. – С. 75.

Окрім вказаних доказів, важлива роль відводилась речовим доказам, або “лицю”. “Лицем” вважалася крадена річ, виявлена або при впійманні злодія на місці злочину, або при обшуку, або в результаті “гоніння сліду”. “Лице” вважалось достатнім доказом при затриманні злодія “на гарячому вчинку”, на місці злочину. “Лице”, знайдене при обшуку в приміщенні, яке мало вікна або інші отвори, не вважалось достатнім доказом, особливо якщо звинувачений був до того людиною “неподозреною”. Якщо “лице” знаходили в результаті “гоніння сліду”, а звинувачений не визнавав себе винним, вдавалися до “зводу”. Але якщо звинувачений був “злодієм приличним” або “подозреним”, для отримання зізнання його піддавали катуванням.

Із звичаєвого права був запозичений звичай у разі впіймання злодія представляти його до суду разом із “лицем”. Вважаємо, що цей звичай мав символічне значення (покарання адекватне злочину, асоціативно з ним пов’язане, є психологічно виправданим), був своєрідним символічним таліоном, що вказує на його давнє походження. Двоє господарських людей, Панкович і Петрович, які вкрали у Наркгеловича із комори різні речі, були впіймані на місці злочину і пред’явлені суду із нав’язаним їм на шії “лицем”: кожухом, сермягою і шматком товстого полотна⁴³⁶.

Збереження в процесі даного елемента звичаєвого права свідчить про певний архаїзм процесу. Ознакою архаїзму є також визнання суддями позаправових доказів. За відсутності або недостатності вищеназваних доказів вдавались до присяги (“и тот Адам, не маючи на то жадного запису и никотораго доводу, до присеги брался”⁴³⁷). Зазвичай суддя, який розглядав справу, призначав присягу, або ж сама сторона пропонувала принести її. Обряд присягання називався “принести (або піднести) право”. Він полягав у тому, що в призначений час сторона, якій належало присягнути, з’являлась в суд і “підносила право”. Обряд цей був урочистим, бо в тексті присяги згадувалось Боже ім’я, отже, ігнорувати присягу або дати невірні показання було неможливим. Таким чином, присяга була своєрідним різновидом ордалій.

Для принесення присяги необхідна була згода і судді, й іншої сторони: “Тот Миско Лукьянович, не хотечи его до присеги

---

⁴³⁶ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 81.

⁴³⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – С. 39.

припустити, сам ся ку присяги взял...”. Тоді суддя, розглянувши обставини справи, “на присягу тому Миску Лукьяновичу допустил и рок присяже зложил третій день у середу... тот Адам, не хотечи сам на том присягнути, тому Миску Лукьяновичу сам добровольне на присягу позволил”⁴³⁸. Оскільки часто обидві сторони прагнули принести присягу, то суддя, розглянувши представлені сторонами докази, особисто вирішував, яка сторона “ближчая к присяге”. Іноді це вирішувалось за жеребом. Допущення сторони до присяги дорівнювало визнанню її правоти, тому нерідко сторони намагалися перешкодити іншій стороні принести присягу або ж шукали приводу оголосити принесену присягу недійсною. “И Водыньский в том всперся, а рекучи, иже один с тых [представленых іншою стороною] светков не присяг, и почал позывати до нас [суддів]”⁴³⁹.

Текст присяги складався судом для кожної конкретної справи і називався “рота” (“ротитися” – присягати). Не збереглося жодного прикладу тодішньої форми присяги⁴⁴⁰.

Оскільки дати невірні показання під присягою було неможливо із згаданих причин, сторони часто відмовлялись від присяги: “[Вона] третего дня присягнуть не хотела, а он ее хотел вести и пилен был року водле обычая права”⁴⁴¹.

Незважаючи на те, що присяга вважалась досить вагомим доказом, згодом бачимо, що судді часто надавали перевагу все ж таки показанням свідків, тобто правовим доказам: “не годить ся мимо светьки прысегати”⁴⁴². Янко Вазкгірдовіч, стягуючи гроші з Стася Петрашкевича, “светком ганбы жадное не давал, только ся к присяже брал”, суддя визначив, що “чотырох парсон людей добрых, веры годных сведецтво больш важит, нижли одного человека простые слова и упор”, і вирішив справу на користь позивача⁴⁴³. Наведений факт свідчить про формування раціонального, позбавленого містицизму, погляду на присягу як на судовий доказ.

---

⁴³⁸ Там само. – С. 47.

⁴³⁹ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 74.

⁴⁴⁰ Kovalewich H., Kuraskiewich W. Wielkopolskie rotы sadowie XIV-XV wieku. – S. 115.

⁴⁴¹ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 83.

⁴⁴² Метрыка Вялікага Княства Літоускага. Архіу Канцылярыі вялікага Князя Літоускага. Кніга 28. (1522-1552). Кніга запісу 28 (Копія канца XVI ст.). Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – С. 11.

⁴⁴³ Акты, изданные Виленскою Археографической комиссией. Т. XVII. Земские суды. – С. 57.

4.4. Винесення судового рішення і забезпечення його виконання

У XIV – першій пол. XVI ст., внаслідок панування приватного права, поширеною була практика припинення справи у зв'язку з домовленістю сторін укласти мирову угоду. Звичайно її укладали до офіційного порушення справи в суді, але можна було вдаватись до угоди на будь-якій стадії процесу. Судко Мінгайлович Хрщон і Юшко Ятовтович покликали Михна Доргевича до великокнязівського суду з приводу справи про маєток. Не дочекавшись рішення великого князя Казимира, “з права зшод, межи собою о том поедналися, и так межы них еднаніе сталося: того именія... две доли Судку Мингайловичу Хрщону, а Юшку Ятовтовичем, а Михна Доргіевича приступити к тому имену к третей доли...”. Сторони звернулись до Казимира з проханням затвердити мирову угоду. Великий князь задовольнив їхнє прохання⁴⁴⁴. 20 липня 1495 р. Іван Сова та Гліб Остафієвич звернулись до великого князя Олександра з проханням дати підтвердний документ на їхню угоду в земельній справі⁴⁴⁵.

Переважає більшість мирових угод стосується цивільних, зокрема земельних справ. Часто закінчувались мировою угодою випадки особистих образ.

Із формуванням публічноправового погляду на злочин законодавець намагався обмежити вказану практику щодо тяжких кримінальних злочинів (див.: Судебник 1468 р., арт. 12). Однак випадки мирових угод, укладених при скоєнні тяжких кримінальних злочинів, зустрічаються протягом всього періоду, що розглядається. Вище наводився приклад мирової угоди при скоєнні вбивства та пограбування слуги Андрія Курбського. 10 травня 1577 р. в Луцьку гродську книгу було вписане зобов'язання шляхтичів Яроша Семашка, Федора Загоровського та Євстафія Малинського відсидіти у в'язниці та видати на страту княгині Марії Четвертинській та її синам своїх слуг, винних у вбивстві князів Петра і Михайла Четвертинських у маєтку Соколах. У той же день княгиня заявила, що припиняє справу внаслідок укладеної угоди, за якою власники вбивць змушені були виконати свої попередні зобов'язання⁴⁴⁶. У записі від 29 червня того ж року зазначено, що Ярош Семашко не видав на страту княгині своїх слуг, тим самим порушивши угоду, але за це зобов'язується відсидіти у

⁴⁴⁴ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 18.

⁴⁴⁵ Там само. – С. 79.

⁴⁴⁶ Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. – С. 34.

в'язниці не 3 місяці, а 1 рік⁴⁴⁷. Гарантією дотримання умов мирової угоди була зарука – штраф, який мала сплатити сторона, що порушувала мирову угоду. Порушувач також міг притягатись іншою стороною до державного суду.

В українських землях Великого князівства Литовського існувала можливість переносу розгляду справи з регіональних державних судів до центрального. Однак порядок такого переносу різнився в залежності від регіону. Так, наприклад, у Київській землі скористатись таким правом можна було лише до початку розгляду справи воєводою, а у Волинській землі можна було звернутись до великокнязівського суду на будь-якій стадії процесу⁴⁴⁸.

Винесення вироку відбувалося на підставі всіх пред'явлених доказів. Термін обміркування вироку не повинен був перевищувати трьох днів. Спочатку вирок оголошувався усно, а потім протоколювався в судових книгах. Звичайно вирок виносився особою, яка судила, одноосібно, але у випадках утруднень будь-якого характеру суддя міг або перенести винесення вироку на розсуд авторитетнішого судді (воєводи, старости, великого князя, державного суду), або вирішити справу після поради з присутніми на суді.

Вирок мав відповідати діючому праву, однак на практиці траплялись випадки справ, по яких готового вироку правом не було передбачено. Найбільш складні з таких справ передавались на розгляд великого князя як найавторитетнішого судді. Так, наприклад, у 1497 р. великий князь розглядав справу з приводу розподілу спірної спадщини. Позивачі вимагали передачі їм 2/3 майна їхнього померлого брата, яке мали успадкувати за законом; за заповітом 3/4 майна небіжчик заповідав своїй дружині. Хоча відповідачка пред'явила заповіт, складений із дотриманням усіх вимог, великий князь вирішив справу за законом⁴⁴⁹.

Великий князь, вирішуючи спірну справу, усвідомлював, що винесений ним вирок слугуватиме судовим прецедентом, тому винесенню вироку передувала тривала порада із Пани-Радою. 20 липня 1495 р. великий князь Олександр розглядав досить не стандартну справу про розподіл спірної спадщини. Після досить тривалих дебатів сторін і опитування свідків з'ясувалося, що позивачі навмисне знищили заповіт, щоб відповідач не зміг довести свою причетність до спадщини.

---

⁴⁴⁷ Там само. – С. 39.

⁴⁴⁸ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 184.

⁴⁴⁹ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 84.

У вироку було зазначено, що той, “хто хотел бы кому лихо вчинити, собе горшей вделает”. Позивачі не тільки програли справу, а й мусили сплатити величезний штраф на користь відповідача⁴⁵⁰.

Після закінчення справи в державних судах і в деяких недержавних (магдебурзьких, третейських, церковних духовних) судові рішення заносилось в актові книги, а сторонам видавався “судовий лист”, тобто виписка з актової книги. Для запобігання підробки судового листа його іноді розрізали по діагоналі, “на вгол”, і трикутні частини листа видавали сторонам. При виникненні у майбутньому спорів сторони мали зіставити свої частини листа, щоб переконати суд в істинності документу⁴⁵¹.

Третейські та полюбовні суди видавали “з’єднальні листи”.

Вище вказувалося, що в XIV – на поч. XV ст. вирок суду, незалежно від його різновиду, вважався остаточним і не підлягав оскарженню. З середини XV ст. формується інститут апеляційної інстанції. Апелювати можна було на вирок усіх судів, окрім великокнязівського. Уже в Речі Посполитій створюються спеціальні апеляційні інстанції.

Сторона, невдоволена вирок, мала негайно заявити про це тут же, на суді, інакше вона втрачала право апелювати до авторитетнішої інстанції. З тяжких кримінальних справ подача апеляції взагалі не допускалася. Заборонено було під час апеляції представляти докази, які не були представлені в суді першої інстанції (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 65).

У здійсненні вирок за дорученням суду могли брати участь судові чиновники. Розділ спірного майна між спадкоємцями здійснювали дільчі. Якщо за вирок передбачалося публічне покарання або страта, здійснення вирок покладалось на гродський суд, для чого в його розпорядженні були кат і в’язниця. При ухиленні засудженого від виконання судового вирок його майно віддавалося стороні, яка виграла процес, із призначенням терміну для викупу майна (див.: Статут 1529 року, розд. IV, арт. 31). Ця процедура відбувалася у присутності судді та діцького. Такий засіб виконання судового рішення називався “урядовий грабеж”, на відміну від “безправного грабежа”, тобто такого, що проводився самовільно, без відома уряду.

---

⁴⁵⁰ Там само. – С. 79.

⁴⁵¹ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – С. 214.

Таким чином, судовий процес в українських судах литовської доби мав давньоруську основу. У процесі зберігався ряд елементів звичаєвого права, що, хоча й надавало процесові певного архаїзму, проте сприяло збереженню у ньому деяких демократичних рис, притаманних давньоруському-українському праву.

Протягом періоду, що розглядається, процес зазнав певної еволюції, яка вивела його на якісно новий рівень. Саме протягом періоду, що розглядається, відбувається перехід процесу від дещо архаїчного до нового, раціонального. Еволюція була зумовлена якісними змінами у правовій системі Великого князівства Литовського, зокрема, у його судовій системі. Зароджується публічноправовий погляд на злочин; формується судова влада у державі; з'являється інститут професійних суддів, судових чиновників, створюється професійна адвокатура. Під впливом вказаних змін у судовому процесі відбувається розмежування його на цивільний та кримінальний; кримінальний процес набуває інквізиційного характеру. Саме протягом вказаного періоду відбувається перехід процесу від архаїчного, з елементами позаправовими, до нового, раціонального.

ВИСНОВКИ

Таким чином, в початковий період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського діяли суди, які започатковані були ще в період Київської Русі. Це були суди глави держави, його намісників, церковні, вотчинні, вічові суди. Судова влада поглиналася адміністративною і не існувала як окрема гілка влади. Судовий процес був усним, гласним, змагальним.

Протягом XV – поч. XVI ст. в державі скасовується удільна система і спостерігається тенденція до централізації. Відбувається трансформація ранньофеодальної монархії у станово-представницьку. Ускладнюється і вдосконалюється державний апарат князівства. Інтенсифікується процес формування і консолідації станів, причому в XV – поч. XVI ст. провідною верствою населення виступають магнати. Безумовно, потужним каталізатором вказаних суспільних і державотворчих процесів виступив зовнішній чинник, насамперед, агресія у відношенні до Великого князівства Литовського з боку сусідніх держав і впливаюча звідси необхідність союзу з Польщею. Але не можна ігнорувати внутрішній чинник – закладену в основу русько-литовської державності здатність до розвитку та вдосконалення. Взаємодія та взаємовплив указаних чинників сприяли розвиткові всіх царин суспільного й державного життя Великого князівства Литовського і зокрема його судоустрою. Цей період розвитку судової системи Великого князівства Литовського пов'язаний із виникненням нових видів судів. Протягом XV – першої пол. XVI ст. з'явилися третейські суди, суди для іновірців, суди в містах з магдебурзьким правом, подальшого розвитку отримали суди копні і церковні. Ці суди мали становий характер. Утворилися також різновиди великокнязівського суду, суди за дорученням воєвод і старост, доменіальні суди. Помітною стає тенденція до передачі державною владою права суду окремим верствам населення (у судах доменіальних, церковних, судах у містах з магдебурзьким правом, судах для іновірців) або окремим особам (у третейських судах, у різновидах великокнязівського суду і судів воєвод і старост). Поява і розвиток названих судів були зумовлені прагненням влади звільнитися від другорядної справи, якою вважалось відправлення суду порівняно із справами військовими і пов'язаними з ними фінансовими. Розвиток станових судів стимулювався також зростанням корпоративності суспільства. Еволюція судоустрою Великого князівства Литовського

була зумовлена еволюцією його державного і суспільного життя. На цьому етапі розвитку судової системи самостійна судова влада відсутня.

У названий період більш помітним стає розподіл судів на ті, у яких судьями є представники державно-владних структур, і на ті, у яких право суду належить приватним особам. До першої категорії судів, які ми назвали державними, належать суд великого князя (з різновидами – судом Пани-Ради, маршалківським, комісарським судом і судом маршалка), регіональні суди (суди воєвод, старост, їхніх намісників) і доменіальні суди, створені внаслідок делегування землевласникам судових повноважень. До другої категорії належать суди, названі недержавними, – суди третейські, церковні, копні, суди в містах-магдебургіях і суди для іновірців. На цьому етапі розвитку судової системи існують певні спільні риси державних і недержавних судів: обидві категорії керуються у своїй діяльності чинними правовими нормами, для суспільної верхівки існує альтернатива вибору суду. В обох категоріях судів судді не є професіональними. Але різниця між державними і недержавними судами існує. Державні суди базуються на територіальних засадах, недержавні – на станових. Державні суди зберігають зверхність над недержавними, що виявляється, зокрема, у їхньому праві контролювати останні. У державних судах судять посадові особи, які відповідають перед державною владою, тоді як у недержавних судах судді – приватні особи. Пріоритет магнатів у державі виявляється в судівництві: їм належить прерогатива виключної підсудності (тільки суду великого князя); вони очолюють регіональну адміністрацію, яка водночас виконує і судові функції; у їхніх руках зосереджений доменіальний суд.

Протягом цього періоду відбувається поки що латентний, але важливий процес: державна влада починає усвідомлювати суспільну небезпеку найтяжчих кримінальних злочинів і віддає суд у таких справах (“старостинських артикулах”) виключно до рук державних судів; формується публічноправовий погляд на злочин. Законодавчі акти (спочатку обласні привілеї, а потім і Статути) встановлюють перелік особливо небезпечних справ, до яких згодом входять і злочини проти держави і великого князя. Суд у тяжких кримінальних злочинах, які становлять суспільну і державну небезпеку, незалежно від суб’єкта злочину, влада передає державним судам.

У другій половині XVI ст. на провідні позиції в державі вийшла шляхта, яка домоглася рівності з магнатами, зокрема, у галузі судочинства. Прорив шляхти до влади був зумовлений, насамперед, зовнішньополітичними чинниками: в умовах постійної військової

загрози служила верства набуває у державі все більшої ваги. Відіграв роль і економічний чинник: хлібний бум, який розпочався в Європі на початку XVI ст., призвів шляхетські господарства до економічного розквіту. Зростаюче шляхетське землеволодіння зробило можливим для цієї верстви отримати право суду в доменіальних судах; шляхта дістала право посідати державні посади, у тому числі і такі, що пов'язані із відправленням суду. Настає новий етап розвитку судової системи Великого князівства Литовського, зокрема, його українських земель.

Під тиском шляхти в 1564-1566 рр. проводиться судова реформа. Скасовуються регіональні суди воєвод, старост і їхніх намісників. Держава розділяється на п'ятдесят судових повітів, і у кожному повітовому центрі створюються три типи судів – земський, гродський і підкоморський. Державні суди утворюють виражену дволанкову систему: судами першої інстанції є повітові суди, апеляційною інстанцією і судом у державних злочинах є суд глави держави.

Гродський суд певною мірою наслідує регіональні суди: членами його є глава місцевої державної адміністрації і призначений ним суддя. Выборний земський суд формується як незалежний від державної влади. Реформа розпочала формування судової влади як окремої владної гілки.

Сама ідея таких судів, очевидно, була запозичена з Польщі, але на українських землях відбувається певна їхня трансформація. Станові шляхетські земські суди функціонують як надстанові, створюються гарантії безпеки членів суду.

Еволюція недержавних судів відбувалася стихійно, влада не втручалася у їхнє функціонування. Тому недержавні суди не утворили системи, а залишилися, скоріше, низкою станових судів. Однак зміни в них відбувалися з ініціативи самого населення, “знизу”, що виховувало в суспільстві повагу до права і сприяло швидшому й ефективнішому вкоріненню правосвідомості.

Якісні зміни відбулися і у судовому процесі. Державна влада законодавчо оформлює систему професійних судових чиновників. Встановлюються правила поведінки в суді, влада дбає про дотримання поважної поведінки учасниками процесу. Чітко визначаються етапи судового процесу, помітні відмінності між судочинством у гродських і земських судах, оформлюється система судових доказів. Судовий процес позбавляється архаїчних рис, позаправові процедури поступово витісняються правовими.

У 60-ті рр. XVI ст. на українських землях Великого князівства Литовського внаслідок еволюції оформлюється система державних і

недержавних судів. Державні суди базуються на територіальних засадах і мають окреслену компетенцію: суди у цивільних, у кримінальних, у земельних справах. Недержавні суди побудовані на станових засадах і розглядають всі справи певної верстви або групи населення. Системні зв'язки між державними і недержавними судами виявляються у можливості переносу справи з одного виду суду до іншого (крім залежних селян); у єдності правових засад, якими керуються судді при відправленні правосуддя в обох категоріях судів; у контролі державних судів над недержавними. Така зверхність державних судів є свідченням зростання ролі судової влади у Великому князівстві Литовському.

Безперечно, формування судової влади – процес тривалий і не позбавлений суперечностей. Поруч із повагою та інтересом до права в українському суспільстві спостерігалися численні випадки протистояння владі аж до насильства над членами суду включно, правовий нігілізм, нехтування своїми обов'язками з боку суддів і судових чиновників. Але загальна тенденція вкорінення правосвідомості переважала.

Еволюція судової системи на українських землях протягом незалежного існування Великого князівства Литовського свідчить про її здатність до розвитку, до пристосування до нових суспільних і державних умов, а також до сприйняття запозиченого досвіду. Судова система українських земель зберігає свою міцну основу, закладену з часів існування Київської Русі. Запозичення набувають характерного для української правосвідомості демократичного забарвлення. Еволюція судової системи на українських землях призводить до формування відокремленої від адміністрації судової влади. Повільніший і менш чіткий, ніж у Західній Європі, процес поглиблення станової нерівності пояснюється сильними демократичними правовими традиціями.

Однак, зростаюча після Люблінської унії 1569 р. польська правова експансія штучно припинила природний розвиток судової системи на українських землях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссіею. Т. XVII. Земские суды. – Вильна, 1890.
2. Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссіею. Т. XVIII. Копные суды. – Варшава, 1891.
3. Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – М., 1899.
4. Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1896.
5. Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 2. 1499-1507. – Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1897.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссіею. – Т. 1. 1361-1598. – СПб., 1863. – 301 с.
7. Андриулис В.И. Правовое регулирование семейных отношений по Литовскому Статуту 1588 года: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Вильнюс, 1975. – 34 с.
8. Антонович В. История Литовской Руси. Лекции профессора ун-та св. Владимира В.Б. Антоновича. 1881-1882. – К., 1882.
9. Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной Руси. – Т. 1. – К., 1885.
10. Антонович В. Несколько данных о землевладении в Южной Украине в XV ст. – К., 1896. – 19 с.
11. Антонович В. Исследования о городах Юго-Западного края. Монографии. – Т. 1. – К., 1885.
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссіею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 4. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К., 1865.
13. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссіею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 5. Акты о городах (1462-1798). – К., 1869. – 608 с.
14. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссіею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII вв. – К., 1876. – 614 с.

15. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 7. Акты о заселении Юго-Западной России (1498-1795). – К., 1905. – 646 с.

16. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. 8. Материалы для истории местного управления в связи с историею сословной организации. Акты Барского староства XV-XVI вв. – К., 1893. – 426 с.

17. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. 8. – Т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – К., 1909.

18. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. VI. – Ч. 8. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV-XVIII вв. – К., 1911.

19. Бакай Н. Значение сельской громады в судебном процессе конца XVII в. // Киевская старина. – 1886. – № 11.

20. Бершадский С.А. Документы и регистры к истории Литовских евреев из актовых книг: Метрики Литовской, Виленского центрального Архива и некоторых печатных изданий. Т. I-II (1388-1569). – СПб., 1882.

21. Бершадский С.А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве. – СПб., 1883. – 431 с.

22. Бобъчев С. Събиранието и изучванието на народните юридически обичаи от С.С. Бобъчев. – Пловдив, 1883. – 26 с.

23. Бондарук Т. Західноруське право: дослідження і дослідники (Київська історико-юридична школа). – К.: НАН України, Інститут держави і права, 2000. – 158 с.

24. Борисенок С. Адвокатура в Україні. – К., 1928.

25. Блок М. Феодалне суспільство: Пер. з франц. – К.: Вид. дім “Всесвіт”, 2002. – 528 с.

26. Валиконите И.М. Социально-экономическое и правовое положение женщины в Великом княжестве Литовском (конец XV-XVI в.) и его отражение а Первом Литовском Статуте: Автореферат дис. ... канд. юридич. наук. – Вильнюс, 1978.

27. Васіль Варонін. Полацкія путныя слугі ва урадавай палітыцы ВКЛ (XV – сярэдзіна XVI ст.). – Мінск, 2001.
28. Василенко М. Матэрыялы да історыі украінскага права: В 2 т. – К., 1929. – Т. 1.
29. Владимирский-Буданов М.Ф. Литовские евреи // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – № 1.
30. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии. – АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I, II. – К., 1891. – 210 с.
31. Владимирський-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі і Литві. – Львів, 1903.
32. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права – Ростов-на-Дону, 1995. – 640 с.
33. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. I. – К., 1889.
34. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. IV. – К., 1907.
35. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. – Вып. VI. – К., 1907. – 224 с.
36. Владимирский-Буданов М.Ф. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1. – Происхождение Главного Литовского Трибунала”. – СПб., 1904. – 58 с.
37. Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России в XVI в. – К., 1911.
38. Волинські грамоти XVI ст. – Упорядники В.Б. Задорожній, А.М. Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.
39. Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг: Довідник / Г. Сергійчук (склад.), Г. Боряк, Л. Демченко (наук. ред.); Державний комітет архівів, Центральний державний історичний архів України. – Вип. 1: Справи 1-5. 1566-1570. – К., 2002.
40. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі у дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзен) / Пад агул. рэд. проф. А.Ф. Вішнеўскага. – 2-е выд., доп. – Мн.: Акадэмія МУС Рэспублікі Беларусь, 2005. – 320 с.
41. Гошко Т.Д. Нариси з історыі магдебурзькага права в Украіні (XVI – пачаток XVII століття). – Львів, 2002. – 255 с.
42. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – 201 с.

43. Грамоти XV ст. / Ред. В.М. Русанівський. – К., 1974.
44. Грыцкевіч А. Беларуская шляхта. – Мінск, 2001.
45. Грицкевич А.П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI-XVIII веках. – Минск, 1975.
46. Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918.
47. Грушевський М.С. Барське староство: Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів, 1996. – 624 с.
48. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1994. – 704 с.
49. Гурбик А. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV-XVI ст. // Середньовічна Україна. Зб. Наукових праць. – Вип. II. – К., 1997. – С. 32-46.
50. Гурбик А. Копні суди на Україні в XIV-XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 24-31.
51. Гуслистий К. Нариси з історії України. – Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) – Вид-во АН УРСР. – К., 1939. – 194 с.
52. Демченко В. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого. – К., 1859.
53. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому Статуту в его трёх редакциях. – Ч. 1. – К., 1894. – 273 с.
54. Демченко Г.В. Притомные люди и копная сторона. – Варшава, 1894.
55. Довнар-Запольский Н. Акты Литовско-Русского государства. – Т. 2. – М., 1897.
56. Довнар-Запольский Н. Берестейское староство в XVI в. – Б. м. и г. – 33 с.
57. Довнар-Запольский Н. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. 1. – К., 1901.
58. Довнар-Запольский Н. Договор Рады великих князей Литовских с великим князем Сигизмундом-Августом. – К., б. г.
59. Довнар-Запольский Н. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – К., 1905.
60. Довнар-Запольский Н. Спорные вопросы в истории Литовско-Русского сейма. – СПб., 1901.
61. Довнар-Запольский Н. Украинские староства в первой половине XV века. – К., 1908. – 118 с.

62. Документы на половецком языке XVI века (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Под ред. Е.В. Севортыана. – М., 1967.
63. Дорошенко Дм. Нарис історії України. – Т. I. – К., 1991.
64. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М.: Наука, 1976.
65. Дружчыц В. Магістрат у беларускіх местах з Магдэборскім правам у 15-17 стаалецьцях. – Минск, 1964.
66. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV-XVI ст. – М.; Л., 1950.
67. Ермаловіч М.І. Старожитная Беларусь. Віленскі перыяд. – Мн., 1994.
68. Ермаловіч М.І. Беларуская дзяржава Вялікая княства Літоўскае. – Мінск: Беллітфонд, 2000. – 444 с.
69. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – 512 с.
70. Ефименко А. Копные суды в Левобережной Украине // Киевская старина. – 1885. – № 10.
71. Ефименко А.Я. Народный суд в Западной России // Русская мысль. – Кн. VII-VIII. – 40 с.
72. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI веков. Сб. материалов, подгот. И.И. Яковкиным. – Л., 1936.
73. Иванишев В.О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – Приложение I-IV. – 34 с.
74. Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки Національної академії наук України. – Ф. 2. – Спр. 21631. – Арк. 2-6.
75. ІР ЦНБ НАН України. – Ф. 2. – Спр. 22193. – Арк. 2.
76. История государства и права Белорусской ССР. – Т. 1. – Мн., 1970.
77. История государства и права Украинской ССР. – К.: Наук. думка., 1976. – 759 с.
78. История государства и права Украинской ССР / Под ред. С. Бабия. – Т. 1. История общественно-политического строя и права на Украине с древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции. – К., 1987. – 315 с.
79. Історія держави і права України / За ред. В. Гончаренка. – К., 1995.
80. Історія держави і права України. Ч. 1: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А. Рогожин, М. Страхів,

В. Гончаренко та ін. / За ред. акад. Академії правових наук України А. Рогожина. – К.: Ін Юре, 1996. – 555 с.

81. Кистяковский А. Права, по которым судится малорос- сийский народ. – К., 1879.

82. Клименко Ф. Западно-русские цехи XVI-XVIII вв. – К., 1914. – 166 с.; Клименко П. Цехи на Україні. – Т. 1. – Вип. 1. – К., 1929.

83. Книга Кивського підкоморського суду / Ред. М. Пещак. – К., 1991.

84. Ковальова С. Судові чиновники в українських судах XIV- XVI століть // Юридический вестник. – 2000. – № 1. – С. 110-117.

85. Ковальова С. Суди в українських містах з магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. Зб. наукових праць. – Т. II. – Миколаїв, 2002. – С. 102-110.

86. Ковальова С. Третейські суди на українських землях Великого князівства Литовського // Держава і право. Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 13. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – С. 68-72.

87. Ковальова С. Підкоморські суди на українських землях Великого князівства Литовського // Проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Зб. наукових праць. – Т. II. – Миколаїв, 2001. – С. 284-289.

88. Ковальова С. Формування прав особи на українських землях Великого князівства Литовського // Права людини: реальність і перспективи. Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – С. 14-18.

89. Ковальова С. Південноукраїнські землі і основні напрямки еволюції суспільно-політичного життя і державності Великого князівства Литовського в I третині XV століття // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності. Зб. наук. праць. – Ч. II. – Миколаїв, 1999. – С. 4-7.

90. Ковальова С. Суди над національними меншинами на українських землях Великого князівства Литовського // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. – Запоріжжя; Симферополь. – 2001. – С. 52-55.

91. Ковальова С. Інститут свідків в українських судах Великого князівства Литовського // Митна справа.– Одеса, 2003. – № 6. – С. 84-87.

92. Ковальова С. Інститут заповіту в праві українських земель Великого князівства Литовського // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 33. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 104-110.

93. Ковальова С. Судова система Великого князівства Литовського у площині переходу від федеративної до унітарної моделі // Історико-правові проблеми автономізму та федералізму. – Сімферополь, 2004.

94. Ковальова С. Інститут спільної власності на землю в українському праві XVI століття // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Випуск 23. – Одеса, 2004.

95. Ковальова С. Правовий статус іногородців за законодавством Великого князівства Литовського XV-XVI століття // Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва. – Сімферополь, 2005.

96. Ковальова С. Правовий статус українських земель та їхнього населення в складі Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. – Одеса, 2005.

97. Ковальова С. До питання про джерела Судебника великого князя Казимира (1468 р.) // Молодь у юридичній нуаці. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених “П’яті осінні юридичні читання”. – Хмельницький, 2006.

98. Ковальова С. Майнові відносини подружжя за литовсько-руським правом // Наукові аспекти розвитку Інституту історії і права. Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2006.

99. Ковальова С. Генеза влади великого князя у Великому князівстві Литовському // Проблеми і перспективи розвитку юридичної науки в Україні. – Миколаїв, 2007.

100. Ковальова С. Правове регулювання природокористування за Статутами Великого князівства Литовського // Природа, право і держава: історико-юридичні аспекти. – Сімферополь: Доля, 2007.

101. Коденська книга судових справ. – К.: Всеукр. Акад. наук. – 1931.

102. Копыцкий З.Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – I пол. XVII в.: Автореферат дисс. ... д-ра ист. наук. – Минск, 1967.

103. Кременецький земський суд. Описи актових книг. – Вип.1. – Кн. 1-11. – К., 1959.

104. Кудін С. Державні суди Литовсько-Руської доби // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 41. – С. 2.

105. Кудін С. Спеціальні суди Литовсько-Руської держави // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 42. – С. 2.

106. Кудін С. Судова система українських земель у XVI – I половині XVII ст. // Закон і бізнес. – Архів. – 1999. – № 43. – С. 2.

107. Лазутка С.І Литовский Статут – феодальный кодекс Великого княжества Литовского. – Вильнюс, 1983.
108. Лазутка С. Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – 522 с.
109. Лазутка С., Ульвидайте Л. Правовые нормы залога в Первом Литовском Статуте (1529) и их источники // Научные труды вузов Литовской ССР. История. – Т. 31. – 1990.
110. Ланге Н. Древние русские смесные или вобчие суды. – М., 1882. – С. 29-30.
111. Лаппо И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Июнь.
112. Лаппо И. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века и начале XVII века // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – Август.
113. Лаппо И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Январь.
114. Лаппо И. Великое княжество Литовское во второй пол. XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – 624 с.
115. Лащенко Р. Копні суди на Україні. – Ч. 1. – Львів, 1926.
116. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – Ч. II. Литовсько-польська доба. – Вип. 1. Пам'ятники права. – Прага, 1924.
117. Левицький О. Ганна Монтовт // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994.
118. Леонтович Ф. Бояре и служилые люди в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Юстиции. – 1997. – Май.
119. Леонтович Ф. Исторические исследования о правах литовско-русских евреев. – Вырезка. – Комп. № 3.– С. 1-43, 1-48.
120. Леонтович Ф. История русского права. – Вып. 1. Литература истории русского права. – Варшава, 1902.
121. Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI вв. – 1863. – 88 с.
122. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // Журнал Министерства Просвещения. – 1896.
123. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – СПб., 1894. – 393 с.
124. Леонтович Ф. Панский двор в Литовско-Русском государстве. – Варшава, 1895.

125. Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1908. – № 3, 5, 6, 7.
126. Леонтович Ф. Рада великих князей Литовских // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – № 10. – С. 273-331.
127. Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут. – К., 1897.
128. Леонтович Ф. Сельские ремесленники в Литовско-Русском государстве. – Варшава, 1898.
129. Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895. – 56 с.
130. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.
131. Литовская Метрика // Русская историческая библиотека. – Т. XX. – СПб., 1848.
132. Литовская Метрика (4-я книга записей) (1479-1491). – Вильнюс, 2004. – 285 с.
133. Литовская Метрика (1566-1574). Книга записей 51. – Вильнюс, 2000. – 485 с.
134. Литовская Метрика (52-я книга записей) (1569-1570). – Вильнюс, 2004. – 224 с.
135. Литовская Метрика (1528-1547). – 6-я книга судных дел. – Вильнюс, 1995.
136. Литовская Метрика (1540-1541). – 10-я книга судных дел. – Вильнюс, 2003. – 262 с.
137. Литовская Метрика (1542). – 11-я книга судных дел. – Вильнюс, 2001. – 119 с.
138. Литовская Метрика. Книга записей 15. (1528-1538). – Вильнюс, 2002. – 447 с.
139. Луцкая гродская записовая и поточная книга 1577 г. / Ред. Е.П. Диаковский. – К., 1907. – 143 с.
140. Любавский М.К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – СПб., 1894. – 232 с.
141. Любавский М. Литовско-Русский сейм. – М., 1900. – 850 с.
142. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – М., 1892. – 884 с.
143. Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915. – 401 с.

144. Любавский М. Разбор сочинения М. Довнар-Запольского “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. – СПб., 1904.
145. Максимейко Н.А. Источники уголовных законов Литовского Статута. – К., 1894. – 184 с.
146. Максимейко Н.А. К вопросу о литовско-русских сеймах. – СПб., 1904. – 21 с.
147. Максимейко Н.А. Русская правда и литовско-русское право. – К., 1904. – 14 с.
148. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – 205 с.
149. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. – Ч. 1. Боярская дума Древней России. – Томск, 1903.
150. Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России. – Ч. 2. – Рада Великого княжества Литовского. – Томск, 1912.
151. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. – К., 1894. – 173 с.
152. Мацвеева Т.Р. Магдэбурскае права на Беларусі. – Мінск, 1994.
153. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Архіў Канцэлярыі вялікага Князя Літоўскага. Кніга 28. (1522-1552). Кніга запісу 28 (Копія канца XVI ст.). Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – Менск, 2000.
154. Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963.
155. Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст. – К., 1959.
156. Музиченко П., Ковальова С., Долматова Н., Крумаленко М., Єфремова Н. Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть. – Одеса, 2000. – 180 с.
157. Музиченко П. Історія держави і права України. – К., 1999. – 662 с.
158. Музиченко П. Магдебурзьке право в Україні // Юридический вестник. – 1994. – № 3. – С. 17-21.
159. Музиченко П., Ковальова С. Елементи звичаєвого права в судовому процесі XIV-XVI століть на українських землях // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць Одеської державної юридичної академії. – Одеса, 1998. – С. 77-84.

160. Музиченко П., Ковальова С. Земський суд на українських землях Великого князівства Литовського // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 23-31.
161. Падох Я. Суди і судовий процес старої України: нарис історії. – Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1990.
162. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII століттях. – Львів, 1967.
163. Пашук А.Й. Судові установи і їх діяльність на Україні. – Львів, 1971.
164. Пашуто В.П. Образование Литовского государства. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.
165. Первый Литовский Статут. – Вильнюс, 2004.
166. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. – М., 1961.
167. Пичета В.И. История Литовского государства до Люблинской унии. – Вильно, 1921.
168. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К.: Либідь, 1992. – 640 с.
169. Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація. – К.: Смолоскип, 2000. – № 1. – С. 123-163.
170. Попов Г. Луцький Трибунал 1578 р. // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – Вип. I. – К., 1925.
171. Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI-XVIII веках. – Львов, 1957.
172. Похилевич Д.Л. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV-XVI веках // Вопросы истории. – 1973. – № 12.
173. Роголєв А. Великое княжество Литовское: поиски исторических закономерностей // Крыжовы шлях. – Мінск: Згода. – 1993. – С. 57-95.
174. Российское законодательство X-XX веков. – Т. 1. – М., 1984. – 432 с.
175. Российское законодательство X-XX веков. – Т. 2. – М., 1985. – 520 с.
176. Сас П.М. Феодальные города Украины XV-XVI веков. – К., 1989. – 232 с.
177. Сас П.М. Політична культура українського суспільства. – К., 1998.

178. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII століть. – Харків, 1919.
179. Соборное Уложение 1649 года. – Ленинград, 1987.
180. Соловьёв С. История России с древнейших времён. – Книга IV (тома 7-8). – М., 1960. – 780 с.
181. Спрогис И. Древний народный копный суд в Северо-Западной Руси. – Витебск, 1895. – 19 с.
182. Спрогис И. Земские суды Великого княжества Литовского // Акты, изданные Виленскою Археографическою комиссией. – Т. XVII. Вступит. статья. – Вильна, 1890.
183. Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої пол. XVI століття) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. V. – К., 1998. – С. 68-81.
184. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // *Київська старовина.* – 2000. – № 6. – С. 58-43.
185. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – 464 с.
186. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2003. – 560 с.
187. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2004. – 568 с.
188. Судебник Казимира (1468) / Отв. ред. А. Тила. – Вильнюс, 1967. – 32 с.
189. Сурилов А.В. Общественно-политический строй и право Великого княжества Литовского. – Кишинёв, 1961.
190. Тарановский Ф.В. Обзор памятников Магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. – Варшава, 1897.
191. Тексты местных законов древней Руси (XIV-XV вв.). – М., 1901.
192. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
193. Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К.: Наук. думка, 1990. – 408 с.

194. Українські грамоти XIV століття / Ред. І.К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1965. – 136 с.

195. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В.М. Корецкого. – М., 1964. – 950 с.

196. Хрестоматия по истории русского права / Сост. М.Ф. Владимирский-Буданов. – Вып. 1. – К., 1885. – 249 с.; Вып. 2. – К., 1887. – 236 .

197. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 227. – зв. 228.

198. ЦДІАК України. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-2.

199. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 39.

200. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 40.

201. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17 зв.

202. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 24 зв.

203. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 5-7.

204. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 27 зв., 28.

205. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 9.

206. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 40 зв., 41.

207. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 68.

208. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 4.

209. ЦДІАК України. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 1.

210. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 61 зв., 63.

211. ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.

212. ЦДІАК України. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 35, 36.

213. Чайковський А. Історія держави і права України. – К., 2000.

214. Чарнецкий Е. История Литовского Статута с объяснением трёх его редакций и предварительным обзором законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута. – Б. м., б. г.

215. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI-XVIII вв. // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – К., 1928. – Вип. 4, 5.

216. Черкаський І. Поволання над трупом забитого // Праці комісії для виучування західньо-руського та вкраїнського права. – Вип. I. – К., 1925.

217. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської держави під кінець XV ст. – “Записки”. – Т. СXXXIV. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права /

За ред. В. Іваненка. – Український Вільний університет. – Мюнхен; Київ, 1994.

218. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Ин-т истории АН УССР, Наук. думка, 1987. – 181 с.

219. Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 55-67.

220. Шкварець В., Шитюк М., Ковальова С. Історія держави і права України: Навч. посібник. – Миколаїв, 1999.

221. Юргинис Ю. Бояре и шляхта в Литовском государстве // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 124-130.

222. Юхо И. Основные черты судоустройства и судопроизводства по Статуту Великого княжества Литовского 1529 года // Первый Литовский Статут 1529 года. – Вильнюс, 1982.

223. Юхо И. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. – Минск, 1978.

224. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002.

225. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

226. Яковенко Н. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991-1992 рр. // Історія, історіографія, джерелознавство. Історичний збірник. (Статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 112-137.

227. Яковлів А. Впливи Старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI століття. – Прага, 1929.

228. Ясинский М. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. Акты о копных и панских судах. – Т. 1. – К., 1897. – 703 с.

229. Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1. – К., 1901. – 253 с.

230. Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1894. – 207 с.

231. Adamus J. O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu) // Ateneum Wilenskie. – R. XII. – Wilno, 1937.

232. Balzer O. Historia porównawcza praw słowiańskich. – Lwów, 1900. – 64 s.

233. Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – Lwów, 1909. – 188 s.
234. Balzer O. Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I s 1519. – Lwów, 1908. – 290 s.
235. Bandtke-Stenzinski J.-W. Pamiętnik dla naprawy Rzeczypospolitey. – Kraków, 1841.
236. Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 140-187.
237. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVI w. – Warszawa, 1970.
238. Bardach J. Z najnowszych badań nad historią prawa litewskiego // Czasopismo prawnohistoryczne. – 1980. – R. 32. – Z. 2.
239. Bardach J. Statuty Litewskie w ich kregu prawnokulturowym // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988.
240. Bardach J., Kurytowicz M. Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa, 1999.
241. Dąbkowski P. Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim w drugiej połowie XV i w XVI w. (1447-1588). – Lwów, 1912.
242. Dąbkowski P. Zaginiona księga sądowa województwa ruskiego i belskiego // Studia nad historią prawa polskiego. – T. VII. – Lwów, 1921.
243. Dobrowski K. Wróżda i pojednanie w sądownictwie polskich wsi beskidowych XVI i XVII wieku // Studia nad historią prawa polskiego. – T. VIII. – Sz. 4. – Lwów, 1926.
244. Daniłowicz I. Historyczny rzut oka na prawodawstwo narodu litewskiego // Wizerunki i roztrząsania naukowe. – Wilno, 1837. – T. 13.
245. Daniłowicz I. Statut Kazimierza IV, pomnik z XV wieku uchwał litew. – Wilna, 1826.
246. Kutrzeba S. Charakter prawny związku Litwy z Polską 1385-1569 // Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r. – Lwów, 1935.
247. Jabłonowski A. Ziemia Wolińska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – T. 6. – Warszawa, 1877.
248. Jablonskis K. XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. – Kaunas, 1930.
249. Jurginis J. Baudziavos isigalejimas Lietuvoje. – Vilnius, 1962.
250. Jucas M. Baudziavos irimas Lietuvoje. – Vilnius, 1971.
251. Kamieniecki W. Rozwój własności na Litwie w dobie przed I Statutem. – Kraków, 1914.
252. Kasperczyk S. Rozwój gospodarki folwarcznej na Litwie i Białorusi do połowy XVI wieku. – Poznań, 1965.

253. Kowalewicz H., Kuraszkiewicz W. Wielkopolskie roty sądowe XIV-XV wieku. – Poznań. – Wrocław, 1959. – 604 s.
254. Kulisiewicz W. “Postawienie czapki” – studium z dziejów litewskiego postępowania sądowego w XV i XVI wieku // Czasopismo prawnohistoryczne. – 1982. – T. XXXIV.
255. Lietuvos Metrika (1528-1547). – Vilnius, 1995. – 337 p.
256. Lowmianski H.K. Popisy wójska Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia // Mediewalia w rocznice pracy naukowej J. Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960.
257. Maciejowski W.A. Historia prawodawstw słowiańskich. – Warszawa, 1862.
258. Mularczyk J. Dobór i rola świadków w dokumentach śląskich do końca XIII w. – Wrocław, 1977. – 180 s.
259. Ochmański J. Ruskie wzory organizacyjne w państwie Litewskim XIV-XV wieku // Słowianie w dziejach Europy. – Poznań, 1974.
260. Przedziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – T. 1. – Wilno, 1841.
261. Raudeliūnas V. Antrojo (1566) Lietuvos Statuto nuorasai // Teisiniu Institutu Raida lietuvoje XIV-XIX a. – Vilnius, 1981. – P. 6-30.
262. Rzut oka historyczny na prawodawstwo litewskie. – S. I. et a.
263. Valikonite I. Nasles vainikine lietuvos Didžiojoje Kuniaikstysteje XVI a.: norma ir realybe // Второй Литовский Статут 1566 года: материалы конференции, посвящённой 425-летию Второго Статута. – Вильнюс, 1993. – С. 82-90.
264. Vansevicius S. Lietuvos valstybes ir teises istorija. – Vilnius, 1997. – P. 91-105.
265. Vasiliauskiene A. Antrojo Lietuvos Statuto Lucko nuoras paleografija // Istorija XXVIII: Is feodaliniu ir urzuaziniu santykiu raidos lirtuvoje istorijos. – Vilnius, 1987. – P. 35-53.
266. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy seymowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznań, 1841.